

Міністерство освіти і науки України
Львівський національний університет імені Івана Франка

*Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису*

СУХОВЕРСЬКА ІРИНА ІВАНІВНА

УДК 94(438):271.222"1945/201"

ДИСЕРТАЦІЯ

**СУЧАСНА РОСІЙСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ
ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

спеціальність 07.00.06 – історіографія, джерелознавство
та спеціальні історичні дисципліни

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають покликання на відповідне джерело

І. І. Суховерська

Науковий керівник –
Зашкільняк Леонід Опанасович,
доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри історії
Центральної та Східної Європи
Львівського національного університету
імені Івана Франка

Львів – 2018

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	10
ВСТУП	11
РОЗДІЛ 1 ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	18
1.1 Стан вивчення теми в історіографії	18
1.2 Джерельна база	28
1.3 Теоретико-методологічні аспекти дослідження	34
Висновки до першого розділу.....	43
РОЗДІЛ 2 ПОСТРАДЯНСЬКА РОСІЙСЬКА ІСТОРИОГРАФІЯ (ОРГАНІЗАЦІЯ І МЕТОДОЛОГІЯ)	46
2.1 Зміни в системі історичної науки	47
2.2 Методологічні аспекти розвитку російської історіографії	57
Висновки до другого розділу	69
РОЗДІЛ 3 ОБРАЗ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ В ІСТОРИОГРАФІЇ	72
3.1 Друга світова війна як інструмент проведення державної ідеології	72
3.2 Друга світова війна в узагальнювальних виданнях	82
3.3 Навчальна література для вищої та середньої освіти	95
Висновки до третього розділу	109
РОЗДІЛ 4 ГОЛОВНІ ТЕМИ Й ТЕНДЕНЦІЇ У ВИВЧЕННІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	112
4.1 Стратегічні плани Сталіна напередодні 1941 р.	113
4.2 Пакт про ненапад між СРСР та Німеччиною	126
4.3 Причини поразки Червоної армії	135
4.4 Колабораціоністський рух	141
4.5 Партизанський рух	149
4.6 Людські й матеріальні втрати	155
4.7 Доля радянських та німецьких військовополонених	161
4.8 Історія жінки.....	168
Висновки до четвертого розділу	178
ВИСНОВКИ	182
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	193
ДОДАТКИ	227

АНОТАЦІЯ

Суховерська І. І. Сучасна російська історіографія Другої світової війни. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

У дисертаційній роботі представлено аналіз і узагальнення досліджень та інтерпретацій головних подій Другої світової війни у сучасній російській історіографії, характеристику її теоретичних підстав та організаційних форм. Зроблено спробу комплексно дослідити стан розвитку сучасної російської історіографії Другої світової війни, історичним тлом якої стала реалізація державної політики пам'яті. З'ясовано особливості функціонування образу Другої світової війни у сучасній російській історіографії. Охарактеризовано взаємовплив пострадянської російської історіографії та державної політики пам'яті щодо трактування подій Другої світової війни. Виявлено концепти, які визначають наступність радянських традицій у пострадянській російській історіографії. Досліджено вплив антропологічного повороту та гуманізації історії на дослідження подій Другої світової війни російськими істориками в посткомуністичних умовах. Окреслено еволюцію оцінок та суджень сучасної російської історіографії стосовно ключових проблем історії Другої світової війни.

У першому розділі «Методологія, історіографія та джерельна база дослідження» окреслено методологічні аспекти дослідження, проаналізовано стан вивчення проблеми, охарактеризовано основні групи джерел дисертаційного дослідження. У другому розділі «Пострадянська російська історіографія (організація і методологія)» проаналізовано зміни, яких зазнала російська історична наука після розпаду СРСР, визначено обставини, які з-поза меж науки, але були важливим тлом, на якому вона розвивалася, розглянуто методологічні аспекти змін у російській історіографії. У третьому розділі «Образ Другої світової війни в історіографії» охарактеризовано процес перегляду подій Другої світової війни та конструювання на його основі нового образу війни в академічному середовищі та російському суспільстві шляхом аналізу державної політики пам'яті сучасної Росії, навчальної літератури та узагальнювальних видань, присвячених історії Другої світової війни. У

четвертому розділі «Головні теми й тенденції у вивченні Другої світової війни» окреслено особливості трактування подій Другої світової війни сучасною російською історичною наукою, охарактеризовано пріоритети російських істориків у вивченні цієї теми, детально розглянуто висвітлення початкового періоду війни, який відображає вплив віктимізації державної політики пам'яті на фахові дослідження, а також визначає межі дискусії; окупаційний режим, який визначає еволюцію сучасної російської історіографії та її відмінності від радянської; людський вимір війни, який репрезентує досягнення російської історіографії у руслі розвитку світової історіографії шляхом впровадження нових напрямів досліджень.

У дисертації наведено результати дослідження сучасної російської історіографії Другої світової війни в контексті засад та принципів державної політики пам'яті. Дослідження реалізоване на основі вироблених автором теоретичних положень, залучення загальнонаукових та спеціально-історичних методів, а також методу контент-аналізу для навчальної історичної літератури.

У роботі поглиблено та узагальнено генезу поширених в російській історіографії концепцій трактування подій Другої світової війни та їхні ключові положення; характер та спрямування змін у системі російської історичної науки після розпаду СРСР; вплив зарубіжної історіографії на перспективи розвитку російської історіографії з проблематики Другої світової війни.

Дисертаційне дослідження дозволило надати подальшого розвитку аналізу попереднього історіографічного доробку і джерельної бази проблеми; вивченню поглядів російських істориків стосовно суперечливих сторінок Другої світової війни, а також щодо перспективи дослідження сучасною російською історіографією людського виміру війни. У дисертації новий рівень розвитку отримали теоретико-методологічні підходи до вивчення історії Другої світової війни та оцінки здобутків і проблем сучасної російської історіографії у вивченні дискусійних проблем Другої світової війни.

Ключові слова: сучасна російська історіографія, Друга світова війна, німецько-радянська війна, державна політика пам'яті, історична пам'ять.

ABSTRACT

Sukhovskaya I. I. Modern Russian Historiography of World War II. – Qualifying research paper on the manuscript rights.

In the dissertation there were performed the analysis and generalization of researches and interpretations of the main events of World War II in modern Russian historiography, the feature of its theoretical basis and organizational forms. There was made the complex research of the development of modern Russian historiography of World War II, which historical background became the realization of the state policy of memory. There were revealed the concepts that determine the inheritance of Soviet traditions in post-Soviet Russian historiography. It was researched the influence of anthropological turn and history humanization on the study of World War II events by modern Russian historiography. There is described the evolution of assessments and judgments of modern Russian historiography regarding the problematic pages of World War II.

In the first section «Methodology, Historiography and Source Base of the Research» there are described the methodological aspects of the research, analyzed the state of the problem and characterized the main groups of sources of the dissertation research. In the second section «Post-Soviet Russian Historiography (Organization and Methodology)» there are presented the methodological aspects of Russian historiography development, described the changes that happened in Russian historical science after the dissolution of the USSR and determined by the circumstances outside the science, but they were an important background against which it developed. In the third chapter «The Image of the Second World War in Historiography» there are described the processes of reviewing the events of World War II and the construction of a new form of war in the academic environment and in Russian society based on it. It was done by analyzing the state policy of the memory in modern Russia, the educational literature and generalizations devoted to the history of World War II. In the fourth chapter «The Main Themes and Trends in the Study of World War II» there are described: the peculiarities of the events of World War II interpreted by modern Russian historical science; the priorities of Russian historians

in the study of the events of World War II; the initial period of the war, which reflects the influence of victimization of the state policy of memory on professional research and defines the edges of discussion; the occupation regime, which determines the evolution of modern Russian historiography and its difference from the Soviet one; the human dimension of the war, which represents the achievements of Russian historiography in the context of the world historiography development by introducing new ways of research.

In the dissertation there are presented the results of the study of modern Russian historiography of World War II in the context of the foundations and principles of the state policy of memory. The research was realized based on the author's theoretical principles, the usage of general scientific and special historical methods, as well as the applying of the method of content analysis for educational historical literature.

In this work there are extended and generalized: the genesis of the concepts of the events interpretation of World War II and their key principles that are common in Russian historiography; features and direction of changes in the system of Russian historical science after the dissolution of the USSR; the influence of foreign historiography on the prospects of Russian historiography development on the issues of World War II.

The dissertation research allows the further developing of: the analysis of the previous historiographical work and source of the problem; the study of the view of Russian historians on controversial pages of World War II; the research of the human dimension of the war by modern Russian historiography. Theoretical and methodological approaches to research World War II history and assessment of the achievements and problems of modern Russian historiography in the study of the discussion problems of World War II received the new level of development in this dissertation.

Key words: modern Russian historiography, World War II, German-Soviet War, the state policy of memory, historical memory.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях

1. Суховерська І. І. Мотиви підписання пакту Молотова-Ріббентропа у науковому дискурсі сучасної російської історіографії. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів: ЛНУ імені Івана Франка. 2016. Вип. 52. С. 200–210.
2. Суховерська І. І. Синтетичні праці з історії Другої світової війни як репрезентант сучасної російської історіографії та державної політики пам'яті Росії. *Емінак*. 2017. Т. 2, № 3. С. 117–125.
3. Суховерська І. І. Образ жінки в роки Другої світової війни у сучасній російській історіографії. *Наукові праці Запорізького національного університету*. 2017. № 49. С. 223–227.
4. Суховерська І. І. Проблема колабораціонізму в роки Другої світової війни у сучасній російській історіографії. *Східноєвропейський історичний вісник*. 2018. № 6. С.147–155

Статті в іноземних виданнях

1. Суховерська І. І. Російська історіографія Другої світової війни і сучасна політика пам'яті в Росії. *Historiografia w kontekstach nieoczekiwanych*. Люблін, 2017. С. 133–142.
2. Sukhoverska I. Contemporary Russian historiography of the Second World War under control of memorial legislation. *Evropský filozofický a historický diskurz*. 2016. № 2. С. 65–70.
3. Sukhoverska I. The view of modern Russian historiography on the problem of collaboration during the Second World War. *Eastern European Science Journal*. 2017. № 1. С. 31–35.
4. Sukhoverska I. Topical issues of the interpretation of the events of the Second World War in Russian educational literature: development and perspectives. *Eastern European Science Journal*. 2017. № 9. Ч. 2. С. 4–10.

5. Sukhoverska I. Anthropological turn and its impact on image of the Second World War in the contemporary Russian historiography. *European multi scientific journal*. 2017. № 8. С. 9–11.

Опубліковані тези доповідей наукових конференцій:

1. Суховерська І. І. Сучасний російський кінематограф як репрезентант офіційної політики пам'яті (на прикладах подій німецько-радянської війни). *Політика пам'яті в теоретичному та практичному вимірах*: матер. II Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Рівне, 12 берез. 2015 р.). URL: <http://mnemonika.org.ua/wp-content/uploads/2016/04/Suhoverska-I.I..pdf> (дата звернення: 15.09.2017).

2. Суховерська І. І. Політика пам'яті у шкільному наративі України і Росії: на прикладі першого періоду Другої світової війни (1939–1941). *Пріоритетні напрямки вирішення актуальних проблем суспільних наук*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 16–17 жовтня 2015 р.). Одеса: ГО «Причорноморський центр досліджень проблем суспільства», 2015. С. 35–38.

3. Sukhoverska I. Memorial laws in the Russian Federation as a mechanism for regulation historical memory. *Modern scientific researches and developments: theoretical value and practical results – 2016*: materials of international scientific and practical conference (Bratislava city, 15–18 March 2016). Kyiv: LLC «NVP» Interservice», 2016. P. 133–134.

4. Суховерська І. І. Мотиви підписання пакту Молотова-Ріббентропа у сучасній російській історіографії. *Сучасні наукові дослідження представників суспільних наук – прогрес майбутнього*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 25–26 берез. 2016 р.). Львів: ГО «Львівська фундація суспільних наук», 2016. С. 73–78.

5. Суховерська І. І. Проблема підготовки СРСР до війни з Німеччиною у ліберальній концепції сучасної російської історіографії. *Актуальні питання та проблеми розвитку сучасної цивілізації: історичні, соціологічні, політологічні аспекти*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Херсон, 15–16 квіт. 2016 р.). Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2016. С. 61–66.

6. Суховерська І. І. День перемоги у державній політиці пам'яті України та Росії як спроба лавірування між західноєвропейськими цінностями та радянськими традиціями. *Європейська інтеграція та національна ідентичність: інституційний і ціннісний виміри*: матер. II Укр.-польськ. наук. форуму (м. Львів, 12–13 трав. 2016 р.). Львів; Ольштин: «ПП Сорока Т. Б.», 2016. С. 259–264.

7. Суховерська І. І. Вибірковий підхід сучасної російської історіографії у вивченні проблеми колабораціонізму в роки Другої світової війни. V Міждисциплінарні гуманітарні читання: тези доп. Міжнар. наук.-практ. конф., 19 жовт. 2016 р. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2016. С. 148–150.

8. Суховерська І. І. Колабораціонізм в роки Другої світової війни у баченні російських шкільних підручників. *Чинники розвитку суспільних наук у XXI столітті*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 28–29 жовт. 2016 р.). Львів: ГО «Львівська фундація суспільних наук», 2016. С. 74–78.

9. Суховерська І. І. Пакт Молотова-Ріббентропа у дискурсі сучасної російської та американської історіографії. *Актуальні проблеми гуманітарних та природничих наук*: матер. III Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 28–29 жовт. 2016 р.). Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2016. Ч. 2. С. 86–90.

Додаткові статті, в яких опубліковані наукові результати дисертації:

1. Суховерська І. І. Комеморативні практики як ефективна стратегія державної політики пам'яті сучасної Росії (приклад німецько-радянської війни). *По той бік Дніпра: вплив контраверсійних образів «іншого українця» на формування ментальних кордонів*. Запоріжжя, 2015. С. 61–68.

2. Суховерська І. І. Сучасний російський кінематограф як репрезентант офіційної політики пам'яті (на прикладах подій німецько-радянської війни). *Панорама політологічних студій: науковий вісник Рівненського державного гуманітарного університету*. Рівне, 2015. С. 281–289.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

ЦК ВКП(б) – Центральний Комітет Комуністичної партії Радянського Союзу

РНК — Рада народних комісарів

НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ СРСР

ДКО – Державний комітет оборони

ВПК – військово-промисловий комплекс

РАН – Російська академія наук

ЦК ВЛКСМ – Центральний комітет Всесоюзного Ленінського комуністичного союзу молоді

МВС – Міністерство внутрішніх справ

РСЧА – Робітничо-селянська Червона армія

ВСТУП

Актуальність теми. Наукове опрацювання подій Другої світової війни залишається одним із найактуальніших питань сучасної російської історіографії. Наявність політичного і суспільного запиту на пам'ять про війну доводить, що цей міжнародний конфлікт надалі є не тільки минулим Росії, її історичним досвідом. В останнє десятиліття в процесі переосмислення власної історії російська держава все більше конструює її з позиції збереження елементів тоталітарної свідомості у населення. Відтак Друга світова війна перебуває в епіцентрі офіційної історичної політики Росії, яка докладає чимало зусиль для консервації радянських оцінок і використання їх в ідеологічній обробці населення.

У зв'язку із цим дискусії навколо подій Другої світової війни в російській історичній науці набувають гострих форм. Історіографія пострадянської доби сповнена інтенсивних зусиль в усіх напрямках наукового пошуку, враховуючи «архівну революцію», відкриття доступу до зарубіжних колекцій та історіографічних джерел, процес активного осмислення методологічних принципів та основних концепцій світової історичної науки останньої чверті ХХ ст., розробку нових підходів до вивчення глобальних воєн. Водночас методологічна переорієнтація спровокувала зміну тлумачень подій Другої світової війни в сучасній російській історіографії. За таких умов російська історична література перебуває під впливом двох взаємовиключних тенденцій: консервації радянських оцінок подій та активного застосування здобутків світової історіографії. Російсько-українське інформаційне протистояння після подій Революції гідності надало гостроти питанням національної ідентичності та суспільної пам'яті українців про події Другої світової війни. Зважаючи на зазначене вище, існує потреба в спеціальному вивченні стану, розвитку та перспектив сучасної російської історіографії Другої світової війни.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Робота виконана на кафедрі історії Центральної та Східної Європи Львівського

національного університету імені Івана Франка та є складовою частиною її науково-дослідної роботи в межах проблеми «Вузлові питання історії країн Центрально-Східної Європи» (державний реєстраційний номер 0112U004036).

Мета дисертаційної роботи – простежити еволюцію досліджень та інтерпретацій головних подій Другої світової війни у сучасній російській історіографії, охарактеризувати її теоретичні підстави та організаційні форми.

Означена мета передбачає виконання таких **завдань**:

- здійснити аналіз історіографічної та джерельної бази за темою дослідження;
- визначити особливості стану історичної науки на сучасному етапі;
- охарактеризувати зміни в російській історичній науці після розпаду СРСР, коли відбулися зміни в ідеологічному дискурсі;
- розглянути генезу поширених концепцій трактування подій Другої світової війни; означити та розкрити їхні ключові положення;
- простежити процес формування образу Другої світової війни у сучасній російській історіографії та навчальній літературі; вивчити чинники, які впливають на формування цього образу;
- охарактеризувати найважливіші тенденції трактування подій війни у підручниках, застосувавши метод контент-аналізу;
- дослідити особливості трактування подій Другої світової війни як інструменту проведення державної ідеології;
- проаналізувати еволюцію оцінок проблем початкового періоду Другої світової війни;
- простежити зміни в зображенні окупаційного режиму пострадянською російською історіографією;
- визначити нові напрями дослідження подій Другої світової війни.

Об'єкт дисертаційної дослідження – сучасна російська наукова та науково-популярна історична література, присвячена подіям Другої світової війни.

Предмет дисертаційного дослідження – стан та особливості інтерпретації важливих подій Другої світової війни істориками Російської Федерації.

Хронологічні рамки дослідження визначено у двох вимірах:

1) історіографічному – межі пострадянського етапу розвитку російської історіографії (1991–2015). Нижньою хронологічною межею є 1991 р. – розпад СРСР. Верхня хронологічна межа визначається суспільно-політичними перетвореннями та змінами у меморіальному законодавстві Російської Федерації, які відбулися 2015 р.

2) історичному – період Другої світової війни (1939–1945).

Територіальні межі дослідження визначаються сучасними кордонами Російської Федерації.

Методологічною основою роботи є принципи науковості, історизму, всебічності та об'єктивності. Дотримання зазначених принципів дозволило неупереджено проаналізувати архівні та історіографічні джерела з означеної теми. У роботі використано загальнонаукові методи дослідження – аналіз та синтез, а також спеціально-історичні – порівняльно-історичний, історико-типологічний, історико-правовий, історико-системний методи. Порівняльно-історичний метод дослідження дозволив зіставити отриману інформацію і зробити висновки про спільні та відмінні риси розвитку радянської і пострадянської російської історіографії у хронологічній ретроспективі. Історико-типологічний метод сприяв класифікації подій та фактів, виявлених у процесі дослідження. Історико-правовий метод дав змогу визначити засади нормативно-правової бази, яка регламентує можливості дослідження істориками архівних матеріалів. Відшукати взаємопов'язані тематичні елементи допоміг історико-системний метод, за його допомогою було визначено головні принципи розвитку та перспективи дослідження подій Другої світової війни за специфічних історичних і політичних обставин.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що вперше в українській історичній науці зроблено спробу комплексно дослідити концепції

інтерпретації подій Другої світової війни російськими істориками, визначено їхні наукові та суспільно-політичні функції.

При цьому *вперше*:

- здійснено спробу комплексного дослідження стану розвитку сучасної російської історіографії Другої світової війни, історичним тлом якої стала реалізації державної політики пам'яті;

- з'ясовано особливості функціонування образу Другої світової війни у сучасній російській історіографії;

- охарактеризовано взаємовплив пострадянської російської історіографії та державної політики пам'яті щодо трактування подій Другої світової війни;

- виявлено концепти, які визначають наступність радянських традицій у пострадянській російській історіографії;

- досліджено вплив антропологічного повороту та гуманізації історії на дослідження подій Другої світової війни сучасною російською історіографією;

- окреслено еволюцію оцінок та суджень сучасної російської історіографії щодо проблемних сторінок Другої світової війни;

поглиблено та узагальнено:

- генезу поширених в російській історіографії концепцій трактування подій Другої світової війни та їхні ключові положення;

- характер і спрямування змін у системі російської історичної науки після розпаду СРСР;

- вплив зарубіжної історіографії на перспективи розвитку російської історіографії з проблематики Другої світової війни;

набули подальшого розвитку:

- аналіз попереднього історіографічного доробку і джерельної бази проблеми;

- вивчення поглядів російських істориків щодо суперечливих сторінок Другої світової війни;

- погляди щодо перспективи дослідження сучасною російською історіографією людського виміру війни;

новий рівень розвитку отримали:

- теоретико-методологічні підходи до вивчення історії Другої світової війни;

- оцінки здобутків і проблем сучасної російської історіографії у вивченні дискусійних проблем Другої світової війни.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що вони можуть бути використані для підготовки спеціальних та узагальнювальних праць, під час розробки навчальних курсів. Також отримані результати сприяють усуненню застарілих стереотипів зі суспільної свідомості громадськості пострадянських країн, зокрема України.

Апробація результатів дослідження відбувалася під час доповідей на 18 наукових конференціях, зокрема на Міжнародній конференції «По той бік Дніпра: вплив контраверсійних образів «іншого українця» на формування ментальних кордонів» (м. Запоріжжя, 5–7 лютого 2015 р.), Всеукраїнській конференції «Політика пам'яті у теоретичному та практичному вимірах» (м. Рівне, 12 березня 2015 р.), Міжнародній конференції «Historiografia w kontekstach nieoczekiwanych. W stronę Przeźnionej rewolucji A. Ledera i Fantomowego ciała króla J. Sowy» (м. Люблін (Польща), 24–25 вересня 2015 р.), Міжнародній науковій конференції «Sapere aude! Український вільний університет: 1945–2015 (до 70-річчя діяльності УВУ в Німеччині)» (м. Львів, 8 жовтня 2015 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Пріоритетні напрямки вирішення актуальних проблем суспільних наук» (м. Одеса, 16–17 жовтня 2015 р.), Міжнародній конференції «Українознавство в контексті світових цивілізаційних процесів» (м. Київ, 29 жовтня 2015 р.), звітній науковій конференції Львівського національного університету імені Івана Франка за 2015 рік (м. Львів, 2–3 лютого 2016 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні наукові дослідження та розробки: теоретична цінність та практичні результати» (м. Братислава (Словаччина), 14–19 березня 2016 р.),

Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні наукові дослідження представників суспільних наук – прогрес майбутнього» (м. Львів, 25–26 березня 2016 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання та проблеми розвитку сучасної цивілізації: історичні, соціологічні, політологічні аспекти» (м. Херсон, 15–16 квітня 2016 р.), Другому українсько-польському науковому форумі «Європейська інтеграція та національна ідентичність: інституційний і ціннісний виміри» (м. Львів, 12–14 травня 2016 р.), Міжнародній науковій конференції «V міждисциплінарні гуманітарні читання» (м. Київ, 19 жовтня 2016 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Чинники розвитку суспільних наук у XXI ст.» (м. Львів, 28-29 жовтня 2016 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми гуманітарних та природничих наук» (м. Київ, 28 жовтня 2016 р.), міжнародній науковій конференції до 90-річчя від дня народження Ярослава Дашкевича «Україна – Європа – Схід. Проблеми та перспективи сучасної гуманітаристики» (м. Львів, 13–14 грудня 2016 р.), звітній науковій конференції Львівського національного університету імені Івана Франка за 2016 рік (м. Львів, 6–7 лютого 2017 р.), Міжнародній науковій конференції для молодих дослідників «Досліджуючи минуле: методологічне оновлення історіографії в Україні» (м. Київ, 20–21 квітня 2017 р.), Всеукраїнській науковій студентській конференції «Україна в добу радянського тоталітаризму: інститути державного насилля, соціальні практики пристосування та опозиційні рухи опору (до 125-річчя від дня народження Ісповідника віри патріарха Йосифа Сліпого)» (м. Львів, 28–29 квітня 2017 р.).

Публікації. Головні результати дослідження відображено в 9 наукових статтях (5 входять до міжнародних наукометричних баз, інші 5 – фахові історичні видання), 9 опублікованих тезах наукових конференцій та 2 наукових статтях, які додатково відображають наукові результати дисертації.

Структура дисертаційної роботи зумовлена її метою та науковими завданнями. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, поділених на 16 підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (380

бібліографічних позицій), додатків. Загальний обсяг рукопису становить 225 сторінок, основна частина – 190 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Стан вивчення теми в історіографії

Вивчення історії Другої світової війни завжди належало до провідних напрямів дослідницького пошуку сучасної російської історіографії. Свідченням цього є наявність понад двадцяти мільйонів наукових досліджень на цю тематику різного обсягу та ідеологічного спрямування. Потреба наукового осмислення узагальнювальних досліджень з історії Другої світової війни пострадянської російської історіографії, які мають на меті лише окреслити найважливіші події і факти, а також досліджень з певної проблематики воєнного протистояння, що поєднує низку політичних, ідеологічних, соціально-економічних та культурних аспектів, вимагає критичного аналізу історіографічного процесу та його результатів [226, с. 30]

Дослідження трактування подій Другої світової війни сучасною російською історіографією та формування його головних концепцій не є новою темою в історичній науці, оскільки складність та актуальність цієї проблематики стимулює дослідників до активного вивчення цієї теми одразу в кількох ракурсах: формування пострадянської російської історіографії Другої світової війни, її розвиток та еволюція, моделювання узагальнювального образу Другої світової війни у сучасній російській історіографії, аналіз історичних досліджень з окремих аспектів війни. Відповідно до цих ракурсів дослідження виокремлено дві групи історіографічних праць:

- 1) дослідження сучасної російської історіографії, присвячені комплексному вивченню обставин та умов, які впливають на розвиток історичних досліджень подій Другої світової війни і їхні результати;

2) дослідження сучасної російської історіографії, присвячені певній проблематиці Другої світової війни, що характеризують лише результати вивчення окремого аспекту протистояння.

Основу першої групи становлять дослідження, в яких історики розглядають зміни, що відбулися в системі історичної науки після розпаду СРСР, методологічні аспекти розвитку пострадянської російської історіографії, генезу та розвиток концепцій історії Другої світової війни, узагальнювальну характеристику особливостей трактування подій Другої світової сучасною російською історіографією, образ Другої світової війни в історіографії та історичній освіті, здобутки та прорахунки у дослідженні воєнного протистояння. Цю групу історіографічних праць представляють статті у періодичних виданнях із зазначеної проблематики та опубліковані матеріали конференцій, присвячених дослідженню розвитку пострадянської російської історіографії Другої світової війни.

До другої групи історіографічних досліджень належать праці, в яких подано аналіз історичних досліджень російських істориків з окремих аспектів воєнного протистояння, окреслено еволюцію тверджень щодо суперечливих питань зазначеної проблематики, визначено перспективи подальших наукових розвідок. Ця група історіографічних досліджень представлена статтями, підготовленими на основі ширшого монографічного чи дисертаційного дослідження, які репрезентують розширену характеристику певного вузького аспекту монографічного дослідження, та матеріалами конференцій, присвячених певній проблематиці Другої світової війни.

Розвиток сучасної російської історіографії Другої світової війни набув нових відмінних від радянської історіографії характеристик та зумовив новий етап у розвитку російської вітчизняної історіографії, в якому історики здійснили спробу інтегрувати досягнення радянської та зарубіжної історіографії, враховуючи складність трансформації суспільної свідомості на шляху переосмислення історичного минулого. Процес розвитку пострадянської російської історіографії Другої світової війни, незважаючи на весь спектр

проблем, залишився поза увагою українських істориків. Першими працями українських істориків, в яких розглянуто теоретичні проблеми пострадянської російської історіографії Другої світової війни, стали статті О. Лисенка «Друга Світова війна як предмет наукових досліджень та феномен історичної пам'яті» [210] і Г. Єфименка «Радянська модернізація 1920–1930 рр. (До постановки проблеми у світлі аналізу досліджень сучасних російських істориків)» [110]. У названих дослідженнях вчені здійснили розгорнутий огляд теоретичних розробок сучасної історичної науки та продемонстрували особливості їх застосування істориками в Російській Федерації. Однак у цих дослідженнях не було розвинуто проблему методики визначення й класифікації напрямів дослідження сучасної російської історичної науки.

Український історик О. Жиряков здійснив спробу охарактеризувати ключові проблеми сучасної російської історіографії та напрями її розвитку в дисертації, присвяченій розгляду інтелектуальної історії імперського напрямку пострадянської російської історіографії Другої світової війни. Він охарактеризував основні методологічні принципи імперського напрямку та фундаментальної моделі індустріального суспільства цього напрямку, розглянув його методичні новації, зокрема метод «альтернативної історії», алгоритм та межі його застосування російською історіографією, проаналізував базові категорії імперського напрямку, розглянув генезу та сутність таких гіпотез: «органічність глобальних воєн» в індустріальному суспільстві, «Рах America», «подвійної змови», «корумпованості», «командирів мирного часу» [113–118].

У російській історичній науці вивчення сучасної російської історіографії Другої світової війни посіло надзвичайно важливе місце, враховуючи вплив суперечливих факторів на її розвиток, серед яких застосування здобутків світової історіографії та вплив державної політики пам'яті сучасної Росії. Нові характеристики російської історіографії, пов'язані із змінами в системі історичної науки після розпаду СРСР, формуванням нових методологічних підходів до історії Другої світової війни та впливом на історичну науку стратегій державної політики пам'яті Росії, стали предметом спеціального

наукового аналізу російських науковців та спровокували дискусію на сторінках періодичних видань щодо оцінки змін в історичній науці. Окремі аспекти цієї дискусії спонукали істориків до здійснення професійних історичних досліджень, результатом яких стали публікації в періодичних виданнях. Дослідженням змін у системі історичної науки сучасної Росії та переглядом методологічних підходів пострадянської російської історіографії найактивніше займалися В. Каминін [152; 153], М. Степанов [328], В. Согрін [307–312], Н. Єлісеєва [106], Л. Сидорова [305], Е. Кринько [183; 184]. Вони вивчали такі аспекти проблеми, як зміни в організації архівної системи та їхній вплив на джерельну базу історичних досліджень, застосування пострадянською російською історіографією здобутків зарубіжної історіографії, впровадження методологічного плюралізму, значення міждисциплінарних історичних студій у вивченні певної проблематики, її розширення та спробу виробити новий понятійний апарат, зміни у виданні історичної літератури, проблему кризи російської вітчизняної історіографії та її соціального потенціалу, методологічні аспекти розвитку пострадянських історіографічних студій тощо. В. Каминін [152; 153], М. Степанов [328], В. Согрін [307–312] не тільки визначили найважливіші тенденції розвитку пострадянської російської історіографії, а й простежили еволюцію розвитку її прагнення наблизитися до історичної істини. Вони визначили деструктивний вплив ідеологем на процес історичних досліджень.

Нові тенденції розвитку російської історичної науки спровокували зміни у конструюванні образу Другої світової війни сучасною російською історіографією, які можна виявити на сторінках узагальнювальних видань з цієї проблематики та навчальної літератури, які в російській історичній науці отримали назву фундаментальних. Вивчення трактування подій Другої світової війни в узагальнювальних працях та вплив на них державної політики пам'яті є новим вектором дослідження в сучасній історичній науці. У російській історіографії немає комплексних досліджень із цієї проблематики, незважаючи на чималу кількість узагальнювальних праць, їхнє суспільне значення та

необхідність у їхньому ретельному вивченні. Зміст російських фундаментальних праць, присвячених подіям Другої світової війни, досліджують, зокрема, російські історики О. Биков [21], В. Золотарьов [138], О. Лапшин [202; 203], Ю. Рубцов [288] та інші. Вони вивчають особливості підготовки узагальнювальних праць, їхню структуру, зміст та вплив на розвиток російської історіографії. Однак поза увагою дослідників залишилися порівняльна характеристика радянських та пострадянських узагальнювальних праць, присвячених подіям Другої світової війни, аналіз впливу ідеологічного тиску на процес створення синтетичних видань, огляд їхньої джерельної бази. Багато публікацій, присвячених цим питанням, є лише у вигляді рецензій на певний розділ масштабної праці з однобічною подачею матеріалу.

Висвітлення подій Другої світової війни у наративі підручників Росії та вплив на нього державної політики пам'яті є складним, багатовекторним, неоднозначним та суперечливим напрямом історичних досліджень, враховуючи його суспільне значення та ідеологічний дискурс. Вплив навчальної літератури на суспільне життя громадян Росії та їх консолідацію стимулює дослідників до вивчення цієї проблеми в історичних, педагогічних, політичних та соціологічних студіях. Незважаючи на обговорення визначеної теми у фахових періодичних виданнях та на конференціях, аналіз сучасної навчальної літератури про події Другої світової війни засвідчив недостатній фокус уваги науковців до цієї актуальної проблематики. Характеристиці навчальної літератури Росії про Другу світову війну присвячені праці українських науковців Л. Зашкільняка [128–130], Ф. Турченка [339] та інших. Серед російських науковців цю проблематику вивчають О. Шубін [375], О. Ожиганов [253], Г. Зверева [131; 132], І. Карацуба [155] та інші. Названі автори визначили найважливіші тенденції у висвітленні подій Другої світової війни в навчальній літературі Росії, вказавши на проблемні аспекти у зображенні теми, порівняли виклад матеріалу зі шкільними підручниками інших держав, виділяючи спільні і відмінні риси. Однак поза увагою дослідників залишилася характеристика

ідеологічних засад та механізмів створення навчальної літератури, визначення впливу влади на історичну пам'ять через шкільну освіту.

Аналіз російських узагальнювальних праць, присвячених історії Другої світової війни та конструюванню образу Другої світової війни у російській навчальній літературі, вказав на важливість проблеми взаємодії сучасної російської історіографії та політики пам'яті щодо подій Другої світової війни, стимулював дослідників до вивчення взаємодії сучасної російської історіографії та політики пам'яті. І. Хеслер [357], Ю. Нікіфоров [248–250], М. Копосов [169–172], М. Мінц [232], В. Невежин [242–245], В. Каминін [152; 153], М. Феретті [343; 344] визначили вплив державної політики пам'яті на процес створення історичних досліджень, проаналізувавши позицію політичного істеблішменту. Ю. Нікіфоров [248], М. Мінц [232], В. Невежин [242], В. Каминін [152] намагаються визначити роль Радянського Союзу в Другій світовій війні, аналізуючи події крізь призму впливу державних органів влади на процес перегляду радянських оцінок та застосування нових трактувань зарубіжних істориків. На основі такого аналізу вони розглядають еволюцію російської історіографії, яка поступово розширює проблемне поле історичних досліджень та застосовує нові методологічні підходи. М. Копосов [169–172], М. Феретті [343; 344] акцентують увагу на формуванні історичної пам'яті в Росії про Другу світову війну, яка відображає стан сучасної історіографічної науки, визначає вплив державної політики пам'яті, а також проектує їхню взаємодію. Розглядаючи засади меморіального законодавства та його вплив на сучасну російську історіографію Другої світової війни, історики лише розробляють механізми та принципи вивчення, що засвідчує відсутність узагальнювального видання.

Розширення проблематики історичних студій про Другу світову війну спонукало істориків поставити акцент на проблемах динаміки досліджень, присвячених окремим питанням трактування подій війни, їхній еволюції. Одним з найважливіших напрямів стало визначення співвідношення кількісного та якісного показників дослідження. У контексті вивчення подій

Другої світової війни російські історики розкривають різноманітні аспекти воєнного протистояння. Більше уваги вони зосереджують на причинах і передумовах війни Німеччини з СРСР, становищі економіки Радянського Союзу в роки війни, ході бойових дій під час конкретних битв, де перемогу здобував СРСР, причинах поразки Німеччини у війні, партизанському русі на окупованих радянських територіях, бойовій і трудовій зв'язі «радянського народу». Водночас дослідники намагаються не заторкувати тем про окупаційний режим (при цьому акцент робиться тільки на злочинах окупантів проти місцевого населення), колабораціоністського руху, людських і матеріальних втрат СРСР, причин поразки Червоної армії, хоча в російській історіографії простежуються зрушення в напрямку вивчення людського виміру війни.

Найдискусійнішим у російській історіографії є питання відповідальності СРСР за розв'язання Другої світової війни, відповідь на яке російські історики шукають шляхом аналізу мотивів підписання пакту Молотова-Ріббентропа Радянським Союзом, заходів мілітаризації економіки та причин поразки Червоної армії. Мотиви підписання пакту Молотова-Ріббентропа вивчають провідні російські історики, які не тільки використовують дослідження радянської історіографії, а й аналізують історіографічні надбання зарубіжних колег та визначають їхній вплив на російську історіографію. М. Мінц [232], В. Невежин [242], Ю. Нікіфоров [248] проаналізували монографії російських та зарубіжних істориків, окреслили джерельну базу, яка стала основою їхнього дослідження, та з'ясували вплив їхніх наукових розвідок на перспективи розвитку російської історіографії. Попри досить часте обговорення окресленої проблеми, поза увагою дослідників залишилося питання наукового синтезу поглядів російських та зарубіжних істориків, а також вплив державної політики пам'яті на розвиток сучасної російської історіографії.

Дослідження мілітаризації радянської економіки напередодні війни отримало нові можливості розвитку у пострадянській російській історіографії, сформулювавши нові тези для дискусій завдяки публікаціям архівних джерел раніше засекречених архівів органів, які здійснювали керівництво обороною

промисловістю у воєнний період. Монографічні дослідження, підготовлені на основі нових архівних матеріалів, стали предметом професійного аналізу російських істориків, які не лише підготували власні дослідження, а й здійснили комплексний аналіз досліджень колег. Ю. Мухін [240], А. Соколов [316–319], Н. Сидорова [305], А. Степанова [328], О. Шубін [375], М. Солонін [314; 315], спираючись на архівні джерела та власні дослідження, охарактеризували стан розвитку проблеми мілітаризації економіки, її перспективи та межі дискусії загалом.

Проблема розв'язання Другої світової війни досягає свого апогею у сучасній російській історіографії під час дослідження причин поразки Червоної армії на початку німецько-радянської війни, оскільки російські історики не мають спільної позиції щодо оцінки характеру озброєнь, бойової підготовки особового складу, наступальних оперативних планів. Український історик О. Жиряков розглянув основні історіографічні концепції пострадянської російської історіографії та розроблені на їхній основі гіпотези розгрому Червоної армії на початку німецько-радянського протистояння [113], О. Шубін [375], М. Солонін [314], М. Мінц [232] окреслили ключові чинники розвитку історіографічних досліджень з цієї тематики та суперечливі аспекти у вивченні теми.

Дослідження окупаційного режиму набуло нових темпів розвитку у сучасній російській історіографії та змінило радянські постулати, що найкраще репрезентують зміни в характеристиці явища колабораціонізму в історичних дослідженнях та нові аспекти обговорення складних аспектів партизанського руху. Проблема наукового трактування колабораціонізму є надзвичайно складною та багатоаспектною темою в сучасній російській історіографії, що стимулювало істориків до активного обговорення цієї проблематики в монографіях та періодичних виданнях. Колабораціонізм у роки Другої світової війни досліджують С. Дробязко [102; 158], М. Кірсанов [158; 159], Б. Ковальов [162; 163], Є. Кринько [183; 184], С. Кудряшов [187; 188], О. Макаров [213], П. Полян [275; 276], М. Семиряга [298–300], Р. Хісамутдінова [358], Є. Шанцева [371; 372] та інші. Названі автори охарактеризували методологічні

принципи, концепції та нові підходи до вивчення проблеми колабораціонізму, які сформувалися наприкінці ХХ ст. у російській історіографії. Вони окреслили еволюційні зміни в сучасній російській історіографії, присвяченій проблемі колабораціонізму в роки Другої світової війни, визначили особливості викладу цієї проблематики в концепціях сучасної російської історіографії, зосередивши увагу на мотивах співпраці радянських громадян з нацистами.

У російській історіографії пострадянського періоду продовжилося вивчення партизанського руху, яке було надзвичайно актуальним у радянський період, що репрезентують історіографічні дослідження, на сторінках яких обговорюється проблематика історичних студій, їхня джерельна база та методологічні підходи. У роботах В. П'ятницького [284], В. Боярського [30], В. Пережогіна [261–265] охарактеризовано найважливіші тенденції пострадянської російської історіографії щодо проблеми трактування взаємодії партизанів і Червоної армії та факторів організованості партизанського руху пострадянською російською історіографією.

Проблемами радянських військовополонених у роки Другої світової війни почали становити науковий інтерес серед російських істориків ще в роки перебудови, коли було зроблено перші спроби вивчення цієї теми. Однак тільки після розпаду СРСР російська історіографія накопичила значний досвід у вивченні проблеми ролі та місця військовополонених в роки Другої світової війни, хоча в російській історіографії немає системного дослідження історіографічного характеру, присвяченого цій проблематиці. Особливо дискусійними постали питання про підписання СРСР міжнародних конвенцій про поводження з військовополоненими і ставлення до них з боку радянського та німецького військово-політичного керівництва, Організації Червоного Хреста, а також становище радянських військовослужбовців у нацистському полоні, їхнього правового статусу. Долю радянських військовополонених в роки війни досліджують російські історики К. Александров [2], М. Ерін [108], В. Земськов [133; 134], П. Полян [275; 276], М. Семиряга [298–300], Б. Хавкін [354] та інші, які використовують здобутки радянської історіографії та

методологічні підходи зарубіжних колег. Вони вивчали, зокрема, чисельність радянських військовополонених в роки Другої світової війни, військовий колабораціонізм, репатріацію полонених у післявоєнний період. Однак поза увагою дослідників залишилися побут полонених та міжнародні конвенції, які визначали їхній правовий статус. Багато публікацій, присвячених цим питанням, є лише у вигляді тез і невеликих статей з односторонньою подачею матеріалу.

Російська історіографія накопичила значний досвід у вивченні проблеми ролі жінки в роки Другої світової війни, попри зазначені труднощі у дослідженні цієї проблеми. Долю жінки в роки війни вивчають російські історики Н. Барсукова [16; 17], Н. Петрова [267], О. Ніконова [251], О. Будницький [32], Н. Кірсанов [159], Г. Кривошеєв [181] та інші, які використовують дослідження радянської історіографії та аналізують історіографічні здобутки і методологічні підходи зарубіжних колег. Вони докладно вивчили такі аспекти проблеми, як репрезентація в історіографічних дослідженнях причини залучення державою жінок до захисту батьківщини, масштаби мобілізації і порядок проходження ними служби у війську. Однак поза увагою дослідників залишилися тенденції висвітлення сучасною російською історіографією побутового та морально-психологічного аспекту досліджуваної проблеми, тобто характеристика облаштування жінок в армії, їхні почуття, емоційні переживання, взаємини з чоловіками, ставлення суспільства до служби жінок в армії. Багато публікацій, присвячених цим питанням, представлене лише у вигляді тез і невеликих статей, у яких односторонньо подано матеріал.

Отже, попри наявність репрезентативної історіографічної бази, ці історіографічні дослідження мають фрагментарний характер і висвітлюють тільки деякі аспекти означеної проблеми, що засвідчує необхідність її розгляду в ширших методологічних та тематичних межах. Низка важливих нюансів еволюції сучасної російської історіографії не може бути представлена в об'єктивній інтерпретації через державну політику пам'яті сучасної Росії та її

стратегії, на тлі яких розвивається сучасна російська історіографія. Однобоке ставлення російської влади до історичної дійсності спровокувало ситуацію, в якій частина негативних, але важливих фактів досі є поза межами наукового дослідження.

1.2 Джерельна база

Комплексне вивчення сучасної російської історіографії Другої світової війни вимагає залучення широкого спектру джерел та їх вдумливого аналізу. Джерельна база дослідження зумовлена двома головними перспективами вивчення, а саме: в історіографії та політиці пам'яті. У першому випадку джерельну базу представлено історіографічними та документальними джерелами. Історіографічні джерела другого рівня уможливають аналіз історіографічного контексту, що впливав на формування дослідницького контексту.

На думку І. Колесник, історіографічне джерело – це специфічна група джерел, які містять інформацію про історіографічний процес і водночас постають доробком цього процесу. Той самий текст наративного чи документального характеру може бути історичним або історіографічним джерелом [167, с. 62]. Відповідно до цього джерельна база історіографічного дослідження має три рівні: 1) конкретний текст історика; 2) «великий текст», тобто сукупність праць історика; 3) «історико-культурний контекст». Користуючись методологічними підходами, пропонованими сучасними фахівцями в галузі джерелознавства, можна виділити сім груп джерел з проблеми, що досліджується в дисертації [167, с. 37–38].

1) Першу групу становлять узагальнювальні історичні праці, які посідають одне з пріоритетних місць у джерельному комплексі. Це, як правило, колективні праці, присвячені сучасній російській історіографії в цілому, у яких є розділи, що висвітлюють взаємозв'язок між сучасною російською історіографією Другої світової війни та державною політикою пам'яті,

визначають зміни у сприйнятті завдань історичного пізнання про воєнні часи, у проблематиці та методах історичного дослідження, а також окреслюють російські концепції трактування подій Другої світової війни на сучасному етапі розвитку історичної науки. До цієї групи можна зарахувати дослідження Ю. Афанасьєва [10], М. Копосова [169–172], Б. Соколова [316–319], М. Мінца [232], В. Невежина [242–245] та інших російських істориків, які в колективних монографіях порушували актуальні питання розвитку сучасної російської історіографії.

У дисертації проаналізовано понад п'ятдесят монографій, серед яких можна виділити праці Б. Соколова [316; 317], В. Невежина [243], О. Чубар'яна [367], Ю. Мухін [240], А. Мерцалова [227; 228], М. Солоніна [314; 315], М. Мельтюхова [223] та інших російських істориків, які висвітлювали певні аспекти проблематики Другої світової війни. Б. Соколов [316; 317], В. Невежин [54], О. Чубар'ян [367], Ю. Мухін [240], А. Мерцалов [227; 228], М. Солонін [314; 315], М. Мельтюхов [223], спираючись на архівний матеріал, розглянули проблеми розробки та реалізації сталінським керівництвом програми прискорення воєнної модернізації країни, еволюції системи управління радянської воєнної промисловості, механізм планування воєнного будівництва. Ці історики намагалися зобразити всі фактори функціонування радянської економіки, зокрема негативні тенденції. М. Мухін [240], Б. Соколов [316; 317], А. Мерцалов [227; 228], М. Солонін [314; 315], М. Мельтюхов [223], намагаючись всебічно зобразити усі тенденції розвитку радянської економіки в роки Другої світової війни, зупинилися на наслідках сталінської політики терору і репресій у 1930-х роках при характеристиці негативних аспектів її функціонування. Л. Безименський [19], М. Мельтюхов [223], М. Семиряга [298; 300], О. Чубар'ян [367] здійснили комплексний аналіз мотивів підписання пакту про ненапад з Німеччиною, спираючись на архівні матеріали, які були розсекречені внаслідок «архівної революції». Російські історики, ретельно вивчаючи мотиви підписання пакту Молотова-Ріббентропа, намагаються визначити роль Радянського Союзу у розв'язанні Другої світової війни,

аналізуючи події крізь призму союзницьких взаємин між СРСР та Німеччиною. На основі такого аналізу вони розглядають еволюцію російської історіографії, яка поступово розширила проблемне поле дослідження та застосувала нові методологічні підходи. М. Семиряга [298; 300] сформулював поняття «колабораціонізм», розкрив причини і мотиви колабораціонізму як суспільно-політичного та соціально-економічного явища. П. Полян [275; 276], Б. Ковальов [162; 163] зосередили свій науковий аналіз на типах колабораціонізму та формах його прояву, визначили чисельність колабораціоністського руху. Б. Ковальов [162; 163], М. Семиряга [298; 300] охарактеризували стан вивчення колабораціонізму у сучасній російській історіографії, проаналізували вплив радянської історіографії на сучасне трактування колабораціонізму.

До цієї групи джерел можна віднести докторські та кандидатські дисертації, дотичні до теми дослідження. За останні два десятиліття було захищено тисячі дисертацій, присвячених історії Другої світової війни, зокрема періоду німецько-радянського протистояння. Серед них чимало стосувалося зовнішньої політики, деякі розглядали проблеми мілітаризації радянської економіки, окупаційного режиму, людського виміру війни, окремі дисертаційні дослідження були спрямовані на вивчення мілітарних аспектів подій. М. Мельтюхов у дисертаційному дослідженні, присвяченому російській вітчизняній історіографії напередодні німецько-радянської війни, охарактеризував весь комплекс історіографічних джерел, які репрезентують дослідження початкового періоду Другої світової війни [221]. Не менш цінним джерелом є автореферати дисертацій, які конструюють скорочений варіант розлогого історичного дослідження і дозволяють зробити конкретні висновки.

2) Окремим складником історіографічного процесу є навчальна література: підручники та посібники, а також довідкові праці з історії Росії для учнів шкіл та для студентів вищих навчальних закладів, які становлять четверту групу джерел. Аналіз і характеристика навчальної літератури та її ролі у формуванні історичної пам'яті про Другу світову війну передбачали опрацювання джерельних матеріалів, пов'язаних з координацією роботи

середньої та вищої освіти в Росії, а саме матеріалів, розміщених на федеральному освітньому порталі. На цьому сайті опубліковано документи, які забезпечують функціонування вищої та середньої історичної освіти, зокрема шкільні програми, навчальні плани та рекомендовані для їх ефективного функціонування шкільні підручники й посібники для вчителів.

Для вивчення й аналізу викладу теми Другої світової війни в школах вибрано рекомендовані і допущені Міністерством освіти РФ підручники з історії Росії ХХ ст., авторами яких є О. Данилов і Л. Косуліна [91; 92], А. Левандовський та Ю. Щетинов [205] та інші. Ці підручники дають змогу визначити основні закономірності й тенденції викладу теми Другої світової війни у шкільних підручниках, у якій найважливіше місце посідає німецько-радянська війна. Автори навчальної літератури для шкіл чітко вказують причини й передумови війни, зображають основні події, пов'язані з перебігом воєнних дій, виділяють важливі наслідки війни.

Під час вивчення теми Другої світової війни у вищих навчальних закладах опрацьовано підручники А. Барсенкова та О. Вдовіна і Ю. Терещенка. Автори цієї навчальної літератури відображають особливості викладу матеріалу, присвяченого подіям війни, у вищих навчальних закладах. Опрацювання цього джерельного комплексу ілюструє функціонування важливої закономірності, згідно з якою весь навчальний процес у середніх і вищих навчальних закладах зумовлений спеціальною тенденцією. Її суть полягає в тому, що ідеологічно спрямовані підручники впливають на учасників навчального процесу, тобто педагогів та їхніх вихованців.

3)Третю групу історіографічних джерел становлять статті істориків, опубліковані у фахових і науково-популярних періодичних виданнях та збірниках матеріалів наукових з'їздів, конференцій, читань і «круглих столів», симпозіумів. Цінність цих джерел є незаперечною, оскільки на наукових форумах історики отримують можливість презентувати й науково обґрунтовувати свої ідеї та підходи, дискутувати щодо спільних питань. Особливо цінним історіографічним джерелом є матеріали конференцій і

конгресів, безпосередньо присвячених чинникам розвитку сучасної російської історіографії Другої світової війни та окремим аспектам історії війни. У Російській Федерації щороку проводять понад сотню наукових конференцій на вказану тематику. Однак у дисертаційному дослідженні використано тільки окремі тези конференцій, які висвітлюють проблеми у вивченні історії початкового періоду Другої світової війни, характеристики окупаційного режиму, людського виміру Другої світової війни.

До цієї групи джерел входять статті російських істориків, опубліковані у фахових та науково-популярних періодичних виданнях. Статті з проблематики російської історіографії Другої світової війни періодично публікуються на сторінках фахових журналів «Вопросы истории», «Новая и новейшая история», «Военно-исторический журнал», «Журнальный зал», «Русский журнал». На сторінках цієї періодики публікуються результати історичних досліджень, присвячених різноманітним аспектам Другої світової війни, зокрема дослідження О. Ісаєва, С. Кара-Мурзи, А. Мартиросяна, М. Мельтюхова, Ю. Мухіна, О. Паршева, С. Переслегіна, О. Прудникова, І. Пихалова, К. Романенка, О. Широкоград та інших, які аналізують певну проблематику воєнного протистояння часів Другої світової війни.

4) У контексті дисертаційного дослідження особливо важливою є науково-популярна література, котра становить четверту групу джерел. Оскільки політичні концепти інфільтрувалися в історіографічну площину, то зазвичай саме публіцистика ставала тим інтелектуальним середовищем, з якого ці політичні концепти запозичувались пострадянською російською історіографією. З огляду на те, що визначення взаємовпливу політичного та історіографічного дискурсів є одним із завдань нашого дослідження, публіцистичні джерела є вкрай важливими для дослідження взаємодії сучасної російської історіографії та державної політики пам'яті. Серед публіцистичних джерел одним з найважливіших є розвідки Віктора Суворова, присвячені особливостям трактування подій війни. Саме його розвідки стали фундаментом «ліберальної» концепції сучасної російської історіографії [324–327].

5) Важлива інформація для всебічного висвітлення історіографічного процесу міститься в офіційних документах, які становлять п'яту групу джерельної бази дисертаційного дослідження. Джерелами законодавчої бази у Російській Федерації виступають федеральні закони, постанови Державної Думи, укази президентів держави, законопроекти, відкриті листи, електронні бази даних та звіти про діяльність спеціальних комісій. Особливе місце у нормативно-правовій базі посідають федеральні закони. У процесі дослідження було проаналізовано такі законодавчі акти, як меморіальні закони, зокрема Указ Президента Росії Д. Медведєва про створення комісії при Президенті Російської Федерації з протидії спробам фальсифікації історії, який містить спеціальне положення, «Відкритий лист» істориків про необхідність припинити переслідування вчених, законопроекти «Про заперечення Перемоги ССРСР у Великій Вітчизняній війні» та «Про заборону реабілітації нацизму» [342]. Кожен із законів та указів постійно зазнавав поправок і доповнень, що відображено під час аналізу нормативно-правових документів. Характеристика федеральних законів, меморіальних законопроектів, спеціальних указів та постанов вказує на складнощі та неоднозначність державної політики у напрямку формування історичної пам'яті про війну. Відкриті листи істориків та створені ними електронні бази дають змогу проаналізувати сприйняття воєнних протистоянь російськими фахівцями і тиск влади на цей процес.

б) Важливу роль у дослідженні історіографії Другої світової війни відіграють джерела шостої групи – джерела особового походження істориків, їхні спогади та інтерв'ю. Вони містять цінну фактологічну інформацію про ті процеси, які впливають на процес написання історичних досліджень. Письмові свідчення приватного характеру дають можливість краще ознайомитись з життєвим і творчим шляхом істориків та інших авторів, які здійснили значний внесок у вивчення теми, висвітлюють вплив на їхній світогляд суспільно-політичних перевтілень. Інтерв'ю з такими дослідниками, як Б. Соколов, М. Копосов, М. Солонін та інші, дають змогу проаналізувати умови розвитку історіографії, зміни, які відбуваються в системі історичної науки.

7) Важливою є сьома група джерел – рецензії з досліджуваної теми. Ця група джерел надзвичайно корисна під час вивчення узагальнювальних праць з історії Другої світової війни та навчальної літератури, яка репрезентує офіційну оцінку тієї чи іншої події. Рецензенти, переважно фахові історики, репрезентують ключові тези певних розділів узагальнювальних праць, присвячених Другій світовій війні.

Отже, джерельна база для написання роботи, присвяченої сучасній російській історіографії Другої світової війни, є надзвичайно широкою та неоднорідною. Вона вимагає класифікації та систематизації її елементів для аргументованого оперування опрацьованими матеріалами, а також залучення інших механізмів соціогуманітарного дослідження. Тож дисертація має різноманітну джерельну основу, яка є досить репрезентативною для висвітлення процесу нагромадження знань з проблеми, що стосується сучасної російської історіографії Другої світової війни. Критичне використання джерел дозволило відтворити рівень осмислення зазначеної теми в радянській та російській національній історіографії, а також простежити динаміку впливу державної політики пам'яті на процес творення історичних досліджень.

1.3 Теоретико-методологічні аспекти дослідження

Методологічні рефлексії – важливий компонент будь-якого історичного дослідження, але їхнє значення зростає у дослідженнях, в центрі яких перебуває історіографічне джерело. Кожний історіографічний текст є наслідком творчості особи, який зберіг інформацію про світогляд автора, його уявлення про минуле і способи його пізнання, соціокультурні орієнтації, середовище тощо. Для репрезентації поглядів істориків потрібно не лише вміти розкодувати зміст їхніх текстів, а й зрозуміти мотиви написання дослідження у культурному та ідеологічному дискурсі [128, с. 6].

Історичний наратив як репрезентант поглядів історика варто розглядати у трьох контекстах: 1) результат праці історика, який трактує його як текст

певного виду, чию сутність він зобов'язаний ґрунтовно пояснити [335, с. 22]; 2) літературний контекст, який розглядає історіографію як літературу певного періоду; 3) теоретичний (світоглядний) контекст. В історичному тексті можна виділити три шари: 1) інформаційний – фактаж, на основі якого автор формує своє бачення подій; 2) риторичний – відбір фактів для досягнення заздалегідь запланованої мети [97, с. 180]; 3) теоретично-ідеологічний – загальні поняття, з яких формується переконання історика, його уявлення про минуле [335, с. 114], які функціонують нероздільно.

У нашому дисертаційному дослідженні важливе значення посіло розуміння взаємозалежності ідеологічного та історіографічного дискурсів, оскільки історичний наратив – це конструкції історика, а не реальне відображення дійсності. Враховуючи, що з достовірних відомостей про певні факти можна сформуванати нескінченну кількість історіографічних текстів відносно того самого предмета, варто розглянути мотиваційну складову їхніх авторів [130, с. 3–4].

Методологічний інструментарій нашого дослідження складається з трьох елементів: принципів дослідження, методів пізнання та термінологічного апарату. Методологічну основу дослідження визначили його мета й поставлені завдання, для виконання яких необхідно було використати методологічний плюралізм.

Дисертаційне дослідження ґрунтується на принципах історизму, об'єктивності, всебічності, науковості та релятивності джерел. Принцип історизму передбачає висвітлення подій минулого в його історичному контексті, тобто з урахуванням тих змін, які відбувалися не лише з об'єктом дослідження, але й з усіма пов'язаними з ними процесами та явищами. Важливою засадою історичного дослідження, присвяченого сучасній російській історіографії Другої світової війни, є комплексний аналіз всіх історичних процесів із врахуванням впливу на їхній перебіг чинників, зумовлених розвитком суспільно-політичних відносин, ідеологічним дискурсом та тенденціями в науці. Завдяки застосуванню принципу історизму у дослідженні

розкрито тісний зв'язок між державною політикою пам'яті сучасної Росії та розвитком сучасної російської історіографії.

Застосування принципу об'єктивності дозволило на основі опрацювання численних історіографічних та історичних джерел, порівняння власних висновків з висновками інших дослідників виявити суттєві суперечності між твердженнями російських істориків, зумовленими ідеологічним дискурсом. На основі цього принципу проаналізовано значення впливу чинників з-поза меж науки, на розвиток пострадянської російської історіографії.

Принцип всебічності передбачає вивчення всього комплексу факторів (геополітичних і регіональних, суб'єктивних і об'єктивних, політичних та ідеологічних), які впливали на історіографічний процес в умовах зміни в системі історичної науки. Цей принцип дав змогу зробити висновок, що процес написання історичних текстів залежить від суспільно-політичних обставин та від потреб легітимації сучасних станів. Принцип всебічності спрямований на визначення внутрішніх і зовнішніх взаємозв'язків та взаємозумовленості історіографічного процесу. Зокрема, визначено, що обмеженість умов розвитку історичної науки в радянський період відобразилась на повноті історичних досліджень, що було враховано російськими істориками.

Принцип науковості створив можливості для висвітлення причиново-наслідкових зв'язків явищ, процесів, подій, які впливали на процес творення історіографічного нарративу сучасної російської історичної науки щодо подій Другої світової війни, а також дав змогу змоделювати перспективи розвитку історичних досліджень, присвячених воєнному протистоянню.

Принцип релятивності джерел дозволив врахувати обставини, за яких джерела відповідають лише на поставлені істориком перед ними запитання. З огляду на тісні зв'язки між джерелами, істориком та працею, не існує можливості вийти за межі кола інтерпретації. Історик сприймає джерела крізь призму своїх знань та цінностей, але водночас бере ці знання з джерел і, спираючись на них, певною мірою формує власну систему цінностей. Застосування принципу релятивності джерел щодо сучасної російської

історіографії Другої світової війни дало змогу визначити вплив політики в архівній системі на процес історіописання [335, с. 335].

Розглядаючи методологію як систему певних підходів і методів вивчення поставленої наукової проблеми, у дисертаційному дослідженні застосовано методи, які дозволили ефективно реалізувати поставлені завдання. Основна мета оптимального поєднання історичних і загальнонаукових методів при розробці дисертації полягала в тому, щоб за допомогою історіографічних методів дослідження більш повно розкрити особливості трактування подій Другої світової війни як конкретного історичного явища сучасною російською історіографією, а за допомогою загальнонаукових методів проаналізувати їхній сутнісний аспект [335, с. 336]. Для виконання поставлених завдань у дисертації використано загальнонаукові та спеціальні методи історичного дослідження.

Серед загальнонаукових застосовано такі:

1) методи аналізу й синтезу, завдяки яким вдалось розділити об'єкт дослідження (історіографію) на складові частини для ефективнішого дослідження нових аспектів трактування подій Другої світової війни сучасною російською історіографією. Також вони виявились ефективними під час дослідження всіх наративних текстів історіографічного та документального характеру;

2) метод поєднання історичного та логічного використано під час характеристики історіографічних поглядів російських дослідників, аналізу особливостей теоретико-методологічних засад історіографічного доробку істориків;

3) аналіз проблеми від конкретного до абстрактного дозволив визначити загальні тенденції, характерні риси та особливості, зміст і динаміку розвитку пострадянської російської історіографії та державної політики пам'яті, яка передбачала заходи для формування історичної пам'яті про Другу світову війну як складного і суперечливого історичного явища;

4) аналіз проблеми від абстрактного до конкретного дав можливість визначити ступінь впливу державної політики пам'яті та політичного

істеблішменту на створення і розвиток російської історіографії Другої світової війни;

5) метод контент-аналізу, предметом якого стали історіографічні тексти, в яких приховуються внутрішні закономірності розвитку пострадянської історіографії, виявився цілком придатним у цьому дослідженні. Ефективність контент-аналізу ґрунтується на його здатності виміряти людську поведінку, але тільки за умови, що вербальна поведінка є її формою. На відміну від інших методів, контент-аналіз визначає те, що історики справді зробили. У дисертаційному дослідженні цей метод використано як чільний метод дослідження при вивченні політичної спрямованості історичних та історіографічних текстів. У сучасній науці виділяють два основні типи контент-аналізу: кількісний і якісний. Кількісний тип контент-аналізу зорієнтований на виявлення частоти окремих тем, слів або символів, що містяться в тексті. Якісний тип контент-аналізу пов'язаний з фіксуванням непростих висловлювань і мовних інтонацій, а також з розумінням цінності змісту повідомлення. Саме якісний аналіз використано для реалізації завдань дисертаційного дослідження.

З-поміж спеціальних історичних методів використано такі:

1) історико-ретроспективним методом послуговувалися під час огляду історіографії;

2) історико-порівняльний метод використано для зіставлення історіографічного доробку пострадянських та радянських російських істориків, а також літератури різних періодів;

3) за допомогою проблемно-хронологічного методу було досліджено динаміку змін поглядів в історіографії у часовій послідовності. Завдяки цьому методу досягнуто логічно завершеного, поетапного висвітлення історіографічного процесу;

4) діалектичний підхід передбачає аналіз поглядів дослідника з урахуванням змін в соціально-економічному і культурному розвитку

суспільства. Саме цей підхід забезпечив комплексний аналіз змін в системі історичної науки;

5) історико-політичний аналіз застосовано для зіставлення відомостей різних джерел щодо того чи іншого факту або події, які стосувалися трактування подій Другої світової війни сучасною російською історіографією. Цей метод використано для аналізу даних, що відрізняються в російських істориків, представників різних концепцій;

6) історико-генетичний – для виявлення причиново-наслідкових зв'язків та закономірностей у розвитку ідеологем державної політики пам'яті, з'ясування їхньої еволюції та проведення історичних паралелей радянських традицій зі сучасністю;

7) проблемно-хронологічний метод (поділ широких тем на вузькі і їх послідовний розгляд у часі) використовували для структурування дисертаційного дослідження, щоб логічно та послідовно розглянути проблему. Великий масив інформації було поділено на проблемні блоки, які, своєю чергою, висвітлювалися тематично та у хронологічному порядку. У дисертаційному дослідженні було виділено три найважливіші аспекти: організація і методологія сучасної російської історіографії, образ Другої світової війни у пострадянській історіографії та історичній освіті, здобутки та прорахунки у трактуванні проблемних сторінок війни.

8) метод системного аналізу головних елементів функціонування пострадянської російської історіографії дав змогу визначити їх економічне, соціальне і політичне спрямування, охарактеризувати способи та методи реалізації його ідей в ідеологічному дискурсі, показати вплив на розвиток суспільства.

9) метод систематизації використано для узагальнення результатів дослідження, формулювання висновків;

10) системно-структурний метод застосовано для раціональної побудови структури роботи, системного логічного розподілу матеріалу за відповідними розділами і досягнення її органічної цілісності.

Важливим у дисертаційному дослідженні є термінологічний апарат, який містить певне методологічне навантаження та окреслює рамки його трактування.

Термін «історіографія» у нашому дослідженні вжито у двох значеннях: 1) як професійна галузь історичної науки, яка вивчає її історію, процес накопичення і тенденції розвитку історичних знань, діяльність фахових наукових осередків та центрів історичної науки, внесок окремих істориків у збагачення історичних знань; 2) як сукупність досліджень, наукової літератури, присвячених певній добі, періоду, проблемі, події, регіону чи країні, як система історіографічних тверджень, об'єднаних на певних ідейно-теоретичних засадах.

Термін «історіографічний процес» визначено як об'єктивний, цілісний процес генези та розвитку історичного пізнання, накопичення та вдосконалення історичних знань. На перебіг історіографічного процесу впливають зовнішні, соціокультурні та внутрішні чинники. З огляду на це в дисертації застосовано три рівні дослідження. Перший – соціально-когнітивний, тобто вивчення внутрішніх і зовнішніх впливів на формування історичної думки. Другий – аналіз інфраструктури історичної науки, що охоплює вивчення соціально-інституційних та персональних аспектів. Третій рівень – це дослідження соціокультурної системи, що передбачає врахування специфіки суспільства, системи суспільної свідомості, культурних та наукових традицій [167, с. 62].

Терміном «сучасна російська історіографія» означено період вивчення історичних подій від розпаду Радянського Союзу, коли відбулася низка трансформацій у суспільно-політичній свідомості та науковому дискурсі, до сьогодення (хоча в дисертаційному дослідженні, враховуючи меморіальну політику Російської Федерації, обмежено вивчення сучасної російської історіографії 2015 роком).

Під терміном «пострадянська російська історіографія» окреслено особливий період розвитку російської історіографії 1990-х років, під час якого на тлі змін у суспільно-політичному житті держави змінилися умови розвитку історичних досліджень.

Термін «історична пам'ять» сформульовано на основі результатів досліджень українських та зарубіжних істориків, які зосередили увагу навколо визначення поняття «історична пам'ять». Українські історики розглядали його в широкому і вузькому значенні. Н. Яковенко визначила стратегії політики пам'яті як «фундамент національної ідентичності», що виявляється у формуванні поняття «історична пам'ять» [379]. За визначенням Л. Зашкільняка, історична пам'ять – це «здатність людського розуму зберігати індивідуальний та колективний досвід міжлюдських взаємин і формувати на його підставі уявлення про історію як таку та своє місце в ній» [129, с. 855]. Ю. Зерній вказала, що «зафіксована у формах знань, культурних стереотипів, символів і міфів, історична пам'ять є унікальною сукупністю уявлень національної спільноти про своє минуле» [135, с. 32; 136, с. 71]. В. Масненко назвав історичну пам'ять «суспільно-психологічним оснащенням спільноти» [216, с. 50]. О. Маклюк дефініціювала історичну пам'ять як найскладніший феномен суспільної свідомості, який складається з уявлень людей про минуле нації, держави. Вона зазначила, що, з одного боку, вона є предметом масової соціальної психології, а з іншого – важелем, що формує держава за участі істориків [214, с. 311]. П. Нора наголошує, що минулі події функціонують у свідомості людей на рівні почуттів, які формують самосвідомість та політичні орієнтації. Він зазначає, що політика пам'яті у суспільстві проявляється кризь «конкуренцію між жертвами», в якій заяви претензій з приводу незаслужених страждань, спричинених тими чи іншими групами осіб в минулому, стали важливим аргументом обґрунтування сьогочасних інтересів зовнішньої та внутрішньої політики [252]. І. Гирич визначив історичну пам'ять як частину колективної пам'яті, яка є вираженням суспільного уявлення про своє минуле, коли суспільство виробляє певний узагальнений стереотип ставлення до історичних подій, персонажів історії, усталену галерею позитивних і негативних подій минулого. Він зазначає, що процесом формування історичної пам'яті займаються державні та суспільні інститути, які застосовують комплекс стратегій та механізмів, що окреслюють модель політики пам'яті [73].

Багато уваги дефініції «політика пам'яті» приділяють західні історики у власних соціогуманітарних дослідженнях. Вони визначають політику пам'яті як своєрідну роботу, спрямовану на сфокусовану свідомість, яка відображає значущість та актуальність інформації про минуле, у тісному взаємозв'язку з теперішнім і майбутнім. Вона виступає чинником процесу організації, збереження і відтворення минулого, історичного досвіду народу, держави для формування впливів на сферу соціальної свідомості [336]. З одного боку, політики пам'яті є ментальною можливістю суспільства зберігати спогади про пережитий досвід, який є основою формування історичної свідомості, а з іншого – це результат певних операцій, оснований на спогадах, які утворюються в процесі осмислення історичного досвіду [287, с. 40; 356, с. 15].

Складність визначення поняття «політика пам'яті» в сучасній гуманітарній сфері можна пояснити тим, що це поняття є новою конструкцією в ідеологічному арсеналі сучасного суспільства, а однією з основних причин її виникнення стало підвищення уваги до найтрагічніших сторінок історії з боку держави і суспільних інститутів [129, с. 858].

Термін «державна політика пам'яті» виступив у дослідженні сукупністю офіційних репрезентацій історичного минулого, комеморативних стратегій та практик, орієнтованих на формування історичної пам'яті національної спільноти. При цьому, з огляду на незавершеність процесу націотворення в Росії, динамічні соціальні зміни та політику влади, актуальним є питання визначення концептуальних засад державної політики пам'яті, а саме – цілей, пріоритетів, засобів і методів її впровадження [136, с. 71].

Отже, аналіз літератури доводить, що окремі аспекти сучасної російської історіографії Другої світової війни вже були об'єктом уваги дослідників, проте дослідження проблеми не є вичерпним та завершеним. Так досі не здійснено комплексного дослідження історіографічного процесу від моменту розпаду СРСР до сучасного етапу в російській фаховій літературі. Також не було здійснено аналіз еволюції в розвитку історіописання. Наявна джерельна база дозволяє цілісно реконструювати історіографічний процес у всіх його проявах,

дослідити достовірність тих чи інших тверджень, з'ясувати головні напрями й етапи дослідження теми в російській та українській історичній літературі. Запропонована методологія дослідження дає змогу показати вплив ідеологічних і політичних чинників на історіографічний процес, виявити недостатньо вивчені аспекти, сфальсифіковані чи спотворені факти, з'ясувати еволюцію концептуальних підходів до трактування подій Другої світової війни сучасною російською історіографією та простежити характерні тенденції в дослідженні подій воєнного протистояння. Отож, обґрунтована модель дослідження, обрана методологія, масив історіографічних та документальних джерел дають змогу ефективно вирішити поставлені завдання.

Висновки до першого розділу

Дослідження історії Другої світової війни відноситься до фундаментальних напрямків наукового пошуку у сучасній російській історичній науці. Свідченням цього є наявність чисельних наукових досліджень на дану тематику різного обсягу та ідеологічного спрямування. Складність та актуальність трактування подій Другої світової війни сучасною російською історіографією стимулює дослідників до активного вивчення даної теми одразу в кількох ракурсах: формування пострадянської російської історіографії Другої світової війни, її розвиток та еволюція, моделювання узагальнювального образу Другої світової війни у сучасній російській історіографії, аналіз історичних досліджень з окремих аспектів війни.

Найпроблемнішим у сучасній російській історіографії залишилося питання відповідальності СРСР за розв'язання Другої світової війни, відповідь на яке російські історики шукають шляхом аналізу мотивів підписання пакту Молотова-Ріббентропа Радянським Союзом, заходів мілітаризації економіки та причин поразки Червоної армії. М. Мінц, В. Невежин, Ю. Нікіфоров, проаналізували монографії російських та зарубіжних істориків, окреслили

джерельну базу, яка стала основою їхнього дослідження та з'ясували вплив їхніх наукових розвідок на перспективи розвитку російської історіографії.

Проблема розв'язання Другої світової війни досягає свого апогею у сучасній російській історіографії під час дослідження причин поразки Червоної армії на початку німецько-радянської війни, оскільки російські історики не мають спільної позиції стосовно оцінки характеру озброєнь, бойової підготовки особового складу, наступальних оперативних планів. Український історик О. Жиряков розглянув основні історіографічні концепції пострадянської російської історіографії та розроблені на їхній основі гіпотези розгрому Червоної армії на початку німецько-радянського протистояння. О. Шубін, М. Солонін, М. Мінц окреслили ключові фактори розвитку історіографічних досліджень з даної тематики та суперечливі аспекти у вивченні теми.

Дослідження окупаційного режиму набуло нових темпів розвитку у сучасній російській історіографії та змінило радянські постулати, що найкраще репрезентують зміни у характеристиці явища колабораціонізму у історичних дослідженнях та нові аспекти обговорення складних аспектів партизанського руху. С. Дробязко, М. Кірсанов, Б. Ковальов, Є. Кринько, С. Кудряшов, О. Макаров, О. Молодова, П. Полян, Р. Хісамутдінова охарактеризували методологічні принципи, концепції та нові підходи до вивчення проблеми колабораціонізму та партизанського руху, які сформувалися наприкінці ХХ ст. у російській історіографії. Російська історіографія накопичила значний досвід у вивченні проблеми ролі жінки в роки Другої світової війни, не зважаючи на зазначені труднощі у дослідженні цієї проблеми. Російські історики детально вивчили такі аспекти проблеми, як репрезентацію у історіографічних дослідженнях причини залучення державою жінок до захисту батьківщини, масштаби мобілізації і порядок проходження ними служби у війську.

Комплексне вивчення сучасної російської історіографії Другої світової війни вимагає залучення широкого спектру джерел та їх вдумливого аналізу. Джерельна база дослідження зумовлена двома головними перспективами вивчення, а саме: в історіографії та політиці пам'яті. У першому випадку

джерельну базу представлено історіографічними та документальними джерелами. Історіографічні джерела другого рівня уможливають аналіз історіографічного контексту, що впливав на формування дослідницького контексту. Ю. Афанасьєва, М. Копосова, Б. Соколова, М. Мінца, В. Нєвєжина та інших російських істориків, які у колективних монографіях піднімали актуальні питання розвитку сучасної російської історіографії. Натомість Б. Соколова, В. Нєвєжина, О. Чубарьяна, Ю. Мухін, А. Мерцалова, М. Солоніна, М. Мельтюхова висвітлювали певні аспекти проблематики Другої світової війни.

Отже, попри наявність репрезентативної історіографічної та джерельної бази, ці історіографічні дослідження мають фрагментарний характер і висвітлюють лише деякі аспекти означеної проблеми, що засвідчує необхідність її розгляду у ширших методологічних та тематичних рамках. Низка важливих нюансів еволюції сучасної російської історіографії не може бути представлена в об'єктивній інтерпретації через державну політику пам'яті сучасної Росії та її стратегії, які виступають історичним фоном на тлі якого розвивається сучасна російська історіографія. Запропонована методологія дослідження дає змогу показати вплив ідеологічних і політичних чинників на історіографічний процес, виявити недостатньо вивчені аспекти, сфальсифіковані чи спотворені факти, з'ясувати еволюцію концептуальних підходів до трактування подій Другої світової війни сучасною російською історіографією та простежити характерні тенденції в дослідженні подій воєнного протистояння. Отже, обґрунтована модель дослідження, обрана методологія, масив історіографічних та документальних джерел дають змогу ефективно вирішити поставлені завдання.

РОЗДІЛ 2

ПОСТРАДЯНСЬКА РОСІЙСЬКА ІСТОРИОГРАФІЯ (ОРГАНІЗАЦІЯ І МЕТОДОЛОГІЯ)

Наприкінці ХХ ст. перед історичною наукою Росії постали складні виклики, відповіддю на які мала стати її глибока трансформація. Зміни, яких зазнала російська історіографія, були зумовлені комплексом причин, пов'язаних з логікою її внутрішнього розвитку як наукової дисципліни та з обставинами з-поза меж науки, але були важливим тлом її розвитку. Процес соціально-економічних і політико-ідеологічних змін, що відбувався після розпаду Радянського Союзу, мав величезний вплив на стан російської історичної науки та розвиток її історіографії, де в центрі уваги опинилися переосмислення історії та пошук її нових ціннісних орієнтирів, оскільки вивчення російської вітчизняної історії радянською історіографією було оцінено багатьма російськими істориками як особливий ідеологічний феномен, позбавлений будь-якого наукового змісту, а тому пострадянський період повинен був наповнити історіографічні дослідження науковим змістом. Властиві цьому перехідному етапу російської історичної науки публіцистичність, полемічність та ідеологічна багатоманітність дозволили виявити найважливіші проблеми у процесі перегляду російської історії. Водночас у 1990-ті роки сформувався досить широкий спектр досліджень із суперечливих питань російської історії, а предметом історіографічного аналізу став сучасний стан російської історичної науки, у контексті якого критичному осмисленню було піддано нові підходи до вивчення російської вітчизняної історії та суттєві зміни, які відбулися в системі історичної науки, що дозволяють визначити особливості організації та теоретико-методологічні аспекти розвитку російської історіографії.

2.1 Зміни в системі історичної науки

Трансформації, яких зазнала російська історична наука у першій половині 1990-х років, виділені як особливий етап розвитку російської історіографії, враховуючи істотні зміни у політичному, соціально-економічному та культурному житті суспільства, його ідеологічному дискурсі. Усі зазначені аспекти безпосередньо вплинули на світогляд істориків та їхні історичні дослідження. Виразними тенденціями пострадянського етапу історіописання в Росії стали теоретичний плюралізм, спроба виробити новий понятійний апарат, міждисциплінарність історичних студій, збагачення джерельної бази досліджень, доступ до раніше заборонених архівних та історіографічних джерел, зміна проблематики історичних досліджень, прагнення синтезувати досягнення російської вітчизняної та зарубіжної історіографії [308, с. 30]. Нові тенденції розвитку російської історіографії та її радикальні зміни не знайшли однозначної оцінки у російських істориків, оскільки одні історики охарактеризували їх як кризу російської вітчизняної історіографії на тлі кризи світової історіографії, а інші – побачили у пострадянських трансформаціях російської історіографії прояви «архівної», «освітньої» та «методологічної» революцій [153, с. 93].

Одним з найбільш значущих факторів, який вплинув на стан, розвиток і перспективи пострадянської російської історіографії, стала «архівна революція», що зумовила виведення зі спецховищ величезних масивів раніше секретних архівних документів, відкриття доступу до зарубіжних архівних та історіографічних джерел, активізацію досліджень складних подій радянського історичного минулого не лише в столиці, а й на регіональному рівні місцевими науково-дослідними центрами та установами, навчальними закладами, окремими істориками. Суттєві перетворення першої половини 1990-х років в архівній системі, пов'язані з її радикальною реорганізацією та оновленням джерельної бази історичних досліджень, розпочалися з низки указів президента Росії Б. Єльцина, згідно з якими архіви органів КПРС та КДБ СРСР були

передані у відання російським архівним органам, а на базі Центрального партійного архіву було створено Російський центр зберігання і вивчення документів з новітньої історії (РЦЗВДНІ), на місцях фонди партійних архівів і частина фондів КДБ були передані у загальнодержавне зберігання, у підсумку цього було створено 17 федеральних архівів і центрів зберігання документів, зокрема Центр зберігання історико-документальних колекцій, Російський державний архів економіки, Центр зберігання документів молодіжних організацій та інші архіви, в яких зберігається джерельна база для вивчення радянської історії. Реорганізація архівної системи дала поштовх до розсекречення архівних документів, що розпочалося 6 вересня 1991 р. з Постанови Президії Верховної Ради РСФСР, згідно з якою була створена тимчасова депутатська комісія з розслідування причин і обставин державного перевороту у СРСР. Ця постанова зобов'язувала всі державні та громадські організації РСФСР надати тимчасовій депутатській комісії необхідну для розгляду документацію та інформацію. У підсумку ця комісія розробила механізм оприлюднення великої кількості раніше засекречених документів, з яких було знято гриф секретності та відкрито до них доступ для історичних досліджень [328, с. 245].

7 червня 1993 р. було прийнято Основи законодавства Російської Федерації про Архівний фонд та архіви, які сформувавши засади реформування архівної справи та публікації архівних документів. Архівні служби Росії після оприлюднення документа почали публікувати повні серії архівних матеріалів, в основному присвячених новітній історії Росії, яка в радянський період була найбільш політизованою та заідеологізованою. У 1992 р. для широкого опублікування джерел було відновлено видання журналу «Історичний архів», який перестав виходити після Постанови Секретаріату ЦК КПРС від 13 листопада 1962 р. Окрім цього, з 1993 р. почали видавати як додаток до журналу «Родина» журнали «Вестник Архива Президента Российской Федерации» та «Источник. Документы русской истории» [225, с. 131].

Зміни в роботі архівної системи вплинули на зміст та структуру джерельної бази з новітньої історії Росії. Російські історики почали використовувати в історичних студіях поряд з розсекреченими офіційними документами різноманітні джерела приватного походження, зокрема усні джерела, які раніше були різко розкритиковані за суб'єктивність та заангажованість, а у пострадянській російській історичній науці дослідники сприймали їх як цінні свідчення очевидців та учасників подій [328, с. 247; 173, с. 59].

Однак нововведення в архівній системі тривали недовго, оскільки в середині 1990-х років була поширена тенденція обмеження доступу до архівів, ініційована органами державної влади через необхідність охорони державної таємниці й таємниці особистого життя громадян. Найбільші обмеження поширювалися на особисті справи та документи, які характеризували злочинні прояви в минулому органів радянської влади та армії, аморальні вчинки членів партії та інші негативні аспекти діяльності влади [184, с. 8].

Попри нетривалість змін в організації роботи архівів, вони відіграли чималу роль у функціонуванні пострадянської російської історичної науки. Адже перетворення в архівній системі у першій половині 1990-х років, пов'язані з публікацією джерел, стали запорукою створення в майбутньому електронних баз даних та їхнього активного застосування в історичних дослідженнях. Створенням електронних каталогів фондів, оцифрування найбільш затребуваних істориками видань і документів та запуск на їхній основі унікальних сайтів на зразок сайту «Документы советской эпохи», на якому розміщено понад 400 тис. матеріалів, полегшили роботу дослідників та стали частиною ефективної діяльності не тільки архівів, а й провідних російських бібліотек (Російська державна бібліотека, Державна публічна історична бібліотека розмістили видання архівних джерел) [225, с. 131].

Нові обставини роботи архівної системи в пострадянській Росії істотно вплинули на проблематику історичних досліджень та видання історичної літератури, а також сприяли підвищенню інтересу до архівних документів не

лише в російських істориків, а й у їхніх зарубіжних колег [153, с. 94]. Окреслені чинники «архівної революції» спровокували розширення проблемного поля, джерельної бази та дослідницького апарату сучасної російської науки, яка відрізняється від радянської історіографії методологічним плюралізмом та міждисциплінарністю історичних студій [225, с. 131].

Виразними тенденціями сучасного етапу історіописання є збагачення російської історичної науки надбаннями європейської і світової історіографії, освоєння здобутків російської зарубіжної історіографії, а також формування історіографічного простору науковців Росії та російської діаспори, проявом цього стало проведення конференцій та форумів, присвячених найактуальнішим проблемам історії Росії [190, с. 84]. Суперечливий процес переосмислення історії відображали результати наукових конференцій, на яких непримиренна критика на адресу «фальсифікаторів історії» поєднувалась із закликами до більш рішучого перегляду її історії [293].

Аналіз процесів, що відбувалися у російській історичній науці після розпаду Радянського Союзу, переконливо свідчить, що вектор її розвитку спрямовувався у русло світової історичної думки. Саме науковий плюралізм, як найважливіша основа еволюційного наближення до історичної істини, став найпомітнішою характеристикою взаємодії пострадянської російської та зарубіжної історіографії. Наукова конкуренція, дискусії та зіткнення позицій істориків дозволили пострадянській російській історіографії відібрати ефективні для вивчення історичних реалій концепції та прийоми, відсіявши хибні і сумнівні [309, с. 113; 312, с. 25; 122, с. 17]. Водночас нові історіографічні течії пострадянської російської науки, сформовані під впливом змін у системі історичних знань після розпаду СРСР, відчули вплив радянської історіографії через намагання пристосувати її ідеологеми до вимог сучасної науки [292, с. 15].

Аналіз сучасної історичної літератури свідчить про накопичення російською історичною наукою значного дослідницького потенціалу. На початку 1990-х років вона переживала монографічний етап свого розвитку. На

основі застосування нових методологічних підходів та істотного збагачення джерельної бази історики вивчали окремі процеси, події, персоналії російської історії [328, с. 247]. Проблематика історичних досліджень пострадянської історичної науки зазнала значних змін, оскільки з поля дослідницького зору російських істориків практично зникли теми, котрі займали домінантне місце в радянській історичній науці, натомість з'явилася низка нових напрямів історичних досліджень, перейнятих від зарубіжної історіографії [233, с. 95]. Панівні у радянській історіографії теми на зразок історії комуністичної партії і комсомолу, робітничого класу і колгоспного селянства, певних аспектів соціально-економічної історії радянського періоду стали непопулярними серед істориків пострадянської доби. Російські дослідники зацікавились вивченням історії російської державності і місцевого самоврядування, аналізом російського реформізму, характеристикою російського лібералізму і консерватизму; розпочали активне дослідження історії окремих етносів та народів, історичної демографії та гендерних студій [153, с. 247].

У пострадянській російській історичній науці першої половини 1990-х років на новий рівень було піднято вивчення проблем міжнаціональних відносин, національної ідентичності та самоідентифікації, враховуючи відмову вчених від радянської політизованості та заідеологізованості. Згодом ці зміни були нівельовані через нові установки політичного керівництва країни у напрямку відновлення радянських ідеологем у трактуванні цієї проблематики [328, с. 247; 226, с. 112].

У російській історичній науці антропологічний поворот та поширення гуманізації історії змінили ракурс проблематики історичних досліджень соціальної історії Росії, яка розпочала вивчення нових тем без акцентів на класовій боротьбі, характеризуючи тільки особливості життя суспільства у певні періоди історії. Великий дослідницький інтерес викликали історія російського підприємництва та меценатства, проблеми російського зарубіжжя, історія Російської Православної Церкви, інших конфесій, які були поза увагою у радянській історичній науці [226, с. 114].

У пострадянському науковому просторі історія Росії охоплювала дослідження усіх хронологічних періодів, проте значно переважали історичні студії, присвячені подіям і процесам ХХ ст. Стійкий інтерес російські дослідники виявляли до вивчення життя і діяльності російських і радянських правителів та реформаторів, воєначальників, громадських діячів, яким присвячено значну кількість досліджень різного характеру і ступеня об'єктивності [305, с. 30].

Одними з центральних проблем у вивченні історії Росії ХХ ст. у пострадянській історіографії постали радянський тоталітаризм і сталінізм, де особливе місце посіли дослідження, присвячені репресивним аспектам функціонування радянської політичної системи. Цьому посприяло введення в науковий обіг безлічі документів з архівів ОДПУ-НКВС, на основі яких російські історики спробували переглянути дискусійні сторінки радянської політичної системи. Однак величезна кількість створеної істориками літератури виявила неоднозначність і суперечливість суджень та оцінок, які засвідчили, що дискусії щодо встановлення кількості підданих репресіям осіб, їхніх витоків, сутності та наслідків радянського тоталітаризму й інші проблеми радянської політичної системи ще далекі від свого завершення [106].

Чільне місце в переосмисленні історії Росії ХХ ст. в пострадянській російській історіографії посіли проблеми трактування подій Другої світової війни, зокрема її німецько-радянського періоду 1941–1945 рр., який надалі має назву «Великої Вітчизняної війни». Перегляд подій воєнного конфлікту виявив важливу тенденцію пострадянської російської історіографії, за якої поряд з дещо модернізованими традиційними підходами до проблематики історичних студій, успадкованими від радянської історіографії, з'явилися альтернативні напрями досліджень [10].

Прихильники нових напрямів дослідження аргументували необхідність повного концептуального переосмислення проблем передісторії, ходу, зовнішньополітичних, політичних, соціально-економічних та інших факторів Другої світової війни. Створена у пострадянський період історична наукова

література засвідчила, що наукове вивчення проблем вимагало і вимагає подальших ґрунтовних досліджень, оснований на аналізі як уже відомого, так і нового документального матеріалу [248]. Надзвичайно актуальною постала проблематика, пов'язана з національними відносинами, національною самосвідомістю, роллю російського народу у становленні та збереженні державності в роки Другої світової війни, оскільки наукове трактування цих питань суперечило державній політиці пам'яті. Дослідники звернули увагу на наявність різних форм і методів вивчення подій, реакцію на них всередині академічного середовища істориків та в російському суспільстві загалом, їхнє значення в інтеграції російських історичних студій у загальноцивілізаційний контекст [245, с. 159].

Вивчення подій Другої світової війни зайняло одне з пріоритетних місць у сучасній російській історичній науці. В університетах та наукових установах історики розглядали різноманітні аспекти військового протистояння та життя цивільного населення, збирали джерельні матеріали та історіографічні дослідження, створюючи своєрідні осередки вивчення війни. Одним з найбільших осередків вивчення Другої світової війни став Московський державний університет імені М. Ломоносова, в якому створено наукову школу російської вітчизняної історії ХХ – початку ХХІ ст., яку презентують А. Панкратова, Е. Генкіна, Е. Луцький, А. Сидоров, С. Найда, М. Найденов, В. Селунська, В. Дробижев, Д. Шелестов, О. Соколов, В. Трухановський, А. Вдовин, Ю. Кукушкін, С. Девятов. Ще одним впливовим осередком вивчення подій Другої світової війни є історичний факультет Санкт-Петербурзького державного університету, де досліджують цей напрям на кафедрі історії нового й новітнього часу та кафедрі новітньої історії Росії. Ці осередки вивчають глобальні процеси з історії Другої світової війни, місце німецько-радянської війни у цьому процесі [184, с. 9].

Антропологічний поворот та гуманізація історії у тематиці досліджень пострадянської Росії вплинули на образ Другої світової війни в сучасній російській історіографії, оскільки поступово до сфери зацікавлень історіографії

входить не тільки пафос перемог чи трагізм поразки радянських військ в роки Другої світової війни, а й людський вимір війни, де в епіцентрі дослідження людина, її поведінка та умови життя. Саме тому в російській історіографії після змін у системі історичної науки зросла кількість робіт, присвячених історії повсякденності, радянської ментальності, гендерних особливостей, які були виконані в напрямках соціальної історії, мікроісторії та воєнно-історичної антропології. Повернення до людини в історії посприяло конструюванню цілісної картини подій та використовується для всіх періодів російської історії, оскільки дозволяє глибше проникнути в сутність глобальних процесів історії, показати багато прихованих їхніх аспектів [232, с. 37].

У пострадянській російській історіографії помітні значні зміни у виданні історичної літератури, оскільки різко зріс інтерес до історичної літератури, зорієнтованої на масового читача, натомість зменшилося видання наукової та довідкової історичної літератури. Пріоритет у виданій літературі у першій половині 1990-х років було надано науково-популярній та навчальній літературі із залученням фахівців не лише в галузі історії, а й соціологів, філософів, літераторів, журналістів [232, с. 39]. Саме тому в історичній науці помітною стала тенденція, за якої серед історичної літератури домінували історичні студії публіцистів. В. Козлов помітив у цій тенденції витіснення фахових наукових історичних досліджень публікаціями популяризаторів історії [166, с. 104]. Посилення ролі історичної науки Росії в житті суспільства у пострадянський період проявилось в її затребуваності в засобах масової інформації. Професійні історики беруть участь у різних суспільно-історичних проектах, сприяючи вирішенню проблем переосмислення історичної свідомості в російському суспільстві [168, с. 19].

Особливе місце в історичній науці Росії першої половини 1990-х років посіла проблема змін у взаємодії з історичною наукою країн СНД, оскільки після розпаду СРСР спостерігалася активізація політики та ідеології в галузі історії, що нерідко призводило до створення вкрай політизованих і тенденційних історичних праць. Великою перешкодою в ознайомленні з ними

російських істориків став ідеологічний дискурс та мовний бар'єр, оскільки вони написані на національних мовах з урахуванням національних інтересів, а тому виявилися практично недоступними для історіографічного аналізу російськими істориками [328, с. 247; 307, с. 6; 311, с. 15].

Надзвичайно актуальною для сучасної історичної науки Росії в контексті змін у її системі постала проблема її соціального потенціалу. Вона усвідомлюється самою історичною спільнотою і вимагає до себе підвищеної уваги, оскільки її головна суть – зберегти за російською вітчизняною історичною наукою та діяльністю історика гідний громадський статус, авторитет у владних структурах, що стане одним із пріоритетів російської історіографії. Саме тому російська історична наука пропонує суспільству нові теоретичні моделі, що розкривають сутність змін, які відбувалися в російській вітчизняній історіографії, дають науковий аналіз історичного досвіду розвитку пострадянської Росії [310, с. 93; 311, с. 102].

Новий образ сучасної російської історичної науки – активно збагачується новими джерелами, основаними на методологічному плюралізмі та взаємодії з іншими галузями гуманітарного знання, що використовує традиційні і новітні наукові технології, – відкриває перед нею нові перспективи зростання. Однією з відмінних рис сучасного історіографічного процесу є міждисциплінарність. Взаємопроникнення стає характерною рисою щораз більшої кількості галузей соціогуманітарного знання. Історичні дослідження будуються із застосуванням методів і напрацювань, отриманих і застосовуваних соціологами, економістами, політологами, психологами, літературознавцями, культурологами тощо [357; 47, с. 118; 232, с. 38].

Неоднозначне сприймання дослідниками обставин розвитку пострадянської російської історіографії викликало дискусію між представниками старшого та молодшого покоління істориків, які по-різному застосовували здобутки в системі історичної науки у власних історичних дослідженнях. Однак, незважаючи на це, можливості розвитку історичної науки

пострадянської Росії створили нові перспективи проведення історичних досліджень [83, с. 74; 84, с. 199].

У другій половині 1990-х років – перших роках XXI ст., відзначають автори, у вітчизняній історичній науці з'явилися нові риси, котрі якісно відрізняють її від попередньої історіографії. Серед головних з них виділяють такі: розширення функцій історичної науки, зміна методологічних і концептуальних основ у вивченні вітчизняної історії, збагачення джерельної бази, оновлення проблематики історичних досліджень, розширення кола історіографічних досліджень [184, с. 17]. Є. Заболотний і В. Каминін вважають, що історична наука в Росії до початку третього тисячоліття повільно, але неухильно виходить з глибокої кризи. Доказом цієї тези стало твердження авторів, що «головне досягнення, яке чітко проявилось в сучасній історичній науці протягом останнього часу, полягає в тому, що в умовах усунення ідеологічного диктату з боку державних і партійних структур на зміну офіційної доктрини, в науку прийшло визнання концептуальності історичного розвитку, а історики отримали можливість вільного висловлення своїх ідей, що є неодмінною умовою подальшого поступального розвитку наукової думки». Крім того, ці автори відзначають, що одним зі свідчень виходу історичної науки з кризи є й активізація історіографічних досліджень [122, с. 108]. Історики вважають, що розвиток історичної науки в 1990-ті роки відбувався у два етапи: 1) зміни у наукових пріоритетах російської історіографії в контексті звільнення від тотального партійно-державного контролю та від необхідності звіряти свої погляди з офіційно прийнятою доктриною; 2) надмірна повторна політизація у вивченні практично всіх проблем історії Росії, особливо радянської історії [153, с. 102].

Отже, проблема розвитку російської історичної науки в пострадянський період є тією предметною сферою, де не згасають активні дискусії з теоретичних питань російської вітчизняної історії та змін у її системі після розпаду СРСР. Причинами такої актуальності окресленої проблематики є зміна ідеологічної атмосфери в суспільстві у зв'язку з розпадом СРСР, коли почав

слабшати політичний вплив держави на процеси, що відбувалися в історичній науці, а також відхід від теоретичного монізму на основі марксистсько-ленінської методології, що породив процес затяжної кризи вітчизняної історичної науки, подолати яку вдалося завдяки впровадженню змін у систему російської історичної науки, зокрема застосування теоретичного плюралізму, оновлення проблематики історичних студій, розширення доступу до архівів і введення в науковий обіг великої кількості нових фактів, спроби виробити нові тенденції формування історичних текстів. За таких умов перевтілення російської історичної науки призвели до кризи пострадянської російської історіографії, ефективним результатом якої стали нові умови розвитку історичних досліджень.

2.2 Теоретико-методологічні аспекти розвитку російської історіографії

Теоретико-методологічні аспекти посідають особливе місце в історіографічних дослідженнях та відіграють важливе значення у розвитку національної історії, попри вплив політичної ситуації та офіційної ідеології країни на об'єктивність та неупередженість історичних студій. Переосмислення важливих подій російської вітчизняної історії, послаблення ідеологічного тиску на історичні дослідження, спроба ліквідації «білих плям» минулого та спрямування російської історичної думки у русло світової історіографії зумовили необхідність виробити нові методологічні підходи у російській вітчизняній історіографії [328, с. 247; 357].

Наприкінці ХХ ст. у пострадянській російській історіографії відбулися глибокі зміни в розумінні природи і завдань історичного пізнання, у проблематиці і методах історичного дослідження, завдяки яким виник новий погляд істориків на складні історичні події, враховуючи розширення проблематики, джерельної бази та дослідницького інструментарію історичних студій. Усі вказані аспекти спричинили відмову пострадянської російської історіографії від радянської методології історичних досліджень. Ця відмова

призвела до неоднозначних результатів, оскільки, з одного боку, вона розширила засоби і методи наукового пізнання, а з іншого – сприяла появі своєрідного стану невизначеності, викликаного швидкою зміною дослідницьких орієнтирів і методологічних пріоритетів [106]. За таких умов переосмислення методологічних підходів та критичний аналіз історіографічних надбань радянської доби не лише посприяли структуризації методології російської національної історії та визначили головні напрями її розвитку, а й проілюстрували неспроможність пострадянської російської методології відмовитись від результатів історичних досліджень радянської історичної науки, що суперечили тенденціям розвитку методології історичних студій. Саме тому характерними особливостями розвитку російської історіографії наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. стали активний пошук російськими науковцями нових теоретичних та концептуально-методологічних засад у вивченні історії, подолання партійно-класового підходу та початок висвітлення історії Росії в російських націоналістичних вимірах, у цілісному національно-державному контексті, на засадах державницької ідеї, яка стала орієнтиром формування позитивного іміджу державного будівництва. Водночас умови розвитку історіографії вимагали від істориків сформулювати нові методологічні принципи та на їхній основі переосмислити ключові категорії, які стали б методологічним фундаментом конкретно-історичних досліджень [305, с. 34; 312, с. 20].

Особливості розвитку пострадянської російської історіографії сприяли антропологічному повороту в історичних студіях та створили умови для гуманізації історії, що засвідчили появу нових явищ в історичних дослідженнях, котрі в центр теоретичного переосмислення змушені були поставити проблему тоталітаризму. Підхід до цієї проблеми вимагав формування нових дослідницьких теорій і методів роботи з історичними матеріалами, які сприяли б комплексному вивченню радянського минулого загалом та рис тоталітаризму зокрема [6, с. 635; 122, с. 18].

Прагнення російських істориків змоделювати нову концепцію вітчизняної історії, в епіцентрі якої домінує людина, а не політична сила, проявилось в заміні вузького формаційного підходу радянської історіографії на альтернативний цивілізаційний підхід, який став застосовуватися у російській вітчизняній історіографії як необхідна компонента в аналітичному апараті розуміння феномену локальної цивілізації [208, с. 564]. На рубежі 1980–1990-х років в гуманітарному середовищі відбувався процес формування методологічного апарату, покликаного бути адаптованим до вивчення і пояснення феномену цивілізації. Він відбувався на підставі чотирьох взаємозаперечних позицій: у порядку повного заміщення формаційної аналітики; використання останньої як додаткової компоненти; збереження пріоритетного положення формаційного підходу в дослідженні цивілізації; як альтернативного іншим [118, с. 15].

Перевагою цивілізаційного підходу над формаційним стало застосування значно ширших понять, які охоплюють риси й ознаки розвитку суспільства і дозволяють визначити місце конкретного суспільства у всесвітній історії через соціокультурну своєрідність суспільства як цілісності [118, с. 16; 153, с. 98]. Отже, російські дослідники віддавали у заміні застосування вузького бачення минулого істориками на комплексне дослідження проблематики із змістовим збагаченням тематики, де предметом дослідження стали соціокультурне і гуманістичне середовища, різнорівнева пізнавальна діяльність, багатогранність надбань суміжних наук, які сприяли широкому застосуванню в історичних дослідженнях цивілізаційного підходу до аналізу і трактування перебігу історичних подій, а також їхнього місця в загальноєвропейських політичних процесах.

Загальні принципи цивілізаційного підходу, які набули поширення в російській історичній науці та прийшли на зміну марксистському баченню історичних процесів й ідеологічному нашаруванню попередньої радянської доби, були закладені наприкінці 90-х років ХХ ст. – на початку ХХІ ст. [153, с. 99]. На офіційному академічному рівні цивілізаційний підхід отримав

визнання після публікації 1995 р. статті І. Д. Ковальченка [164, с. 3]. Використання цивілізаційного підходу дозволяє розширити бачення суті проблеми, досягнути її багатогранність, комплексно підійти до предмета дослідження. Проте в новій епістемологічній ситуації деякі автори і в пізніших своїх працях не відходили від практики механічного запозичення цивілізаційної термінології на позначення (формальне) оригінальності сюжетної лінії [165, с. 6]. Тому у дослідників, які воліли працювати в межах концептуально вивіреної методології і точних значень понятійного апарату, зазначений підхід став асоціюватися з популярною риторичною стратегією [153, с. 99].

У період з 1991 по 2010 роки було видано кілька монографій, захищено дисертації і надруковано серію статей, присвячених цивілізаційному підходу [328, с. 247; 6, с. 635], а також десятки інших наукових праць та есе, в яких були судження про нього. Вивчивши ці праці, можна виокремити дві групи досліджень функціонального змісту: 1) історичні студії, присвячені визначенню завдань цивілізаційного підходу, покликаних позначати поле його компетенції; 2) історичні дослідження здатні генерувати смисли використовуваних принципів та ідей. Однак автори, які застосовували інструментарій цивілізаційного підходу, не порушували проблеми дефініції, але в різноманітних історичних і теоретичних контекстах демонстрували його пізнавальні можливості та переваги. Цивілізаційний підхід нерідко ототожнювали з однойменною концепцією або теорією, а його інтерпретації у кращому випадку являли собою опис набору принципів, актуальних для конкретного дослідника [153, с. 99].

І. Ковальченко в період радянської «перебудови» і після неї вказував на важливість розробки нових теоретико-методологічних підходів до вивчення історії [164, с. 3]. Водночас він вказував на необхідність «різнобічного підходу до марксизму, а не його оцінки з апологетичних або нігілістських позицій» [165, с. 6]. Він зазначив, що в марксизмі поряд з глибокими, перевіреними життям науковими ідеями міститься чимало помилкових положень, що мають тимчасовий характер. При цьому він залишався переконаним марксистом,

впевненим у можливості вирішення корінних проблем вітчизняної історії ХХ ст. «на базі творчого марксизму» [164, с. 9]. Водночас, застосовуючи цивілізаційний підхід І. Ковальченко застерігав від «примітивного розуміння плюралізму», відкинутого наукою понад сотню років тому, протиставляючи йому «істинний плюралізм», розуміючи його як «обов'язок дослідника при вивченні тих чи інших явищ історичного розвитку інтегрувати найрізноманітніші методологічні, теоретичні підходи таким чином, щоб вони давали можливість поглибити аналіз тих чи інших явищ історичного розвитку» [165, с. 6]. У зв'язку із цим І. Ковальченко переосмислив відоме марксистське положення про визначальну роль розвитку продуктивних сил в історії. Він охарактеризував її лише як тенденцію, відзначаючи, що в конкретних обставинах «рушійними силами будь-яких великих подій в будь-якій країні або групі країн можуть бути найрізноманітніші чинники: економічні, політичні, ідеологічні, релігійні і т. д.» [164, с. 10].

Отже, І. Ковальченко знову повернувся до роздумів з приводу шляхів виходу радянської історіографії з методологічної кризи. Передусім, він визначав цю кризу як «таку поляризацію теоретико-методологічних поглядів і підходів, конкретно-історичних концепцій, яка в багатьох аспектах розриває єдність корінної сутності історичного пізнання» [165, с. 7]. Учений закликав істориків до пошуків теоретико-методологічних основ нової «парадигми історії», які ґрунтувалися б на таких положеннях, як відмова від будь-яких претензій на створення «якихось універсальних і абсолютних теорій і методів історичного пізнання»; необхідний гносеологічний плюралізм, згідно з яким будь-яка наукова теорія, основана на аналізі й узагальненні історичної дійсності, містить раціональне зерно і робить свій внесок у розвиток суспільно-наукової думки; визнання історичної обмеженості будь-якої концепції суспільного розвитку, виробленої на основі тієї чи іншої філософсько-історичної теорії; синтез ідей і методів, а не механічне відкидання одних з них і заміна їх іншими. Тож цивілізаційний підхід визначив, що цивілізація – це загальне цілісне вираження людської історії [164, с. 11].

Однак не всі російські історики однозначно сприйняли цивілізаційний підхід та почали його застосовувати. Р. Баландін, С. Брезкун (С. Кремльов), О. Бушков, В. Гончаров, Є. Дриг, О. Дюков, Ю. Ємельянов, О. Ісаєв, Р. Ісмаїлов, С. Кара-Мурза, О. Колпакіді, С. Кугушев, В. Кучеренко (М. Калашников), А. Мартиросян, М. Мельтюхов, С. Миронов, Ю. Мухін, О. Паршев, С. Переслєгін, О. Прудникова, І. Пихалов, К. Романенко, М. Свірін, О. Широкоград пройшли тривалий шлях до використання нових методологічних підходів у своїх конкретних дослідженнях, оскільки відмовилися від ліберального і формаційного підходів до історії, які вони вважали позбавленими науковості та здатними лише до нагромадження фактографічного матеріалу. Ці історики, відмовившись від принципу моноцентризму, постали перед необхідністю вибору між цивілізаційним і євразійським підходами до історії. Через нездатність цих дослідників відмовитись від матеріалізму і діалектики цивілізаційний підхід до історії виявився для них неприйнятним, тому вони почали застосовувати євразійський підхід [114, с. 343].

Загальнометодологічні засади євразійського підходу розвинув один з його засновників Лев Гумільов. Підвалинами цього підходу послужили матеріалізм і поліцентризм. Учений зазначав, що факт належності дослідника до євразійського підходу встановлюється за його прихильністю до принципів діалектичного матеріалізму й поліцентризму. Розгляд праць прихильників євразійства свідчить, що спільною моделлю індустріального суспільства для них усіх є імперська. Отже, для всіх вищезгаданих дослідників світ складається з двох основних елементів: квітучих імперій і бідної периферії, а те місце, в якому конкретно опиниться конкретний соціум, залежить від його сили. Імперії ж вічно конкурують між собою за право експлуатації периферії [118, с. 16].

Прихильники євразійського підходу прийшли до думки, що світова історія є історією конкурентної боротьби соціумів, тому соціуми, що програли, знищуються. Структурною одиницею соціуму є цивілізація, тобто єдина система норм та інститутів. Захисним інститутом цивілізації є держава,

незалежність якої – це здатність припинити нееквівалентне використання ресурсів/енергії іншими соціумами. Конкурентна боротьба соціумів за ресурси/енергію проявляється у формі міждержавних конфліктів – воєн [118, с. 17]. Під час еволюції держави виникла найбільш досконала її форма – імперія. Імперія – це єдиний торговельний, інформаційний і юридичний охоронюваний простір. Національні держави власне державами не є, тому що ступінь їхньої незалежності залежить від ступеня конфліктності й балансу сил відповідних імперій [115, с. 453]. Таке спільне для всіх зазначених дослідників сприйняття глобальної історії можна назвати «імперською» моделлю індустріального суспільства. Згідно з класифікацією Т. Герасимчук, імперська модель є одним із напрямів неореалізму. Спільний для всіх вищевказаних авторів погляд на імперії як «одиницю виміру» історичного буття й дозволяє об'єднати їх у єдиний напрям євразійського підходу до історії. Вказані автори прийшли до ідеї імперії як вищої цінності. Граничним чинником, що забезпечує існування соціуму, є наявність сильної держави, а найбільш досконалою формою держави за критерієм сили є імперія. Звідси впливає пріоритет імперії як вищої цінності. Всі інші неграничні цінності підлягають зміні і трансформації залежно від соціального оптимуму. Така ж цінність є основною і такою, що не підлягає зміні. Ця єдність суспільно-політичних поглядів дозволяє об'єднати їх у єдину течію [118, с. 16; 328, с. 247]. Отже, виразно простежується характерний для сучасної російської історіографії збіг течії і напрямку. Водночас ці тенденції окреслили кризу методології сучасної російської історіографії.

Характеризуючи пострадянський стан російської методології, Є. Заболотний і В. Каминін зазначали, що визнання її кризового стану містять роботи і вітчизняних, і зарубіжних дослідників, котрі лише ведуть суперечки щодо часу його початку, причин і проявів, обговорюють питання, чи криза методології історичної науки характерна лише для Росії, чи є складовою частиною кризи світової історіографії, що несе в собі тільки негатив або народжує нову якість [122, с. 112]. На думку А. Логунова, усвідомлення

істориками кризи вітчизняної історичної науки стало головним підсумком дискусій періоду радянської «перебудови». При цьому історики мали відмінне розуміння причин, що призвели до кризи радянської історіографії, але їх об'єднувало «розуміння суті кризи як кризи теорії і методології і сприйняття змін, що відбуваються як загрози депрофесіоналізації історичного знання» та вплив зарубіжної історіографії, яка стала для російських вітчизняних істориків «джерелом активного запозичення теоретичних ідей і методичних прийомів, в кінці ХХ ст. сама опинилася в стані глибоких трансформацій» [212, с. 447].

Більшість істориків згодні в тому, що «відбуваються в науці зміни, пов'язані з кризою марксистської теорії історичного процесу...», але зміст кризи характеризують «далеко неоднозначно». Частина істориків вважає, що причини кризи марксизму корінілися в ньому самому, у його жорсткому схематизмі і тязі до спрощення загальності [232, с. 48]. Інші історики простежили у кризі марксизму прояв загальної кризи глобальних схем історичного процесу [153, с. 104].

У методологічній дискусії, учасниками якої були пострадянські російські історики, була запропонована ідея, прихильники якої виступали за більш зважений підхід до марксизму. О. Жиряков вказав, що А. Бронніков проаналізував проблему застосування марксистської методології в пострадянській історіографії, зауваживши, що більшість сучасних дослідників вивчають соціально-економічну проблематику, використовують положення марксизму у своїх працях. Це пов'язано з тим, що марксизм-ленінізм дає звичну, стадіальну, суворо детерміновану економічними відносинами картину [118, с. 17]. Цю позицію поділяв і В. Кузицин, який вважав за необхідне розрізнити поняття «історичний матеріалізм» і «матеріалістичне розуміння історії». Друге поняття, на його думку, не втратило «свого методологічного значення» [189, с. 84; 190, с. 81]. В. Кузицин в цілому закликає не розглядати процес зміни однієї панівної концепції будь-якою іншою як кризу історичної науки, як її розпад і знищення, а навпаки, вважає, що це природний процес саморозвитку науки [189, с. 85].

Заразом чимало дослідників вважають, що криза історичної науки «є не тільки криза знання, скільки криза віри», і говорять про втрату «оціночних орієнтирів» [118, с. 16]. Підбиваючи підсумки дискусії, А. Логунов доходить висновку, що при всій відмінності точок зору, більшість істориків вважає, що «сутнісною ознакою сучасної історіографії є криза марксизму, яка була теоретичною основою попередніх історичних досліджень» [221, с. 448]. Цей висновок підтверджується тезою знаного теоретика історії Б. Могильницького, що криза марксизму стала потужним каталізатором кризи історичної науки [212, с. 485].

Однак слід зауважити, що в багатьох істориків визнання кризи марксизму супроводжується твердженням про те, що «справжнього» марксизму радянські суспільствознавці не знали. Г. Алексєєва влучно зауважила, що в глобальній кризі теорії та методології вивчення історії Росії ХХ ст. винні не марксизм і ленінізм, а їхній деформований варіант тлумачення марксизму та ленінізму, який утвердився в радянській історичній науці з кінця 1920-х–початку 1930-х років, отримавши своєрідне визначення «марксизму-ленінізму» [6, с. 635]. Вихід із зазначеної кризової ситуації можливий тільки на шляху осмислення проблем розвитку історичної науки, об'єктивної оцінки її сучасного стану, створення концепції її реформування, розробки глобальної програми наукових досліджень з виділенням особливо важливих проблем [153, с. 104]. У сучасній історичній науці потрібно відмовитися від ідеалізації і прикрашання подій, від перебільшення такого чинника впливу на об'єктивні процеси, як політика партії і держави, необхідно враховувати регіональні особливості, що дозволить створити досить об'єктивну і різнобічну картину розвитку всього суспільства, його різних верств [225, с. 165; 328, с. 247].

Деякі історики не трактують зміни методологічних підходів у пострадянській російській історичній науці як кризу. А. Сахаров не помітив методологічної кризи історичної науки, оскільки вважає, що труднощі були пов'язані не з деградацією історичної науки, а, навпаки, з її одужанням після важкої і тривалої хвороби [296, с. 26]. В. Каминін вказав, що В. Єрохін

заперечує кризовий стан сучасної російської вітчизняної історичної науки, врахувавши той факт, що «змінилася соціокультурна ситуація в країні, і при всіх суперечках і дискусіях про позитивні і негативні сторони цього процесу важливо те, що гуманітарне знання, історична наука в тому числі, перестали бути об'єктом політико-ідеологічного пресингу, відпала необхідність створювати історичні праці зі свідомо апологетичними цілями. Все це створює теоретичні передумови для більш конструктивної і неупередженої дослідницької діяльності, реалізація якої, щоправда, залежить від творчого потенціалу, напрацьованого на даний момент історичною наукою» [153, с. 103].

В. Данилов, натомість, виділив такі ознаки наростаючої кризи суспільної свідомості: гранична політизованість мислення і крайня загостреність судження, нетерпимість до інших ідей і поглядів, легкість зміни переконань і навіть наукових висновків. Саме тому «говорити про кризу історичної науки в позитивному сенсі можна лише в силу вродженого оптимізму» [88, с. 100]. Догматизована сталінсько-брежнєвська версія марксизму затримала його розвиток більше, ніж на половину століття [90, с. 5]. М. Степанов зауважив, що В. Корнєв вказав один з проявів кризи в історичній науці, а саме: «засміченість її різного роду догмами, а догматизм – це не тільки прихильність до усталених стереотипів, не тільки стагнація мислення, а й неприйняття, причому іноді активне, нових поглядів і підходів, «закриття» нових напрямків в науці». Для методологічної кризи історичної науки характерні три обставини: догматизм, відсутність у сучасній історіографії фундаментальної наукової праці, яка була б здатна пережити період створення, тенденція, за якої кризи старих догм зруйновані, проте з'явився новий догматизм [328, с. 247].

Отже, у другій половині 1990-х років – перші роки ХХІ ст. у вітчизняній російській історичній науці з'явилися нові риси, які якісно відрізняють її від радянської історіографії. Серед головних з них виділяють розширення функцій історичної науки, зміну методологічних і концептуальних основ у вивченні вітчизняної історії, збагачення джерельної бази, оновлення проблематики історичних досліджень, розширення кола історіографічних досліджень [357].

Вирішення методологічної кризи посприяло тому, що історична наука в Росії до початку третього тисячоліття повільно, але неухильно вийшла з глибокої кризи. Це засвідчує головне досягнення в сучасній історичній науці, яке полягає в тому, що в умовах усунення ідеологічного диктату з боку державних і партійних структур на зміну «офіційній радянській доктрині», яка єдина мала право на існування протягом багатьох десятиліть, у науку прийшло визнання багатоконцептуальності історичного розвитку. Історики отримали можливість вільного вираження своїх ідей, що є неодмінною умовою подальшого поступального розвитку наукової думки, в якій поруч з «державницькою» концепцією почала розвиватись «ліберальна». Крім того, автори відзначають, що одним зі свідчень виходу історичної науки з кризи є й активізація історіографічних досліджень [305, с. 34]. Звільнені від тотального партійно-державного контролю, від необхідності звіряти свої погляди з офіційно прийнятою доктриною історики змогли зосередити свою увагу на вивченні тих проблем, які з ідеологічних причин не могли розробляти радянські дослідники. Розгорнута критика марксизму призвела до того, що чільним у поясненні вітчизняної історії стає цивілізаційний підхід. Однак російським історикам так і не вдалося вписати історію Росії в межі єдиної цивілізації, бо виявилось, що вони по-різному розуміють, до якого типу цивілізації належить Росія. Водночас у другій половині 1990-х років – перші роки XXI ст. у російській вітчизняній історіографії утверджується справжній науковий плюралізм, що дозволив розглядати основні проблеми російської вітчизняної історії з різних методологічних і концептуальних позицій.

Зараз функціонує три основні підходи: історико-матеріалістичний, цивілізаційний і модернізаційний, хоча чимало істориків дотримується євразійського підходу. Російська історична наука на рубежі XX–XXI ст. стала відкритою для наукових дискусій, що призвело до того, що в ній немає заборонених тем, розробляються практично всі питання російської вітчизняної історії, але з урахуванням суспільно-політичного та ідеологічного дискурсу. На перший план у сучасній історіографії вийшло дослідження соціально-

політичної проблематики історії Росії, яка була слабо та однобічно розроблена в радянській історіографії, та отримало суперечливі тенденції, пов'язані зі зміною методологічних парадигм, на яких будується сучасна історіографія [328, с. 246].

Проблемним залишилось питання розриву у розвитку між російською вітчизняною та світовою історичною наукою, що існував в умовах панування радянської ідеології [203, с. 7]. З одного боку, пострадянська історіографія, попри відносну молодість, досягла певних успіхів: накопичила цінний фактологічний матеріал, що дозволяє по-новому поглянути на низку важливих сюжетів вітчизняної історії, розробила деякі концептуальні проблеми, подолала організаційний вакуум у сфері методології та світогляду. Однак з іншого – загалом період становлення нової російської вітчизняної історіографії ще не завершився, оскільки не оформилися чіткі напрями і школи, досі відчувається сильний вплив як попередньої радянської, так і дореволюційної, емігрантської історіографічних традицій і вплив різних західних шкіл [225, с. 31]. Л. Хмилев, ствердила, що процес методологічного переозброєння російської історичної науки ускладнився її функціональною кризою та кризою її основних суспільних функцій, оскільки високопрофесійні дослідження багато в чому виявилися не затребуваними суспільством, а шляхи виходу історичної науки з кризи не очевидні [359, с. 41].

Отже, вивчення шляхів поєднання методів історичного дослідження та сучасних теоретико-методологічних підходів і концепцій дозволило охарактеризувати тенденції розвитку методологічної бази пострадянської російської історіографії, яка отримала суперечливі оцінки істориків від її характеристики як «методологічної революції» до означення глибокої кризи методології. Водночас вагомим досягненням у розвитку пострадянської методології став методологічний плюралізм та дослідницька стратегія взаємопроникнення підходів. Однак застосування нових методологічних підходів має суперечливий характер серед російської академічної спільноти істориків, оскільки деякі історики консервують формаційний підхід радянської

історіографії та відмовляються від застосування нових підходів, визначаючи їх як кризові явища пострадянської російської історіографії, пов'язані із зміною ціннісних орієнтирів.

Висновки до другого розділу

Наприкінці ХХ ст. російська історіографія зазнала значних змін і трансформацій. Вони були обумовлені цілим комплексом причин, пов'язаних з логікою її внутрішнього розвитку як наукової дисципліни та з обставинами, що знаходились за межами науки, але були важливим фоном, на тлі якого вона розвивалася. Процес соціально-економічних і політико-ідеологічних змін, що відбувався після розпаду Радянського Союзу, мав величезний вплив на стан російської історичної науки та розвиток її історіографії, де в центрі уваги опинилися переосмислення історії та пошук її нових ціннісних орієнтирів.

Одним з найбільш значущих факторів, який вплинув на стан, розвиток і перспективи пострадянської російської історіографії, стала «архівна революція», що обумовила виведення зі спецховищ величезних масивів раніше секретних архівних документів, відкриття доступу до зарубіжних архівних та історіографічних джерел, активізацію досліджень складних подій радянського історичного минулого не лише в столиці, а й на регіональному рівні місцевими науково-дослідними центрами та установами, навчальними закладами, окремими істориками. Нові обставини роботи архівної системи в пострадянській Росії мали величезний вплив на проблематику історичних досліджень та видання історичної літератури, а також сприяли підвищенню інтересу до архівних документів не лише у російських істориків, а й у їхніх зарубіжних колег.

Аналіз процесів, що відбувалися у російській історичній науці після розпаду Радянського Союзу, переконливо свідчить, що вектор її розвитку спрямовувався у русло світової історичної думки. Саме науковий плюралізм як найважливіша основа еволюційного наближення до історичної істини, став

найпомітнішою характеристикою взаємодії пострадянської російської та зарубіжної історіографії. Наукова конкуренція, дискусії та зіткнення позицій істориків дозволили пострадянській російській історіографії відібрати ефективні для вивчення історичних реалій концепції та прийоми, відсіявши хибні та сумнівні. Водночас, нові історіографічні течії пострадянської російської науки, сформовані під впливом змін в системі історичних знань після розпаду СРСР, відчули вплив радянської історіографії через намагання пристосувати її ідеологеми до вимог сучасної науки.

Наприкінці ХХ ст. у пострадянській російській історіографії відбулися глибокі зміни в розумінні природи і завдань історичного пізнання, в проблематиці і методах історичного дослідження, завдяки яким виник новий погляд істориків на складні історичні події, враховуючи розширення проблематики, джерельної бази та дослідницького інструментарію історичних студій. Усі вказані аспекти спричинили відмову пострадянської російської історіографії від радянської методології історичних досліджень.

Особливості розвитку пострадянської російської історіографії сприяли антропологічному повороту в історичних студіях та створили умови для впровадження гуманізація історії, що засвідчили появу нових явищ в історичних дослідженнях, котрі в центр теоретичного переосмислення змушені були поставити дослідження проблему тоталітаризму.

Прагнення російських істориків змоделювати нову концепцію вітчизняної історії, в епіцентрі якої домінує людина, а не політична сила, знайшло прояв у заміні вузького формаційного підходу радянської історіографії на альтернативний цивілізаційний підхід. Російські дослідники віддавали перевагу заміні застосування вузького бачення минулого істориками на комплексне дослідження проблематики із змістовим збагаченням тематики, де предметом дослідження стали соціокультурне і гуманістичне середовища, різнорівнева пізнавальна діяльність, багатогранність надбань суміжних наук, які сприяли широкому застосуванню в історичних дослідженнях цивілізаційного підходу до

аналізу та трактування перебігу історичних подій, а також їхнього місця у загальноєвропейських політичних процесах.

Однак не всі російські історики однозначно сприйняли цивілізаційний підхід та почали його застосовувати. Частина істориків у силу нездатності цих дослідників відмовитись від матеріалізму і діалектики, цивілізаційний підхід до історії виявився для них неприйнятним, тому вони почали застосовувати євразійський підхід. Вивчення шляхів поєднання методів історичного дослідження та сучасних теоретико-методологічних підходів й концепцій дозволили охарактеризувати тенденції розвитку методологічної бази пострадянської російської історіографії, яка отримала суперечливі оцінки істориків від її характеристики як «методологічної революції» до означення глибокої кризи методології.

Отже, у 1990-ті роки сформувався досить широкий спектр досліджень з суперечливих питань російської історії, а предметом історіографічного аналізу став сучасний стан російської історичної науки, в контексті якого були піддані критичному осмисленню нові підходи до вивчення російської вітчизняної історії та суттєві зміни, які відбулися в системі історичної науки, що дозволяють визначити особливості організації та теоретико-методологічні аспекти розвитку російської історіографії.

РОЗДІЛ 3

ОБРАЗ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ В ІСТОРІОГРАФІЇ

Зміни в організації сучасної російської історичної науки та в розумінні завдань й методів історичного дослідження, пов'язані з пошуком нових теоретичних і концептуально-методологічних засад вивчення історії після розпаду Радянського Союзу, спровокували розширення проблемного поля, джерельної бази та дослідницького апарату сучасної російської історіографії Другої світової війни. Це відбулося завдяки методологічному плюралізму і намаганням синтезувати досягнення російської вітчизняної й зарубіжної історіографії. Нові умови розвитку російської історичної науки зумовили перегляд подій Другої світової війни і конструювання нового образу війни в академічному середовищі та російському суспільстві. Найкраще зазначені зміни можна простежити в синтетичних працях, присвячених подіям Другої світової війни, і в навчальній літературі, які дозволяють не тільки визначити найважливіші тенденції трактування воєнних подій, здобутки і прорахунки в дослідженнях сучасної російської історіографії, а й вплив на російську історичну науку державної політики пам'яті.

3.1 Друга світова війна як інструмент державної ідеології

Історія ХХ ст. спонукала істориків ретельно вивчати проблеми виникнення і функціонування ідеологічних систем, визначити їх місце в історії суспільства та розглянути питання зміни ідеології під впливом об'єктивних і суб'єктивних чинників історичного процесу, проаналізувати трансформації ідеологічних установок та вплив на них сучасної російської історичної науки і державної політики пам'яті, які конструюють історичну пам'ять росіян як найістотнішого соціокультурного атрибута національної ідентичності [96, с. 132].

У Росії після розпаду Радянського Союзу змінилося значення ідеології у формуванні національної/державної ідентичності, місія якої охоплювала б не тільки мобілізацію суспільства в кризові моменти, а й постійне функціонування ідеологічних концепцій, які об'єднують російське суспільство і формують в його уяві позитивний імідж історії держави [285]. У російській історії ХХ ст. простежується особлива ситуація, коли з моменту виникнення радянської політичної системи і після її падіння роль ідеології у трактуванні подій Другої світової війни постійно зростала. Знання механізмів функціонування цієї ідеології, її регулювання та саморегуляції під впливом різних факторів має істотне практичне значення. Історичний приклад офіційної радянської пропаганди показав, як чітко сформульовані і послідовно проведені ідеологічні установки щодо війни можуть значно нейтралізувати прояв кризових форм масової свідомості, що засвідчила історична пам'ять про Другу світову війну [302, с. 40].

Протягом другої половини ХХ ст. російське суспільство усвідомлювало Другу світову війну як центральну історичну подію століття. Саме тому нинішня державна політика пам'яті Росії, крім прагнення до пошуку нових смислів і форм усвідомлення та трактування подій війни, демонструє суттєву радянську спадковість. Росія безпосередньо успадкувала від СРСР свідомість «країни-переможця, яка врятувала світ від нацизму» [207, с. 40]. Структура пам'яті про Другу світову війну, як єдиний на сучасний момент «несуперечливий» історичний сюжет, майже без змін засвоюється з радянського публічного дискурсу і займає центральне місце в сьогоденному російському трактуванні власної історії. Образ виграної війни щільно співіснує з травмою розпаду Радянського Союзу, тому кінець радянської імперії вписаний у контекст радянської військової доблесті: «в 1990-ті роки ми втратили країну, за яку в 1940-ві віддавали життя». Звідси походить політична активність руху ветеранів та їхній контроль за дослідженням подій Другої світової війни російською історичною наукою. Після сімдесяти років військова

історія продовжує бути орієнтиром, «лакмусовим папірцем» та останнім оплотом національної самосвідомості [361, с. 36].

Створення позитивного іміджу історії держави є важливою засадою зовнішньої і внутрішньої політики правлячих кіл Росії та не менш вагомим важелем впливу на суспільні настрої населення. Історична пам'ять про героїчні і трагічні сторінки історії Другої світової війни породжує низку усталених стереотипів і міфів у суспільному житті, мета яких – зберегти радянську модель пам'яті про війну. Міф про війну, який був створений у перші роки правління президента РФ В. Путіна та досяг свого апогею у 2004–2005 рр., виражає історичну концепцію пострадянської Росії, згідно з якою возвеличується єдність держави і народу, а не насилля держави над народом, аргументується необхідність сильної влади, збройних сил та спецслужб. Цей міф підкреслює «миролюбний» характер радянської і російської зовнішньої політики і захищає російську державу від звинувачень у розв'язанні війни, у злочинах і насиллі Червоної армії, наголошуючи на ролі Росії в перемозі над нацизмом та аргументує її право на завоювання територій, тобто на геополітичні претензії. Міф про війну віктимізує історію в інтересах Росії, вказуючи на ціну перемоги, перетворивши пам'ять про війну на головну форму «загороджувального міфу», що затьмарює пам'ять про репресії, терор і злочини, вчинені напередодні, під час і після світового конфлікту. Міф містить у собі двозначну суть: з одного боку, він формує агресивні антизахідні настрої, а з іншого – виправдовує зближення із Заходом [171, с. 164].

Символічним у сконструйованому міфі стала сама назва війни. У радянській і пострадянській культурі війна 1939–1945 рр. майже ніколи не називається світовою. У свідомості росіян ця війна належить тільки російській історії. Протиставлення світового і вітчизняного військового досвіду через категорію «величі» війни добре представлено, наприклад, у публіцистиці: «Цю найстрашнішу війну в історії ХХ століття в багатьох пострадянських країнах називають лише Другою світовою... Для нас вона назавжди залишиться Великою Вітчизняною» [8, с. 46].

Незмінною у міфі державної ідеології росіян залишилася характеристика підсумків війни, які встановили новий світовий порядок, що розділив світ на два протилежні табори і визначив початок «холодної війни». З огляду на те, що протистояння двох політичних систем у духовній сфері мало ідеологічний характер, події, що послужили причиною поляризації світової політики, стали засобами в ідеологічному протиборстві сучасної Росії, у центрі якого виявилися не самі історичні події, а їх трактування та міфи, породжені об'єктивними процесами, які є складовою частиною будь-якої ідеології. Російська ідеологія сформувала систему заходів, спрямованих на гіперболізацію значення ролі Червоної армії в перемозі над Німеччиною та її союзниками, показуючи негативні аспекти діяльності країн антигітлерівської коаліції [303, с. 210], демонструючи відмінності ідеології нацизму від комунізму, практичні дії радянських і німецьких урядів та армій [268, с. 193; 97].

Необхідність створення умов для європейської інтеграції російської історії після закінчення холодної війни в рамках ліберальної тенденції до глобалізації, створення тенденцій до об'єднання російської національної та загальноєвропейської ідентичностей, «русифікація» історії – усе це призвело до необхідності зміни ставлення до подій Другої світової війни та розмежування позицій всіх її учасників.

У сучасному російському політичному дискурсі можна виділити позиціонування чотирьох сторін конфлікту в роки Другої світової війни, пов'язаних з різними центрами тяжіння, різним ступенем залежності від таких центрів: 1) СРСР і його союзники, пов'язані з комуністичним рухом; 2) американо-британські війська і безпосередньо залежні від них союзники; 3) Німеччина та її союзники (профашистські режими, Російська визвольна армія та ін.); 4) місцеві військові рухи (Армія Крайова, Українська повстанська армія та інші) [152, с. 60]. Останні викликають найбільші суперечки через позицію багатьох представників політичних сил, заснованих на радянській історіографії Другої світової війни, яка заперечує існування подібних військово-політичних структур, відносячи їх або до безпосередньо

підпорядкованих союзникам західних країн антигітлерівської коаліції чи Німеччини, визнаючи їх колаборантами [169].

Тож Друга світова війна в сучасній Росії стала полем бою, на якому одні історики намагаються переписати історію, зважаючи на європейську модель історичної пам'яті та сформоване нею гуманістичне трактування війни, в якому головною засадою є вшанування пам'яті жертв і нацистського, і комуністичного режимів, уникаючи згадки про ратні подвиги, а інші – зберегти радянську модель трактування війни, не враховуючи безлічі смислових нюансів, які докорінно змінюють розуміння причиново-наслідкових зв'язків і бачення картини в цілому. Прихильники останнього погляду не сприймають зрівняння комунізму і нацизму, рівноцінну відповідальність за розв'язання Другої світової війни А. Гітлера і Й. Сталіна та проголошення Європарламентом 2 квітня 2009 р. 23 серпня (день підписання договору про ненапад між Німеччиною і СРСР в 1939 р., який увійшов в історію як «пакт Молотова-Ріббентропа») днем пам'яті жертв сталінізму і нацизму [361, с. 36].

Перегляд історії Другої світової війни торкнувся історичної пам'яті про війну та здійснив спробу зруйнувати радянський міф про Велику вітчизняну війну. Каталізатором цього процесу та розвитку сучасної російській історичної науки стали «архівна революція» та публікації російською мовою книг Віктора Суворова (Володимира Різуна), який поставив під сумнів низку усталених міфів з історії Другої світової війни. Він переглянув причини конфлікту, зовнішню політику СРСР напередодні війни, охарактеризував воєнні дії та виявив причини поразки радянських військ. Російські історики висловили свої думки з приводу його інтерпретації воєнної історії у періодичних виданнях, як наслідок – розпочалися дискусії, котрі набули яскравого політичного забарвлення [304, с. 43].

Нові тенденції в інтерпретації подій Другої світової війни, що з'явилися у сучасній російській історіографії під впливом книг В. Суворова, занепокоїли органи державної влади, які побачили у таких віяннях загрозу історичній пам'яті росіян. Проблеми суспільної консолідації, які постійно проявляються в

багатонаціональній та далеко недемократичній країні, актуалізують потребу проведення ефективної політики щодо історичної пам'яті росіян. Надзвичайна політизованість цього сегмента суспільного життя громадян Росії зумовлює необхідність вироблення ефективних стратегій офіційної репрезентації минулого та її реалізації, у яких присутні два головні елементи російської позиції – «єдність радянського народу» і «менеджмент» компартії, а фактично йдеться про приховування імперського дискурсу [268, с. 197].

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. в російській історичній науці велика увага приділялася меморіальній проблематиці, де в центрі дослідження перебувала не подія і дата, а формування історичної пам'яті про цю подію і дату. Інтерес сучасних російських істориків до проблематики історичної пам'яті викликаний тим, що після розпаду Радянського Союзу російському суспільству не вдалося визначитися з моральними орієнтирами, ідентичністю та підходами до оцінки національного минулого. Незважаючи на пошук альтернативних ідеологій, у російському суспільстві збереглася імперсько-націоналістична ідеологема, побудована на ідеї «радянського народу» [285], про що йтиметься далі.

Спроби переосмислення деякими істориками подій Другої світової війни в російській історіографії практично не порушили пам'яті про війну в суспільній свідомості населення, де науковці і політики спільними зусиллями створюють колективну пам'ять та міфи для національної і соціально-політичної консолідації населення багатоетнічної держави. Колективна пам'ять, спрямована на обґрунтування групової ідентичності, забезпечує єдність населення Росії, що є багатонаціональним, вирізає факти з історії, які загрожують її цілісності. Саме тому офіційна влада постійно маніпулює історичною пам'яттю про війну, намагаючись поставити «Велику перемогу» на службу державній консолідації. Йдеться про спробу зберегти імперію під виглядом «федерації», оскільки відцентрові тенденції в Росії залишаються і загострюються [293, с. 157; 331; 332].

Таку позицію правлячих політичних сил сучасної Росії ілюструє тенденція обмеження доступу до архівів, здійснювана органами державної влади від середини 1990-х років. Вона поклала край «архівній революції» і «золотому віку» для істориків. Таке обмеження не стало ефективним, й органи влади частково відновили доступ до архівних документів, численних видань джерел у зв'язку з дискусіями про події німецько-радянської війни. У центрі суперечок постали питання, пов'язані з початковим періодом Другої світової війни (1939–1941) Питання такого змісту були спробами звільнення від впливів радянської історіографії та пропаганди. Історики намагалися описати «іншу війну», в якій Сталін поставав як її провокатор [337, с. 181].

Спроби офіційної влади маніпулювати історичною пам'яттю про Другу світову війну здійснювались і здійснюються постійно. Їх апогеєм стала ідея про те, що потрібно прийняти меморіальні закони, які захищали б історичну пам'ять росіян на законодавчому рівні. Варто зауважити, що застосування меморіальних законів є поширеною світовою практикою, яка ніяк не обмежує діяльності істориків, оскільки меморіальні закони регламентують тільки історичну пам'ять суспільства та передбачають відповідальність за публічне перекручування історичних фактів [214, с. 311; 217, с. 117]. Однак російський історик М.°Копосов вважає таке уявлення про меморіальне законодавство дещо спрощеним і виділяє два види меморіальних законів: 1) декларативні закони, що демонструють офіційну оцінку державою тієї або іншої історичної події; 2) закони, що передбачають кримінальне покарання за їх публічне вираження, за погляди на минуле [172].

Російська влада взяла за основу меморіального законодавства друге визначення, враховуючи неоднозначну історичну пам'ять про німецько-радянську війну у державах Східної Європи та російську історіографію пострадянської доби, в якій відбулися зміни в підходах та методах вивчення глобальних воєн [331; 332]. Безпосереднім приводом запровадження меморіального законодавства в Росії стало перенесення пам'ятника солдату-визволителю з центру Таллінна на військове кладовище міста у 2007 р. Після

цієї події в Державній Думі Росії виникла ідея заборони «реабілітації нацизму» на законодавчому рівні. Президент Російської Федерації Д. Медведєв реалізував цю ідею і видав 15 травня 2009 р. Указ № 549 «Про Комісію при Президенті РФ з протидії спробам фальсифікації історії на шкоду інтересам Росії» [342]. Її очолив директор Інституту російської історії РАН А. Сахаров, а до складу комісії ввійшли чиновники вищого рангу і депутати Державної Думи, які часто не мали фахової освіти та відповідного рівня історичних знань [151, с. 7]. Задекларованими в указі завданнями комісії були «обговорення та аналіз інформації про фальсифікацію історичних фактів та подій, спрямованих на зменшення міжнародного престижу Російської Федерації; розгляд пропозицій з приводу протидії спробам фальсифікації історичних фактів і подій на шкоду інтересам Росії; розробка рекомендацій з приводу адекватної реакції на спроби фальсифікації історичних фактів та подій і нейтралізації їх можливих негативних наслідків» [172]. При цьому в указі було незрозуміло визначено повноваження комісії та не вказано, які факти вважати фальсифікацією, за якими критеріями їх визначати та в який спосіб нейтралізувати наслідки такої фальсифікації. Неточності законодавчого документа такого рівня стали фундаментом для припущень професійних істориків про те, що комісія створена для нагляду за діяльністю науковців та цензурою їхніх історичних досліджень. Підозри науковців були небезпідставними, оскільки наслідком указу стало порушення кримінальної справи проти істориків, які відійшли від адаптованого радянського міфу про «Велику вітчизняну війну» [98, с. 32].

Спеціальна комісія з фальсифікації історії відзначила, що у працях істориків зменшено масштаби мобілізації гітлерівського керівництва, вермахту та еліт Третього рейху і їх готовності до грабіжницької і загарбницької війни до повного знищення СРСР. Члени комісії стверджували, що деякі історики не звертають уваги на те, що в Москві з грудня 1940 р. були відомі фашистські плани нападу на СРСР і що Сталін поведився цілком раціонально, вважаючи, що Німеччина не нападе доти, доки веде війну з Англією. За таких обставин, на думку комісії, ігнорувався факт, що німецька сторона ніколи не відчувала з

боку СРСР загрози. Невдала ж спроба радянського керівництва виробити стратегію превентивної оборони нібито помилково представлялася як намір підготувати потужний удар по Німеччині. Окремі, передусім офіційні, джерела, як, зокрема, агітаційні промови Сталіна і радянська військова пропаганда навесні 1941 р. надмірно переоцінювалися й наділялися статусом головних і вирішальних джерел [245, с. 157].

Чимало істориків негативно сприйняло діяльність Комісії при Президенті РФ з протидії спробам фальсифікації історії на шкоду інтересам Росії через зауваження до історичних досліджень та неконструктивну критику діяльності вчених. Результатом цього став «Відкритий лист» істориків, у якому містився заклик до влади негайно припинити переслідування вчених та втручання в історичні дослідження. Автори листа вказували, що «спроби регламентації і цензури історичних досліджень неприпустимі у вільній країні, суперечать Конституції Російської Федерації і основоположним міжнародним актам з прав людини. Відтак наукове товариство не потребує чиновницького контролю та бюрократичних вказівок, від яких залежить можливість викладу власної точки зору та безперешкодних занять з архівними документами. Академічні інститути досить авторитетні і самостійні, щоб виступити кваліфікованими експертами в науковій полеміці, яку лише дискредитують будь-які «комісії по боротьбі з фальсифікаціями історії». Історики зазначали, що фальсифікації вітчизняної історії сприяє закрите зберігання багатьох безцінних архівних матеріалів і нові спроби міфологізації недавнього минулого [217, с. 117].

За обставин несприйняття науковою громадою Указу про створення Комісії при Президенті РФ з протидії спробам фальсифікації історії на шкоду інтересам Росії, її протесту за участі опозиційного політичного істеблішменту влада пом'якшила ставлення до історичної науки. Свідченням цього став Указ Президента Російської Федерації від 14 лютого 2012 № 183, у якому Указ № 549 від 15 травня 2009 р. визнано таким, який втратив силу [151, с. 11].

Неефективність діяльності Комісії та широкий суспільний резонанс не стали на заваді прийняття нових законів, оскільки російська влада не

відмовилася від ідеї меморіального закону, який повинен «захищати історію» Другої світової війни від «переписування» [257; 313]. У листопаді 2012 р. в російських засобах масової інформації з'явилося повідомлення про те, що в Раді Федерації підготовлено «антинацистський» закон для Росії «Про неприпустимість дій з реабілітації нацизму, героїзації нацистських злочинців та їх помічників», ініційований Б. Шпігелем, засновником міжнародного правозахисного руху «Світ без нацизму». Зміст цього закону дослівно збігався з меморіальним законом 2009 р., а тому викликав жорстку критику з боку громадських організацій, академічної спільноти та правозахисних рухів, тому Б. Шпігель змушений був покинути місце у Раді Федерації, а запропоновані ним проекти меморіальних законів уряд відхилив.

Через ці обставини прийняття меморіальних законів було відкладено до сприятливіших умов, які виникли у травні 2013 р. Тоді у російській громадській думці щодо війни виник справжній скандал довкола допису в соціальних мережах російського політика Л. Гозмана, який прирівняв СМЕРШ до нацистської СС. Цей допис став сигналом для нових дискусій у російському парламенті щодо меморіальних законів.

Справжнім поштовхом до їх прийняття став черговий скандал щодо трактувань подій Другої світової війни, пов'язаний з телеканалом «Дождь», в ефірі якого глядачам запропонували відповісти на запитання про те, чи варто було здати Ленінград німцям, щоб зберегти життя містян. 5 травня 2014 р. В. Путін підписав Закон «Про внесення змін в окремі законодавчі акти Російської Федерації», ініційований депутатом Державної Думи І. Яровою. Цей закон передбачає кримінальну відповідальність за заперечення фактів, встановлених нюрнберзьким трибуналом і поширення брехливих свідчень про діяльність СРСР у Другій світовій війні. Варто зауважити, що закон залишає багато простору для його вільного тлумачення і, по суті, виступає підставою цензури, що створює несприятливі обставини для діяльності істориків [172].

Можна зробити висновок, що з кожним роком проблема трактування подій Другої світової війни в Росії набуватиме дедалі більшої актуальності і

гостріше поставатиме проблема пам'яті про неї. Наявність внутрішньополітичного та зовнішньополітичного дискурсу з приводу історичної пам'яті про війну доводить, що Друга світова війна ніколи не буде тільки минулим Росії, її історичним досвідом, а завжди буде присутня в майбутньому. Саме тому, аналізуючи російську історіографію та її взаємодію з державною політикою пам'яті, потрібно зауважити, що тема Другої світової війни залишається на контролі держави, яка обмежує повноцінний розвиток російської історіографії на законодавчому рівні, адаптуючи до нових реалій радянські оцінки воєнних подій. Найефективнішим засобом збереження радянського взірця історичної пам'яті про Другу світову війну стало прийняття меморіального законодавства в Росії, що обмежує повноцінний розвиток російської історіографії, звужуючи можливості наукової діяльності істориків через адміністративні стягнення та кримінальну відповідальність. Цензура і страх покарання за дослідження складних подій Другої світової війни негативно впливають на розвиток сучасної російської історіографії, яка перебуває під суворим контролем меморіального законодавства.

3.2 Друга світова війна у синтетичних працях

Розвиток історіографії певної проблематики характеризується низкою факторів, серед яких доступність вивчення та публікування історичних джерел із конкретної теми, наявність поглиблених монографічних досліджень, достатній рівень розробки методологічних концепцій та створення синтетичних праць, що підсумовують реалізацію попередніх чинників і визначають здобутки та недоліки історичних досліджень. Синтетичні праці не тільки виступають репрезентантом розвитку історичної науки, а й моделюють образ певної події в історіографії [35, с. 36; 36, с. 50; 225, с. 129].

Синтетичні праці, присвячені історії Другої світової війни, мають важливе наукове і суспільне значення в сучасній Росії завдяки узагальнювальному характеру викладу матеріалу. Їхня мета – визначати

компромісне трактування подій війни між державною політикою пам'яті та історичною наукою, залучивши значну джерельну базу, яка охоплює раніше видані дослідження істориків, матеріали російських вітчизняних і зарубіжних архівів, свідчення очевидців подій [21, с. 74]. Джерельна база синтетичних праць створює умови для застосування комплексного підходу до вивчення подій Другої світової війни та конструювання образу війни в російській історичній науці [137]. Однак ідеологічні межі дослідження зумовлюють виклад матеріалу синтетичних праць, залишаючи в центрі уваги за традицією російської історіографії військові дії, які намагаються розглядати в нерозривному зв'язку з іншими аспектами: характеристикою радянської промисловості напередодні війни, зовнішньою політикою, боротьбою партизанів у тилу ворога, рухом опору на окупованих Німеччиною територіях та побутом громадян [21, с. 75].

У Росії публікації синтетичних праць, присвячених подіям Другої світової війни, беруть витоки з радянської історіографії, а тому перейняли від неї багато елементів. Найважливішими серед них є особливості підготовки синтетичних праць, характер викладу матеріалу, структура роботи та ідеологічний тиск державної політики пам'яті, оскільки підготовка до друку багатотомних узагальнювальних видань визначається як завдання державного значення та розпочинається на основі спеціальних указів і розпоряджень Президента Росії [21, с. 76; 137; 203, с. 351]. Цю традицію російська історіографія перейняла від радянської, де відповідні розпорядження видавав ЦК КПРС, у результаті яких вийшли друком дві масштабні синтетичні праці: шеститомна «Історія Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941–1945» [147] та дванадцятитомна «Історія Другої світової війни 1939–1945» [148]. Кожна із зазначених праць створила умови для розвитку історичних студій, присвячених подіям війни, обумовивши ідеологічні межі та проблематику досліджень щодо офіційної концепції історії радянського періоду [21, с. 74–75; 137; 203, с. 351].

Синтетична праця «Історія Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941–1945» (1960–1965) була наслідком впливу політичного курсу держави та стала основою для подальших досліджень, не втративши значення навіть у сучасній російській історіографії [21, с. 75; 137; 202, с. 238]. Обставини, за яких створювалось це синтетичне видання, зумовили можливість перегляду деяких аспектів військового протистояння війни. У цій праці визначено серйозні прорахунки Й. Сталіна в зовнішньополітичній діяльності, що призвели до поразки Червоної армії у 1941 р. Вперше на фаховому рівні тоді було порушено проблему неефективності політики Й. Сталіна через аналіз репресій щодо командного складу Червоної армії, внаслідок яких армія залишилася напередодні війни без кваліфікованого командного складу. Заразом шеститомне синтетичне видання мало суттєву ідеологічну зумовленість, яка завадила проаналізувати ефективність політичної системи в роки війни та визначити її вплив на життя людей, вивчити побут жителів окупованих територій та евакуйованих в роки воєнного протистояння, акцентуючи тільки на здобутках війни [21, с. 75].

Протягом 1973–1982 рр. була створена синтетична дванадцятитомна праця «Історія Другої світової війни 1939–1945», як результат діяльності Всесоюзного інституту військової історії, який об'єднав фахівців з військової справи, історії, економіки, міжнародних відносин. Вони ввели до наукового обігу багато нових джерел, які стали основою для видання серії книг «Друга світова війна в дослідженнях, спогадах, документах», що налічували понад 20 публікацій і стали джерельною основою дванадцятитомної праці [203, с. 352]. Опрацювання нових джерел створило умови для розширеного аналізу різноманітних аспектів історії Другої світової війни у синтетичній праці, починаючи від передісторії військового протистояння і закінчуючи його наслідками та значенням.

Особливістю праці «Історія Другої світової війни 1939–1945» є розгляд подій німецько-радянської війни в нерозривному зв'язку з історією Другої світової війни, але з головним акцентом на німецько-радянському конфлікті

[228]. Водночас у цій синтетичній праці, на відміну від праці «Історія Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941–1945», затушовувалися питання про негативні аспекти ролі Й. Сталіна та організовані ним репресії в армії, оскільки партійно-державне керівництво робило ставку на «консервативну стабільність». Для цього навіть термін «репресії» не використовували, його замінили більш м'яким поняттям «звинувачення на адресу командного складу Червоної армії» [203, с. 353].

Перегляд трактування проблематики війни розпочався лише наприкінці ХХ ст., коли 1987 р. було прийнято рішення про підготовку нового десятитомного видання з історії Другої світової війни, метою якого було створити нову концепцію трактування подій Другої світової війни на основі розсекречених в період «перебудови» матеріалів. Однак втілити цей проект не вдалося, а зібрані матеріали стали основою російських синтетичних праць уже після розпаду СРСР [21, с. 75].

Проміжним етапом розвитку узагальнювальних праць між радянською і пострадянською історичними науками стало видання наприкінці 1990-х років чотиритомної праці «Велика Вітчизняна війна 1941–1945. Військово-історичні нариси». Вона тематично поділена на чотири структурні елементи, в яких війну зображено за радянським зразком, тобто військові дії охарактеризовано у перших трьох томах, а людський вимір війни репрезентував четвертий том [137; 55, с. 4].

Перший том «Суворі випробування» присвячений розгляду зовнішньополітичних відносин СРСР напередодні Другої світової війни, характеристиці початку німецько-радянського військового конфлікту й визначенню причин поразки Червоної армії [40, с. 479]. Автори, спираючись на сучасні їм погляди істориків щодо недостатньо досліджених та дискусійних тем, зосередивши увагу на зовнішньополітичній кризі в Європі в 1939 р., вказали, що саме Мюнхенська змова стала прологом війни. Натомість пакт Молотова-Ріббентропа (1939) визначено як вимушений захід через невдалі переговори з Великобританією та Францією, а також загрозу вторгнення

Німеччини. Відступ Червоної армії зображено як тимчасовий захід, а крах гітлерівського блицкригу – як суттєвий прорахунок німецького командування [40, с. 482].

У другому томі «Перелом» розглянуто події, які сприяли корінному перелому у війні на користь Радянського Союзу та його значенню у військовому протистоянні [41, с. 423]. Автори порівняли діяльність радянського та німецького політичного і військового керівництва, визначивши політичні, економічні і військово-стратегічні умови збройної боротьби на німецько-радянському фронті, зосередившись на зображенні «подвигу радянського народу». Водночас історики звернули увагу на бачення сучасників цих подій та особливості історичної пам'яті російського суспільства в 1990-х роках, наголошуючи в обох випадках на ідеї «єдності радянського народу», яка не втратила своєї актуальності, тобто автори видавали бажане за дійсне [41, с. 428].

Том «Звільнення» подавав опис подій німецько-радянської війни від січня 1944 р. по травень 1945 р. та участі Радянського Союзу у війні з Японією в серпні-вересні 1945 р., яку названо «радянсько-японською війною». Автори, застосувавши порівняльний метод, окреслили зміни у військово-політичній, економічній та дипломатичній сферах, що відбулися в результаті війни [42, с. 430]. При цьому історики возвеличили Червону армію, яка «остаточно розтросила гітлерівську військову машину і розгромила японське Квантунське угруповання» [42, с. 432].

Людський вимір війни частково втілено лише в четвертому томі «Народ і війна», де ключову увагу зосереджено на причинах перемоги СРСР над Німеччиною та її союзниками [43, с. 294]. Для зображення військової могутності Радянського Союзу автори детально окреслили динаміку розвитку військового мистецтва Червоної армії і вермахту, зробивши акцент на патріотизмі радянського народу та особливостях тактики партизанського руху. Зображення побуту людей на окупованих територіях, людські та матеріальні втрати залишилися на маргінесі синтетичної праці, де домінантним стало

моделювання героїзму солдатів, офіцерів, партизанів та цивільного населення, в яке не вписалися радянські військовополонені. Побіжно у цьому виданні історики вперше окреслили проблеми колабораціонізму, зокрема його чисельність, типи та методи співпраці. Історики розглянули сфери кооперації СРСР з країнами антигітлерівської коаліції, окресливши головні аспекти політичного, економічного і військового співробітництва [43, с. 298].

Важливою передумовою написання чотиритомної праці «Велика Вітчизняна війна 1941–1945. Військово-історичні нариси» стала можливість російських істориків розширити наукові горизонти, завдяки спеціальним збірникам архівних матеріалів, оприлюднених ученими Інституту воєнної історії Міністерства оборони Російської Федерації, які сформували нову історичну концепцію. У 1993 р. репрезентантом цієї концепції стала публікація п'ятдесяти томного видання документів під назвою «Російський архів: Велика Вітчизняна», який став джерельною основою чотиритомного синтетичного видання [137; 203, с. 352].

Нові тенденції залучення та опрацювання джерельної бази дозволили розкрити найважливіші проблеми збройного протистояння і подати їх оцінку, спираючись на результати наукових досліджень, реалізованих з урахуванням нових методологічних підходів та використанням зарубіжних історіографічних джерел, а не тільки радянських ідеологізованих текстів. Вперше у синтетичній праці «Велика Вітчизняна війна 1941–1945. Військово-історичні нариси» російські історики використали здобутки зарубіжної історіографії, зокрема вісімдесятип'ятитомне американське видання «Армія США у Другій світовій війні», вісімдесяти томну працю «Офіційна історія Другої світової війни», підготовлену історичною секцією при кабінеті міністрів Великобританії, німецьке десяти томне видання в тринадцяти книгах «Третій Рейх і Друга світова війна», стодесяти томну японську працю «Офіційна історія війни Східної Азії». Завдяки залученню зарубіжних історіографічних та документальних джерел новаторськими темами постали проблеми зображення окупаційного режиму, колабораціонізму, долі радянських військовополонених

та людських і матеріальних втрат, які репрезентують ціну війни та перемоги в ній [203, с. 352].

Тож чотири томна праця «Велика Вітчизняна війна 1941–1945. Військово-історичні нариси» стала своєрідним підсумком вивчення подій Другої світової війни радянською історичною наукою та спробою його поєднати з новим фактичним матеріалом, накопиченим у другій половині 1980-х – на початку 1990-х років, коли історичні дослідження проводилися в умовах ослаблення ідеологічного тиску на історичну науку та відкриття архівів [21, с. 76].

Розвиток російської історіографії пострадянського періоду протягом 1990–2000-х років сповнений інтенсивних наукових пошуків, публікації низки статей, збірників, монографічних і колективних видань, присвячених вузловим питанням історії Другої світової війни, потребував підготовки нової синтетичної праці з історії Другої світової війни. Публікація такого масштабного видання повинна підбити підсумки наукових досліджень, визначити найбільш сприйнятні в науковому середовищі погляди та уявлення з неоднозначних і проблемних тем [127, с. 17; 202, с. 237; 203, с. 352]. Водночас публікація нового синтетичного видання, присвяченого Другій світовій війні, зобов'язана була втілити концептуальні засади державної політики пам'яті сучасної Росії. Остання була спрямована на боротьбу з фальсифікацією та перекручуванням історії СРСР, під якою мають на увазі кардинальні зміни у перегляді причин, характеру та підсумків війни, характеристиці депортацій та заслань, репресій і терору під час військового протистояння, що поставили під сумнів позитивний імідж Радянського Союзу [288].

Підготовка нового масштабного дослідження з історії Другої світової війни розпочалася за звичною для російській історіографії схемою – Президент Російської Федерації В. Путін видав розпорядження 5 травня 2008 р. «Про видання фундаментальної багатотомної праці «Велика Вітчизняна війна 1941–1945 рр.». До роботи залучили фахівців Інституту загальної історії РАН, Інституту російської історії РАН, Інституту економіки РАН, Академії військових наук, Військового університету МО РФ, МГІМО, Московського

державного університету ім. М. В. Ломоносова, Загальновійськової академії ЗС РФ та інших, які повинні були завершити роботу до ювілею Перемоги 2015 р.

Концептуальну схему цього синтетичного видання виклали не історики, а політики, які керували роботою колективу істориків, зокрема міністр оборони РФ С. Шойгу став на чолі Головної редакційної комісії видання, хоча й він не має фахової освіти, але натомість посідає високу державну посаду. У передмові до дванадцятого тому «Підсумки та уроки війни» він вказав, що одним з головних об'єктів дослідження залишилася людина на війні, а також визначив мету багатотомної праці – зберегти героїчну спадщину предків й активізувати ідеологію патріотизму, яка об'єднувала російський народ в роки німецько-радянської війни та повинна об'єднати його в умовах загострення сучасної інформаційної війни, учасники якої відкрито нав'язують росіянам чужі погляди, фальсифікуючи минуле. Політичну риторичку продовжили фахові історики на сторінках цього видання, вдаючись до популізму та висвітлення концепту «єдності радянського народу» [55, с. 9].

Особливістю новітньої синтетичної праці мав стати комплексний підхід до висвітлення історії німецько-радянської війни, яку визначила структура дванадцятитомної праці [21, с. 76]. Перший том «Основні події війни» став конспектом всієї синтетичної праці та стислою історією німецько-радянської війни, сконструйованою на основі наукових поглядів, що сформувалися в сучасній російській історіографії [137]. Образ Другої світової війни в ньому автори змодельовали за радянською схемою: розвиток міжнародних відносин у 1930-х роках створив умови для того, щоб СРСР підписав договір про ненапад терміном на десять років, оскільки в такий спосіб було зведено до мінімуму ризик утворення єдиного антирадянського блоку між Німеччиною та іншими західними державами, а також дозволив Радянському Союзу посилювати військовий потенціал протягом двох років; таємний протокол, який окреслив сфери впливу двох держав, дозволив СРСР повернути втрачені раніше території Російської імперії; військова міць німецького агресора зіткнулася з героїзмом та патріотизмом радянського народу та солдатів Червоної армії, які подолали

невдачі і поразки, недоліки і прорахунки політичного і військового керівництва, вирішили складні воєнно-політичні завдання, які стали запорукою перемоги у війні. Тож історики не здійснили навіть спроб переглянути радянську схему [44, с. 941].

У другому томі «Походження і початок війни» детальніше проаналізовано передісторію нападу нацистської Німеччини на СРСР 22 червня 1941 р. і події перших трьох місяців військового протистояння. При цьому автори докладно окреслили нацистські плани встановлення світового панування і знищення Радянського Союзу, а також відзначили непослідовний характер передвоєнної політики демократичних країн Західної Європи і США. Авторський колектив, спираючись на радянський взірець трактування війни, висвітлював події початкового періоду німецько-радянського конфлікту через самовідданість та героїзм солдатів Червоної армії, які зірвали гітлерівський план «блискавичної війни», оскільки найважливішим підсумком перших місяців війни до моменту початку операції вермахту «Тайфун» із захоплення Москви (30 вересня 1941 р.) було збереження Радянського Союзу як суверенної держави, попри небаченої сили воєнний удар [45, с. 895–896].

Третій том під назвою «Битви та протистояння, що змінили хід війни» торкався політичних, економічних та військово-стратегічних умов, які забезпечили корінний перелом у війні на користь Радянського Союзу. У ньому автори охарактеризували Смоленську битву, оборону Ленінграда, Києва і Одеси, показавши, що потенціал опору радянських збройних сил зростав. Однак ключовою подією, описаною в цьому томі, стала Сталінградська битва. Під час опису цієї битви автори зосередили максимальну увагу на характеристиці партизанського руху та опору цивільного населення окупованих територій, а також на організаційних змінах у лавах Червоної армії, які були визнані запорукою її успіху [46, с. 790–791].

У четвертому томі «Звільнення території СРСР. 1944» проаналізовано перебіг вирішальних битв та перемоги в них солдатів Червоної армії на радянсько-німецькому фронті, в результаті яких було завершено звільнення

території Радянського Союзу [47, с. 735]. Розгляд цих подій зображено крізь призму самовідданості та героїзму радянського народу, внеску Червоної армії в поразку сил німецького вермахту, вплив здобутих ними перемог на хід збройної боротьби на інших фронтах Другої світової війни. Автори приділяють значно менше уваги характеристиці проблеми відновлення звільнених територій, повернення населення країни до мирного життя, репресій проти людей, які залишались на окупованих територіях. Усі ці моменти опинилися на маргінесі праці і засвідчили безумовний вплив радянської історіографії та її надмірної героїзації, що засвідчила також і значна увага до характеристики командного складу Червоної армії [47, с. 736–737].

Автори п'ятого тому «Переможний фінал. Завершення операцій Великої Вітчизняної війни. Війна з Японією» зосередились на описі військових дій Радянського Союзу за межами його кордонів [48, с. 10–13]. Особливий акцент вони зробили на радянсько-японській війні 1945 р., вказавши на обставини вступу СРСР у війну, що було зумовлено неспроможністю антигітлерівської коаліції самостійно здолати мілітаристську Японію. При цьому дослідники розкритикували атомне бомбардування японських міст Хіросіма і Нагасакі американською армією, яке не призвело до негайної капітуляції Японії і було здійснене, щоб вплинути на СРСР та підважити його військовий престиж, коли радянські збройні сили майже здолали ворога [48, с. 754]. Важливою частиною концепції, сконструйованою у томі, стала характеристика діалектики визвольної місії, яку виконувала Червона армія, що полягала в єдності захисту національних інтересів Радянського Союзу та інтересів народів інших країн, у глибокому зв'язку національного й інтернаціонального, а також діалектичному взаємозв'язку – між любов'ю радянських воїнів до Батьківщини і ненавистю до ворога. При цьому автори наголошують, що ненависть солдатів Червоної армії до німецького вермахту нібито не поширилася на мирне населення Німеччини і її союзників, оскільки радянські війська, вступивши на територію цих країн, надавали всебічну допомогу місцевому населенню, забезпечували продовольством, надавали медичну допомогу, відновлювали інфраструктуру

[48, с. 756]. Така ідеалізована картина «звільнення» Європи не має нічого спільного з уже давно відомими історичними документами.

У шостому томі «Таємна війна. Розвідка і контррозвідка у Великій Вітчизняній війні» розкрито діяльність розвідки і контррозвідки СРСР напередодні німецько-радянської війни, визначено її значення в інформуванні керівництва країни про агресивні наміри нацистської Німеччини [49, с. 5–7]. Висвітлюючи діяльність розвідувальних служб, історики зазначили, що розвідка працювала ефективно та надала дані про можливий напад на СРСР, але радянське керівництво не могло порушити договір про ненапад з Німеччиною. Крім того, автори визначили основні напрями діяльності контррозвідувальних органів, які вели дієву боротьбу зі спецслужбами противника та надійно захищали тил країни. У томі дієвість розвідувальних служб засвідчила характеристика здобутих нею відомостей, зокрема про плани наступальних операцій вермахту, конспіративні контакти США і Англії з представниками правлячих кіл нацистської Німеччини, які намагались скористатись тимчасовими перемогами вермахту та здійснити агресію проти СРСР. При цьому історики зауважили, що робота розвідки та її агентурних служб почалась задовго до війни і завершилась багато років після її закінчення [49, с. 745–748].

Сьомий том «Військова економіка і зброя війни» присвячений порівняльному аналізу економічного та оборонного потенціалу СРСР та Німеччини. У ньому автори розглянули основні етапи переходу економіки СРСР на воєнний лад, навели відомості про організаційні заходи щодо евакуації об'єктів промисловості, людських і матеріальних ресурсів, розглянули питання фінансової політики й удосконалення системи тилового забезпечення, відзначивши здобутки СРСР порівняно з іншими країнами антигітлерівської коаліції [50, с. 682–684].

Автори восьмого тому «Зовнішня політика і дипломатія Радянського Союзу в роки війни» охарактеризували основні напрями зовнішньополітичної

діяльності СРСР під час німецько-радянської війни, зокрема формування і зміцнення антигітлерівської коаліції [51, с. 6–8].

Дев'ятий том «Союзники СРСР по антигітлерівській коаліції» присвячений розвитку країн-учасниць антигітлерівської коаліції та їхній участі в боротьбі [52, с. 7–9]. Автори у цих частинах синтетичної праці порівняли внесок СРСР та її союзників у перемогу над нацизмом, організацію ними військової взаємодії, а також охарактеризували особливості окупаційного режиму і розвитку руху опору в кожній з країн антигітлерівської коаліції, визначивши незначний вплив ленд-лізу на економічний потенціал Радянського Союзу [51, с. 725–727; 52, с. 719–721].

У десятому томі «Держава, суспільство, війна» автори визначили характер і форми взаємодії держави й суспільства в надзвичайних умовах воєнного часу, а також окреслили їхній внесок у перемогу. У цьому томі автори спробували показати складність і суперечливість соціальних, політичних, економічних, національних проблем, які значно загострилися в умовах воєнного часу. Проаналізувавши ситуацію, що склалася із сучасним ставленням до радянських оцінок джерел перемоги СРСР у війні, історики відзначили домінуючу роль згуртування влади і суспільства, фронту і тилу, братства народів багатонаціонального СРСР [53, с. 6–9]. Цим вони прагнули довести, що знаряддям перемоги стала єдність і згуртованість «єдиного радянського народу», повністю ігноруючи потужний визвольний рух народів СРСР.

В одинадцятому томі «Політика і стратегія Перемоги: стратегічне керівництво країною і Збройними силами СРСР в роки війни» на основі аналізу документів і матеріалів Політбюро ЦК ВКП(б), РНК СРСР, Президії Верховної Ради СРСР, Державного Комітету Оборони, Ставки ВДК, Генерального штабу Червоної армії розкрито механізм створення й функціонування системи надзвичайних органів стратегічного керівництва та управління країною і Збройними силами СРСР в роки німецько-радянської війни, а також процес їх організаційно-структурного розвитку і приведення у відповідність до вимог збройної боротьби [54, с. 6–9]. При цьому автори визначили значні здобутки

кожного з органів у військовому протистоянні та їхнє важливе значення в перемозі над нацизмом [54, с. 781–784].

Дванадцятий завершальний том «Підсумки та уроки» присвячений сучасним поглядам на найбільш дискусійні проблеми історії Другої світової війни, зокрема щодо ціни перемоги і наслідків війни в політичній, геополітичній, економічній, соціальній та культурній сферах [55, с. 721-724]. У цьому томі простежується багато досі неокреслених проблем, серед яких аналіз внеску у перемогу діячів літератури, музики, кінематографа, образотворчого мистецтва та архітектури, опис увічнення ще в роки війни пам'яті воїнів-героїв, перелік пам'ятників і меморіальних музеїв, створених в роки війни з ініціативи бійців або населення [119, с. 142; 120, с. 261; 121, с. 4].

Отже, нова синтетична праця продемонструвала спадкоємність з радянською історіографією і, одночасно, впровадження результатів новітніх досліджень. Незважаючи на прагнення авторського колективу до максимально зваженого підходу у трактуванні подій війни, йому не вдалося подолати крайнощів оцінок багатьох аспектів військового протистояння, оскільки вони були змушені дотримуватись постулатів і схем державної політики пам'яті, а не мови документів. Крім того, дослідження історії німецько-радянської війни у явному відриві від подій Другої світової війни породило однобічність викладу матеріалу і моделювання образу війни на радянський лад.

Тож синтетичні праці, присвячені Другій світовій війні, у Росії мають декілька важливих особливостей, серед яких ініціювання таких досліджень органами влади, а не науковими осередками, залучення фахівців інших сфер до роботи над виданням та відбір джерельної бази. Кожен із цих чинників зумовив зміст і значення таких синтетичних студій у суспільному житті та історичній науці Росії, трансформували їх з переліку важливих наукових студій до публіцистичних чи науково-популярних видань, які зважають здобутки сучасної російської історіографії з ідеологічними межами державної політики пам'яті.

3.3 Навчальна література для вищої та середньої освіти

Підручник як носій інформації є важливим показником розвитку історичної науки, враховуючи його значення в суспільному житті та наявність ознак історіографічного факту чи явища. Дослідження змісту підручника дозволяє визначити взаємозв'язок історичної освіти з історичною наукою та його місце в історіографічному процесі [341]. Підручники, зважаючи на власну специфіку та функціональне призначення, синтезують найновіші здобутки наукових досліджень на час їх створення, що наближає їх до академічних праць [150, с. 20]. Водночас підручник – надзвичайно зручний інструмент для пропаганди і поширення державної ідеології, оскільки результати його використання помітні через десятиліття. Формуючи суспільну пам'ять, установки підручника майже тотожні програмуванню. Тому образ інших народів та власного в уяві людини залежить від того, як історики сконструювали його у шкільному чи університетському підручнику [345].

У Росії, як і в інших державах пострадянського простору, підручники становлять фундамент традиційної історичної освіти та історичної політики загалом, оскільки покликані вирішувати не стільки наукові, скільки ідеологічні завдання. Історія в них розглядається здебільшого в контексті державної історичної політики [332; 334, с. 241]. Після розпаду Радянського Союзу державна політика пам'яті Росії постала перед гострою проблемою пошуку актуальної лінії державної історії у підручниках, яка не заперечувала б попереднього радянського канону, а, навпаки, прив'язала його до нової історичної традиції та створила нову освітню концепцію історії Росії, яка виконувала б у суспільстві консолідаційну та інтеграційну ролі. Для ефективного вирішення цієї проблеми російські історики сконструювали сучасну концепцію історії в наративі підручників на основі ідеологем про унікальність російської вітчизняної історії та есенціалістських версій цивілізаційного підходу, який утвердився в історіософських працях 1990–2000-х років [131, с. 109; 132, с. 65].

Автори сучасної концепції російської навчальної літератури з історії, які поставили мету – науково викласти курс історії ХХ ст., насправді лише запропонували «оновлену», або, краще сказати, підправлену концепцію історії Другої світової війни. У ній виклад історії війни розділено концептуально у межах двох паралельних курсів «Всесвітня історія» та «Історія Росії», де в підручниках з новітньої всесвітньої історії системно розглянуто події Другої світової війни, а в підручниках з історії Росії – тільки події німецько-радянської війни, яку в навчальній літературі називають лише «Велика Вітчизняна війна» [369, с. 35].

Оновлена концепція історії, враховуючи розвиток російської історіографії, поповнилася фактами, описами подій і явищ, які раніше не були представлені в навчальній літературі, але увійшли до наукового обігу в результаті публікації величезного масиву історичної інформації. Ідеться, зокрема, про договори, підписані СРСР і Німеччиною 1939 р., причини поразок Червоної армії у 1941–1942 рр., кількість людських і матеріальних втрат на фронті та в тилу, чисельністю військовополонених, приклади колабораціонізму, репресії сталінського періоду, депортації народів [192, с. 165; 322]. Введення до навчальної літератури нових подій та фактів посприяло зростанню ролі історії повсякденності і культури в роки Другої світової війни за рахунок ущільнення політичної історії. Розповіді про героїв війни у новій концепції стали рідкістю завдяки певній демілітаризації змісту курсів історії. Така тенденція, з одного боку, призвела до помітної дегероїзації війни та перенесення акцентів з військово-тактичних і політичних аспектів військових конфліктів на соціальні, духовно-моральні, етнокультурні та психологічні, які повинні генерувати негативний образ війни, актуалізувати знання про її руйнівні наслідки, виховувати повагу до культурних, релігійних та національних традицій, формувати досвід конструктивної взаємодії людей з різними переконаннями, культурними цінностями і соціальним становищем. З іншого боку, така тенденція ставить акцент на антигуманній сутності нацистського режиму та гуманній сутності комуністичного режиму шляхом зображення масштабів

руйнувань та жертв, які опинилися на окупованих німцями територіях, характеристиці нацистського «нового порядку». Втім, незважаючи на наявні зміни у трактуванні війни, головною домінантою концепції залишилася військова історія, виклад якої поєднав старі і нові підходи до інтерпретації подій Другої світової війни [329].

У Росії публікацію підручників регламентує державний освітній стандарт, затверджений 1995 р. урядом Росії, згідно з яким навчальні заклади отримали право автономії у виборі програми та навчальної літератури з історії Росії. Результатом цього рішення стало зростання кількості шкільних та університетських підручників з історії [253, с. 153]. Кількість шкільних підручників регламентують Федеральний перелік підручників, рекомендованих Міністерством освіти і науки Російської Федерації для використання в освітньому процесі в загальноосвітніх установах, та Федеральний перелік підручників, допущених Міністерством освіти і науки РФ для використання в освітньому процесі в загальноосвітніх установах [350, с. 103]. Міністерство освіти Росії рекомендує підручники, виклад матеріалу в яких не суперечить державній політиці пам'яті і моделює адаптований до нових реалій радянський образ війни, а грифом «допущено» позначає підручники, створені за сприяння зарубіжних фондів [192, с. 165].

Після розпаду СРСР у Росії з'явилося декілька зарубіжних фондів, що оголосили конкурси на отримання грантів для написання підручників з історії, серед яких Фонд Сороса і Фонд Форда. Російські історики І. Іонов, А. Богданов, Е. Вяземський, І. Долуцький, О. Стрелова, М. Короткова, О. Кредер, О. Сороко-Цюпа, О. Левандовський, Ю. Щетинов опублікували підручники за сприяння цих фондів. Виклад матеріалу у їхніх підручниках зазнав різкої критики через його розбіжності з моделлю історії Другої світової війни, визначеною державною політикою пам'яті. Критики зазначили, що «ідеологічна спрямованість таких підручників – принизити роль Росії, як правонаступниці СРСР в світовій історії» [253, с. 153]. З деякими підручниками були пов'язані гучні скандали. Наприклад, 2003 р. було вилучено з федерального списку

рекомендованих шкільних підручників та переміщено до розділу допущених для викладання в загальноосвітніх установах підручник І. Долуцького «Вітчизняна історія. ХХ століття» для 10–11 класів за характер викладу в ньому подій німецько-радянської війни. Найбільш розкритикованими виявилися висвітлені в підручниках, випущених за сприяння зарубіжних фондів, питання трактування ролі СРСР у розв'язанні Другої світової війни, аналізу діяльності радянського політичного керівництва та причин поразки Червоної армії у 1941–1942 рр., характеристики колабораціонізму, кількості людських і матеріальних втрат, наслідків війни та інших аспектів, які можуть поставити під сумнів позитивний імідж Радянського Союзу [250].

Автори підручників, виданих за сприяння зарубіжних фондів, під час характеристики подій початкового періоду війни визначили агресивну суть не тільки гітлерівської Німеччини, а й Радянського Союзу. О. Кредер для аргументації цієї оцінки навів у підручнику цитату промови Й. Сталіна, виголошену у Кремлі 5 травня 1941 р., де той вказав, що СРСР припиняє проводити лінію оборони, оскільки Червона армія є сучасною переозброєною армією, готовою перейти від оборони до наступальних дій [177, с. 114; 178, с.129].

Н. Загладін у підручнику навів факти про агресивну суть радянського режиму, проаналізувавши мотиви підписання договору про ненапад між СРСР і Німеччиною. На думку автора, «в тій формі і в тих умовах, в яких був підписаний пакт про ненапад, він фактично перетворював СРСР на невоюючого союзника Німеччини, руйнуючи образ країни, яка послідовно виступала проти фашизму і його агресивної політики, що в історичній перспективі набагато переважило ті тимчасові переваги, які забезпечувалися пактом» [124, с. 129]. Автор підручника, оцінивши роль політичного керівництва СРСР під час Другої світової війни, вказав, що саме керівництво країни, зокрема Й. Сталін, несе відповідальність за поразки Червоної армії, військові катастрофи і людські та матеріальні втрати. У підручнику побутує теза про те, що «політичне керівництво СРСР наполегливо ігнорувало інформацію про підготовку

німецької агресії», а «Сталін переоцінив значення німецько-радянського договору» [125, с. 198].

У підручнику за редакцією В. Фураєва також наведено аргументи на підтримку цієї тези, зокрема на Й. Сталіна покладена вся відповідальність за розв'язання війни, зниження боєздатності Червоної армії через розправу з вищим командним складом та неефективну зовнішню політику. Автори зазначили, що «серйозною помилкою Сталіна була обіцянка розвивати дружбу з нацистською Німеччиною, яка зневажила принципи радянської зовнішньої політики». Водночас дослідники зауважили, що договір був вимушеним компромісом та мав позитивне значення для СРСР, оскільки встановив межу німецької експансії на схід, відтягнув напад Німеччини, стримував агресивну політику Японії. Для виправдання радянської політичної системи автори наприкінці теми відзначили, що II з'їзд народних депутатів СРСР 1989 р. прийняв постанову про політичну і правову оцінку пакту 1939 року, в якому було засуджено сам факт його підписання та секретні протоколи до нього [353, с. 119].

Значний відхід від концепції державної політики пам'яті, автори підручників фондів здійснили під час характеристики військових дій. О. Кредер, О. Сороко-Цюпа, О. Левандовський, Ю. Щетінов докладно розглянули дії англо-американських військ в Північній Африці, створивши враження у критиків підручника, що корінний перелом у Другій світовій війні відбувся в битві під Ель-Аламейном, а висадка союзних військ у Нормандії в червні 1944 р. стала вирішальним моментом війни, оскільки Сталінградську битву лише побіжно було викладено в одному з розділів підручника [205, с.144; 256, с. 299].

У підручниках, виданих за допомогою фондів, відмінного від традиційного радянського трактування набула проблема колабораціонізму. Характеризуючи колабораціонізм, автори виділили його свідомий і вимушений типи. На сторінках підручників співпрацю генерала О. Власова з ворогом розглянуто як політичне явище, що стало результатом низки причин, серед яких

великі невдачі на фронті та страх радянських військовополонених перед розплатою за вимушений полон. Аналіз службової кар'єри О. Власова у підручнику не дав підстав стверджувати, що його співпраця з противником була продуманим і заздалегідь підготовленим кроком [353, с. 146].

Зовсім інший підхід автори підручників зарубіжних фондів застосували до характеристики ціни перемоги. В підручнику В. Островського, О. Уткіна зазначено, що вермахт був зупинений ціною колосальних втрат, що наводить на роздуми про історичну слабкість та неефективність діяльності сталінського режиму. Автори вказали, що лише ціною великих людських і матеріальних втрат вдалося надати війні затяжний характер, що прирікало Німеччину на поразку, оскільки її ресурсна база була не пристосована до війни такого типу. У межах цієї концепції джерелами перемоги стали не тільки невичерпність ресурсів Радянського Союзу, а й допомога союзників по антигітлерівській коаліції. Підсумки Другої світової війни для СРСР автори розглянули в спеціальному розділі «Спроби глобальної експансії», де визначили, що для СРСР створювалася надзвичайно сприятлива міжнародна ситуація, яка давала справді унікальні можливості для ще більшого розширення впливу СРСР в Європі та Азії, тобто вони трактували Росію як імперію [256, с. 145].

Образ Другої світової війни, змодельований у підручниках зарубіжних фондів, та трактування окремих подій, які ставлять під сумнів гуманність Радянського Союзу, обурили російське суспільство. Громадськість та фахові історики, за підтримки політичного керівництва країни, розкритикували видання підручників західними фондами, яке стало однією з ключових тем наради 2002 р. з приводу підручників історії під патронатом президента Росії В. Путіна. Внаслідок цього 2004 р. фінансований Фондом Сороса Інститут «Відкрите суспільство» припинив видавати гранти для написання підручників з історії Росії [253, с. 156].

Виклад подій Другої світової війни залишився традиційним у трактуванні російських шкільних підручників, рекомендованих Міністерством освіти РФ, а тлумачення певних аспектів військового протистояння тотожне зі старими

радянськими підручниками. Концепція Другої світової війни в таких підручниках у загальних рисах виглядає так: відсутня однозначна оцінка пакту Молотова-Ріббентропа; початок німецько-радянської війни розцінюється як катастрофа, за яку відповідальне керівництво країни; прорахунки політиків і воєначальників компенсовано мужністю і героїзмом радянського народу; жорсткі заходи мобілізації трудових ресурсів і економіки країни стали основним джерелом Перемоги; Сталінградська битва була поворотним пунктом в історії Другої світової війни; фактам масових репресій і депортацій народів під час війни не надано однозначної політичної оцінки; взаємини з союзниками характеризуються як значущі, але суперечливі; Радянський Союз вніс вирішальний внесок у перемогу в Другій світовій війні; найважливішим підсумком війни став розгром держав-агресорів і створення прецеденту персональної відповідальності політиків; в результаті Другої світової війни різко зріс міжнародний авторитет СРСР [350, с. 102].

Послідовність викладу німецько-радянської війни та її періодизація зберегли практично без змін радянські традиції характеристики цих подій. Під час аналізу першого етапу німецько-радянської війни обов'язковими темами і надалі були напад Німеччини на Радянський Союз, перебудова народного господарства на воєнний лад і битва за Москву. Опис другого етапу, пов'язаний з докорінним переломом війни, охоплював такі події, як Сталінградська битва, битва на Курській дузі, просування Червоної армії на захід і битва за Дніпро. Третій завершальний етап війни містив характеристику звільнення території СРСР, країн Європи і падіння Берліна. Обов'язковим розділом радянських підручників був розділ «Все для фронту, все – для Перемоги!», в якому історики характеризували внутрішню політику СРСР, конференції глав держав антигітлерівської коаліції, партизанський рух, героїчну працю радянського народу в тилу. У шкільному підручнику російських істориків О. Данилова та Л. Косуліної цей розділ також отримав таку назву та зберіг зміст радянського шкільного нарративу [92, с. 188].

Автори підручників, рекомендованих Міністерством освіти РФ, аналізуючи причини розв'язання війни, відзначили, що шлях до Другої світової війни відкрила Мюнхенська угода, підписана 30 вересня 1938 р. Великобританією, Францією, Німеччиною та Італією, яка породила у Гітлера і його оточення зневагу до лідерів країн Заходу, переконаність в їхній нездатності до рішучих дій, неготовності виступити спільно з СРСР проти країн-агресорів [178, с. 139; 255, с. 312]. Водночас автори вказали, що на розв'язання війни вплинула зовнішня політика СРСР навесні-влітку 1939 р., яка досі викликає суперечки в російській історичній науці, оскільки немає однозначної та чіткої позиції із цієї проблеми. Побіжно в підручниках охарактеризовано позицію західноєвропейської історіографії, яка засудила дії радянського керівництва, яке пішло на підписання пакту Молотова-Ріббентропа, оцінивши його як віроломний крок, що дав Гітлеру можливість розв'язати Другу світову війну. При цьому автори зробили акцент на тезі, що «багато західних політиків та експертів констатували, що в умовах, які склалися, у радянського керівництва не було іншого виходу» [205, с. 192].

Для створення позитивного іміджу СРСР у військовому протистоянні автори підручника аналізують політичну ситуацію, що склалася у світі, визначають основні зовнішньополітичні пріоритети і цілі учасників майбутньої війни, серед яких Радянський Союз займав позиції примирення. На підтвердження цього автори вибудували логічний зв'язок зовнішньої політики Радянського Союзу від серпня 1939 р. до 22 червня 1941 р., намагаючись підвести школярів до виправдання вибору Й. Сталіна підписати договір про ненапад з Німеччиною. Дії СРСР з цього приводу у шкільному підручнику характеризуються як складне рішення: «або відхилити пропозицію Гітлера і цим змиритися з приходом німецьких військ до кордонів СРСР у випадку неминучої поразки Польщі у війні з Німеччиною, або укласти угоду, яка дозволить розширити кордони СРСР далеко на захід і перешкодити на певний час війні» [92, с. 193]. Автори також вказують на намагання західних держав підштовхнути Німеччину до війни з Радянським Союзом та труднощі в

переговорах з англо-французькою делегацією. Факт існування таємного протоколу до пакту констатовано в підручнику без аналізу його змісту. Отже, підписання 23 серпня 1939 р. радянсько-німецького пакту про ненапад, розрахованого на десять років, на думку авторів, є виправданим у політиці СРСР, оскільки дозволило державі виграти час для підготовки до майбутнього протистояння [92, с. 194; 93, с. 189]. Підтверджує таке сприйняття шкільним наративом пакту Молотова-Ріббентропа твердження І. Карацуби, в якому вона зазначила, що «йде гра на тому, що все зло відоме. Йде дика похвала російському народові і ствердження, що ні в чому каятися – винен Мюнхен... Йде подвійна бухгалтерія, подвійна мораль, все поглиблюється в імперський націоналістичний лад» [155].

Однак не всі автори рекомендованих Міністерством освіти РФ підручників, одностайні з цього приводу. Авторський колектив під керівництвом О. Волобуєва, аналізуючи наслідки договору, констатував, що цей документ «був підготовлений поспіхом», мав суперечливий характер і фактично «спровокував початок світової війни». На думку авторів, наслідки пакту виявилися суперечливими, оскільки, з одного боку, він надав Радянському Союзу можливість протягом двох років зміцнювати свій військово-промисловий потенціал і не брати участі в широкомасштабних військових діях, а з іншого боку, СРСР зобов'язався не підтримувати жертв агресії в Європі, відмежувавшись від антинацистської боротьби на початковому етапі Другої світової війни. Крім того, вони зауважили, що якщо сам радянсько-німецький пакт 1939 р. був вимушеною мірою й об'єктивно сприяв безпеці Радянського Союзу, то доданий до нього таємний протокол спровокував початок нової війни, оскільки розв'язував руки Гітлеру [62, с. 172; 63, с. 126].

Тож автори підручників, характеризуючи зовнішню політику СРСР напередодні нападу Німеччини, працювали і надалі працюють над складним завданням – сформулювати у шкільному наративі прагматичну позицію Й. Сталіна щодо війни, його небажання брати участь у збройному конфлікті та утвердити думку, що радянський керівник здогадувався про напад Німеччини і власною

зовнішньополітичною діяльністю демонстрував намагання захистити СРСР. Для реалізації цього завдання історики зробили акцент на аналізі плану «Барбаросса». Автори підручника зауважили, що в «основу плану була покладена ідея блискавичної війни, успішно реалізованої у війні з Польщею і на заході Європи». При цьому О. Данилов та Л. Косуліна вказали на викриття Сталіним планів Гітлера, оскільки тривожні повідомлення щодня надходили до Кремля від агентурної розвідки і дипломатичних представництв. З цього випливає, що Сталін підготував Радянський Союз до війни, але не хотів порушувати договору про ненапад, розпочинаючи воєнні дії проти Німеччини [93, с. 197].

Вказані історики охарактеризували на сторінках підручника нацистський «новий порядок» на окупованих землях, визначаючи широкі масштаби «рабства» та пограбування матеріальних ресурсів населення й території. Вони зазначили, що на окупованих територіях стали виникати партизанські загони, які організовували радянські працівники та бійці й командири Червоної армії, що потрапили в оточення. Проаналізувавши виклад матеріалу про рух Опору в цих підручниках, український історик Ф. Турченко зазначив, що в російському підручнику О. Данилова мало уваги приділено національним групам населення, але таке враження зникає, коли розглядати розділ підручника «Велика Вітчизняна війна. 1941–1945 рр.», де йдеться про колабораціоністів і згадано про представників прибалтійських, північнокавказьких, українських та татарських народів, які немовби масово воювали на боці Німеччини. Очевидно, що автори підручників принижували інші народи для вивищення росіян [339].

У підручниках, рекомендованих Міністерством освіти РФ, автори оцінили роль політичного керівництва СРСР: Сталіна, Політбюро ЦК ВКП(б), ДКО, наркомів, як визначальну у проведенні евакуації, створенні і розвитку потужного ВПК на Сході, організації опору ворогу і припиненні паніки та дезертирства, формуванні єдиного штабу партизанського руху, розвитку військово-технічних наукових досліджень. Вони зазначили, що державна

система СРСР витримала сувору перевірку війною, забезпечила єдність фронту і тилу, найсуворішу виконавську дисципліну на всіх рівнях [253, с. 156].

У шкільному наративі відбулися істотні зміни під час аналізу воєнної історії. Автори приділили найбільше уваги розгрому німецької армії під Москвою 1941 р., ролі Сталінградської та Курської битв, зацентрувавши увагу на важливості німецько-радянського фронту в перемозі над нацистською Німеччиною та зміцненню становища СРСР у світі за підсумками війни. Вони визначили значення цих битв: сприяли зростанню стратегічної ініціативи СРСР, створенні сприятливих умов для розгортання наступу всіх фронтів на південно-західному напрямі, сприяючи успішним діям радянських військ під Ленінградом, на Кавказі, на інших ділянках фронту, а також завадили Туреччині і Японії розпочати воєнні дії проти СРСР. При цьому із сучасних підручників практично зовсім зникли будь-які згадки про дії союзних військ у Північній Африці, Італії, Тихому океані [373, с. 102].

Автори підручників, рекомендованих Міністерством освіти РФ, визначаючи підсумки війни, вказали, що відразу після виходу з міжнародної політичної сцени Радянського Союзу і різкого ослаблення міжнародних позицій нового міжнародного суб'єкта Російської Федерації в західній історіографії утвердилася теза, що вирішальний внесок у розгром гітлерівської Німеччини зробили Сполучені Штати Америки, а не Радянський Союз [126, с. 181]. При цьому автори зауважили, що «в роки війни вирішальна роль німецько-радянського фронту визнавалася Заходом беззастережно, але з початком «холодної війни» і сплеском гострої ідеологічної боротьби двох суспільних систем – капіталістичної і соціалістичної – ці погляди змінилися – західна історіографія визначила, що роль Радянського Союзу обмежувалася тільки бойовими діям на Східному фронті [93, с. 194]. Автори шкільних підручників обурилися, що такий підхід повністю ігнорує факт про те, що «ще до вступу США у війну 8 грудня 1941 р. радянські війська почали успішний контрнаступ під Москвою і здобули перемогу, яка, на думку російських істориків, стала «зміною віх» у всій Другій світовій війні», а «на радянсько-німецькому фронті

були розгромлені, знищені, полонені, примушені до капітуляції майже три чверті збройних сил Німеччини і 60% армій її союзників» [126, с. 181].

Здійснений контент-аналіз трактування подій Другої світової війни в сучасних російських підручниках показав, що в рекомендованих та допущених підручниках з історії наявні деякі відмінності. У рекомендованих Міністерством освіти РФ підручниках ключові події війни викладено на зразок класичних текстів, близьких за стилем та системністю викладу до підручників радянського періоду, особливо щодо характеристики героїзму радянського народу, роботи тилу в роки війни, партизанського руху, опису військової історії, ходу битв. Автори допущених підручників прагнуть навести всі точки зору і не вибрати жодної, а також серед них простежується неоднозначність викладених політичних оцінок подій (див. додатки).

Російські історики по-різному оцінюють шкільний наратив, вказуючи на панівну роль шкільних підручників з новітньої історії Росії над підручниками з всесвітньої історії, незважаючи на те, що всі підручники перевіряє державна комісія з фальсифікації історії. Історики, які входять до складу комісії, визначають «об'єктивний» характер трактування подій німецько-радянської війни в навчальних підручниках для школярів. Цієї думки не поділяють деякі авторитетні російські історики, які простежують у викладі матеріалу фальсифікацію та маніпуляцію фактами, однобічні судження, сформовані як реабілітація злочинів сталінського режиму в роки Другої світової війни [155]. Так, російський історик І. Долуцький називає концепцію, викладену в підручнику А. Данилова, «імперською», без відображення позицій інших народів [100], а О. Шубін, доктор історичних наук, професор, старший науковий співробітник Інституту загальної історії РАН, вказує, що російські шкільні підручники «полемізують» з підручниками інших пострадянських республік про події німецько-радянської війни, заперечуючи факти [375, с. 29].

Різноманітні погляди на інтерпретацію історії Другої світової війни можна простежити на сторінках навчальних підручників для студентів, оскільки майже кожен університет представляє власний підручник. Підручники

вищих навчальних закладів з новітньої історії Росії не містять однозначних та однобічних суджень з деяких питань. Та все ж, попри деякі поступки, автори підручників вищих навчальних закладів відображають стан російської історіографії та політику держави, дублюючи позицію шкільного наративу. Характеристика подій Другої світової війни у підручниках для вищих навчальних закладів Російської Федерації викликає багато суперечок. З одного боку, перед авторами підручників з історії стоїть завдання максимально достовірно і з позиції досягнень сучасної світової та російської вітчизняної історичної науки донести до студентів всі факти періоду Другої світової війни. А з іншого боку, досить складно оцінити ті чи інші події війни, не відступаючи від традиційних інтерпретацій воєнного протистояння та державних традицій [338, с. 161].

Аналізуючи підручники вищих навчальних закладів, окремо потрібно зупинитися на підручнику Ю. Терещенка, який рекомендований Міністерством освіти Російської Федерації, та підручнику А. Барсенкова й А. Вдовенка, який допущений Міністерством освіти Російської Федерації. А. Барсенков та А. Вдовенко у підручнику з новітньої історії Росії розглянули події Другої світової війни у двох розділах. У розділі «СРСР напередодні військових випробувань. 1938–1941рр.» автори проаналізували політичну ситуацію, яка склалася у світі напередодні війни та роль зовнішньої політики Радянського Союзу в умовах наростання військової загрози, охарактеризували економічний та політичний потенціал держави, а також заходи модернізації радянської економіки та збройних сил, моральний і матеріальний рівень підготовки радянського суспільства до війни. У розділі «Велика Вітчизняна війна 1941–1945 рр.» А. Барсенков та А. Вдовенко детально зупинились на гітлерівському вторгненні, яке описали з характерним для радянського взірця трагізмом, охарактеризували перебудову країни на воєнний лад та вплив цієї перебудови на події літа-осені 1941 р., особливу увагу приділили Московській битві та докорінному перелому у війні. Важливого значення надали Сталінградській битві, перемозі в Берліні та розгрому Квантунської армії. Зрозуміти позицію

авторів у трактуванні подій Другої світової війни можна з тези, що «в травні 1945 р. Радянський Союз виходив із війни не тільки з радістю перемоги і надією на майбутнє. І не лише з новими територіальними надбаннями. Але й з деформованою економікою, з одностороннім розвитком воєнно-промислового комплексу, з порушенням соціальної структури суспільства, ще більше розгубленого, ніж до війни, соціальною сферою, із закоріненими звичками керівництва діяти наказами, з нетерпінням до змін, надмірною впевненістю в невичерпаність ресурсів держави» [15, с. 442].

У підручнику з новітньої історії Росії Ю. Терещенка події Другої світової війни розглянуто у двох розділах. У розділі «СРСР в період реконструкції. Кінець 1920-х – початок 1930-х років» автор визначив економічний потенціал держави напередодні війни, побіжно охарактеризував зовнішню політику СРСР у 1939–1941 рр., уникнув характеристики таємного протоколу до договору про ненапад між СРСР та Німеччиною. У розділі «СРСР в роки війни. 1941–1945 рр.» детально охарактеризував події червня 1941 р. – травня 1945 р., акцентуючи увагу тільки на німецько-радянському фронті та переможних битвах СРСР. Позицію автора щодо характеристики подій німецько-радянської війни визначає його думка, що «внутрішня політика СРСР в роки війни максимально благополучно забезпечила міжнародні умови для найшвидшого переможного закінчення війни, встановлення справедливого світу та усесторонньої співпраці. Багато чого було досягнуто Радянським Союзом в роки війни» [333, с. 212].

Отже, проблема викладу історії Другої світової війни у наративі підручників для вищих навчальних закладів Росії актуалізована в сучасному російському суспільстві завдяки залученню до цього процесу органів державної влади та професійних істориків, які намагаються долучити російську навчальну літературу до загальноцивілізаційних тенденцій розвитку таких наративів. Державні інститути намагаються контролювати цей процес завдяки освітньому стандарту, який містить політичний чинник, що перешкоджає виваженому і

толерантному сприйняттю позицій та поглядів усіх учасників конфлікту й трактуванню подій Другої світової війни.

Отже, сучасне історичне знання про Другу світову війну в навчальній літературі є не інформацією про об'єктивний характер міжлюдських взаємин, а суб'єктивними конструкціями істориків задля інтерпретації цих взаємин відповідно до власних світоглядних позицій та політичних орієнтацій, що породжує уявлення про жорстку ідеологічну зумовленість історичних знань у російських підручниках та відносність історичної істини, яка набуває ідеологічного виміру та «совковості», тобто спробу будь-що зберегти радянсько-більшовицький імперський міф, а значить і саму імперію. Водночас навчальна література є показником розвитку російської історіографії, оскільки визначає стан вивчення певної проблематики подій Другої світової війни у російській історіографії через її перегляд у наративі підручників та розкриває здобутки і недоліки в дослідженні окремих аспектів війни.

Висновки до третього розділу

Нові умови розвитку російської історичної науки зумовили перегляд подій Другої світової війни і конструювання нового образу війни в академічному середовищі та російському суспільстві. Найкраще зазначені зміни можна простежити в синтетичних працях, присвячених подіям Другої світової війни, й у навчальній літературі, які дозволяють не лише визначити найважливіші тенденції трактування воєнних подій, здобутки та прорахунки у дослідженнях сучасної російської історіографії, а й вплив на російську історичну науку державної політики пам'яті. У російській історії ХХ століття простежується особлива ситуація, коли з моменту виникнення радянської політичної системи і після її падіння роль ідеології у трактуванні подій Другої світової війни постійно зростала.

Наявність внутрішньополітичного та зовнішньополітичного дискурсу з приводу історичної пам'яті про війну доводить, що Друга світова війна ніколи

не буде тільки минулим Росії, її історичним досвідом, а завжди буде присутня в майбутньому. Узагальнювальні праці, присвячені історії Другої світової війни, мають важливе наукове та суспільне значення у сучасній Росії завдяки їхній меті – визначати компромісне трактування подій війни між державною політикою пам'яті та історичною наукою, залучивши значну джерельну базу, яка включає раніше видані дослідження істориків, матеріали російських вітчизняних і зарубіжних архівів, свідчення очевидців подій. Вони мають декілька важливих особливостей, серед яких ініціювання таких досліджень органами влади, а не науковими осередками, залучення фахівців інших сфер до роботи над виданням та відбір джерельної бази. Кожен з цих факторів зумовив зміст і значення таких синтетичних студій у суспільному житті та історичній науці Росії, трансформували їх з переліку важливих наукових студій до публіцистичних чи науково-популярних видань, які зважають здобутки сучасної російської історіографії із ідеологічними межами державної політики пам'яті.

У Росії, як і в інших державах пострадянського простору, підручники становлять фундамент традиційної історичної освіти та історичної політики в цілому, оскільки покликані вирішувати не стільки наукові, скільки ідеологічні завдання. Історія в них здебільшого розглядається у контексті державної історичної політики. Після розпаду Радянського Союзу державна політика пам'яті Росії постала перед гострою проблемою пошуку актуальної лінії державної історії у підручниках, яка б не заперечувала попередній радянський канон, а, навпаки, прив'язала його до нової історичної традиції та створила нову освітню концепцію історії Росії, яка б виконувала у суспільстві консолідуючу та інтегруючу ролі.

Таким чином, сучасне історичне знання про Другу світову війну у навчальній літературі є не інформацією про об'єктивний характер міжлюдських взаємин, а суб'єктивними конструкціями істориків задля інтерпретації цих взаємин відповідно до власних світоглядних позицій та політичних орієнтацій, що породжує уявлення про жорстку ідеологічну зумовленість історичних знань у російських підручниках та відносність історичної істини, яка набуває

ідеологічного виміру та «совковості», тобто спробу будь-що зберегти радянсько-більшовицький імперський міф, а значить і саму імперію.

РОЗДІЛ 4

ГОЛОВНІ ТЕМИ Й ТЕНДЕНЦІЇ У ВИВЧЕННІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Нові тенденції в інтерпретації подій Другої світової війни, що з'явилися у сучасній російській історіографії, з одного боку, демонструють процес її розвитку в руслі світової історіографії і створюють перспективи нових аргументованих та професійних історичних студій, а з іншого – занепокоїли органи державної влади, які побачили в таких віяннях загрозу історичній пам'яті росіян, яка виступає найістотнішим соціокультурним атрибутом національної ідентичності. Проблеми суспільної консолідації, які постійно проявляються в багатонаціональній та далеко недемократичній країні, актуалізують потребу в ефективній політиці щодо історичної пам'яті росіян. Надзвичайна політизованість цього сегмента суспільного життя громадян Росії зумовлює необхідність вироблення ефективних стратегій офіційної репрезентації минулого та її реалізації через обмеження розвитку професійних історичних досліджень і їхнього ідеологічного обмеження.

У контексті дослідження подій Другої світової війни російські історики розкривають різноманітні аспекти воєнного протистояння. Більше уваги вони зосереджують на причинах і передумовах війни Німеччини з СРСР, становищі економіки Радянського Союзу в роки війни, ході бойових дій під час конкретних битв, де перемогу здобував СРСР, причинах поразки Німеччини у війні, партизанському русі на окупованих радянських територіях, бойовому і трудовому героїзмі «радянського народу». Водночас дослідники намагаються не торкатись тем про окупаційний режим (при цьому акцентують на злочинах окупантів проти місцевого населення), колабораціоністський рух, людські і матеріальні втрати СРСР, причини поразки Червоної армії. Тож у сучасній російській історіографії спостерігаються зміни у вивченні багатьох аспектів, однак найкраще демонструють її пріоритети: 1) початковий період війни, який відображає вплив віктимізації державної політики пам'яті на фахові

дослідження, а також визначає межі дискусії; 2) окупаційний режим, який визначає еволюцію сучасної російської історіографії та її відмінності від радянської; 3) людський вимір війни, який репрезентує досягнення російської історіографії в руслі розвитку світової історіографії шляхом впровадження нових напрямів досліджень.

У сучасній російській історичній науці простежується функціонування двох концепцій щодо проблематики війни: «ліберальної» і «державницької». В основу «ліберальної» концепції лягли гіпотези Віктора Суворова про превентивний напад. «Державницьку» концепцію її прихильники формують, спираючись на радянський історичний канон та його постулати. В основу «державницької» концепції покладена нібито «гуманна» позиція Й. Сталіна щодо війни, його небажання брати участь у збройному конфлікті та утвердження ідеї, що державний діяч здогадувався про напад Німеччини і своєю зовнішньою політикою демонстрував намагання захистити СРСР. Найважливіші положення цієї концепції відповідають меті – аргументовано довести месіанську місію Радянського Союзу у Другій світовій війні [116, с. 435]. Всебічний аналіз історичних студій прихильників тих чи інших концепцій дозволяє визначити здобутки і проблеми сучасної російської історіографії у вивченні подій Другої світової війни.

4.1 Стратегічні плани Сталіна напередодні 1941 р.

Проблеми початкового періоду війни найбільше репрезентовані у фаховій російській історичній літературі, оскільки саме ці аспекти протистояння найкраще відображають ступінь провини кожної держави за розв'язання масштабного світового конфлікту та всіх конкретних персоналій-винуватців протиборства. Стратегія державної політики пам'яті сучасної Росії шляхом віктимізації намагається скерувати історичні студії російських вітчизняних істориків у русло виправдання дій СРСР протягом 1939–1941 рр. Однак ці

завдання дедалі важче виконувати через розвиток російської історичної науки та застосування плюралізму методів і думок [249].

Справжнім каталізатором розвитку сучасної російській історичної науки стали публікації російською мовою книг Віктора Суворова, який поставив під сумнів низку усталених міфів з історії Другої світової війни, які так ефективно тривалий час створювала російська історична наука під безпосереднім контролем державної політики пам'яті. Він переглянув причини конфлікту, зовнішню політику СРСР напередодні війни, охарактеризував воєнні дії та виявив причини поразки радянських військ. Російські історики висловлюють свої думки з приводу його інтерпретації воєнної історії в періодичних виданнях, що породжує дискусії, котрі набувають політичного забарвлення [116, с. 435].

Тривалий час в російській історіографії переважало переконання, що Сталін напередодні німецько-радянської війни, аж до 22 червня 1941 р., готувався тільки до оборони, але робив це недостатньо ефективно і в підсумку виявився жертвою раптового і віроломного нападу Гітлера [296, с. 26]. Російські історики, спираючись на радянські традиції, зображали А. Гітлера не інакше як активного учасника великої гри, яка велася на міжнародній арені протягом 1939 р., а радянського лідера Й. Сталіна – як пасивну жертву його підступності [380, с. 5]. Однак у цій тезі історики не розглядали причин нападу Німеччини на СРСР влітку 1941 р. та здивування партійного, державного і військового керівництва, яке не зуміло ефективно відреагувати на ситуацію, що призвела до величезних людських, матеріальних і територіальних втрат, відступу Червоної армії. Щобільше, будь-які спроби аналізу цих причин поза стереотипними уявленнями істориків, до яких вони не вдавалися у радянській історіографії, негайно припинялися [348, с. 14].

Водночас завдяки ліквідації в історичних студіях віянь комуністичної ідеології після розпаду СРСР, а також розширенню джерельної бази досліджень, виникли умови для більш аргументованого дослідження проблеми. Серед російських істориків розгорнулася полеміка про події передодня

німецько-радянської війни 1941–1945 рр., яка спирається головню на введені в науковий обіг раніше невідомі документи. Ця полеміка розпочалася з публікацій М. Мельтюхова [218–220], що викликали широкий резонанс серед істориків. У цей час вийшли друком статті інших авторів, де тією чи іншою мірою порушувалося питання про стратегічні задуми Й. Сталіна напередодні 22 червня 1941 р. Найбільш значущі з них передруковували і в Росії, і за кордоном. Про подальше розширення полеміки свідчить відображення проблеми на сторінках монографічних та дисертаційних досліджень, поява документальних публікацій із цієї теми [232, с. 45].

М. Мельтюхов вказував, що Німеччина та СРСР ретельно готувалися до війни, а з початку 1941 р. процес підготовки перейшов на заключну стадію, що зробило неминучим початок німецько-радянського протистояння. На думку історика, обидві сторони протистояння у своїх підрахунках виходили з того, що війна розпочнеться з їхньої ініціативи. Саме тому неочікуваний напад Німеччини на СРСР 22 червня 1941 р. та перші невдачі на фронті справили на радянське керівництво шокуючий вплив, що засвідчили спогади і свідчення військових керівників та наркомів [223, с. 63].

Досягненню взаєморозуміння між опонентами, котрі спиралися б навіть на один і той самий фактичний матеріал, найчастіше заважають не тільки політичні погляди або прихильність до тієї чи іншої наукової школи, а й надмірно емоційне сприйняття історичних фактів і дефініцій, якими вони оперують під час полеміки, оскільки чимало істориків зазначеної проблематики було безпосередніми учасниками війни. Наочним підтвердженням таких дискусій є трактування істориками терміна «превентивна війна», вільне тлумачення якого породило безліч непорозумінь і розбіжностей під час полеміки про події травня-червня 1941 р. [103, с. 175].

Деякі російські історики вбачають в терміні «превентивна війна» багато неоднозначних положень, зокрема її використання пропагандою Гітлера і Геббельса. В історичних студіях звернуто увагу, що мотиви поведінки німецького керівника А. Гітлера, який розпочав війну проти СРСР, вирізнялися

зadanістю, оскільки це була явна агресія, загарбницька збройна акція, яку відомство Геббельса мало на меті виправдати, вдавшись до вживання пропагандистського терміна «превентивна війна» [70, с. 16].

Деякі російські історики, опираючись на результати досліджень конфліктології, розглядають широкий контекст проблеми «превентивності». У їхніх історичних студіях проблеми та ситуації назрівання і розвитку конфлікту як, наприклад, у випадку з Німеччиною та СРСР, його наростання розглядаються суто як закономірне відчуття. При цьому російські історики зображують ситуацію, за якої супротивна сторона начебто має велику свободу у виборі своїх дій, саме тому власні акції сприймаються як превентивні, відповідні, вимушені, викликані спланованою провокацією потенційного противника [204, с. 163; 195, с. 307]. На думку більшості дослідників, «превентивна війна» – це операція для попередження дій противника, готового реалізувати свої політичні цілі військовими засобами. Однак у сучасній російській історичній науці домінує тенденція перенесення цього поняття у сферу ідеологічного протиборства. Все зводиться до доказу російськими істориками того, що, використовуючи тезу про «превентивну війну» у своїй пропаганді, нацисти прагнули не тільки зняти з Німеччини, а й перекласти на Радянський Союз відповідальність за початок військового конфлікту між обома державами [33, с. 3].

Історіографічна ситуація зазнала змін і розширила межі дискусій після публікації робіт В. Суворова, де з цього приводу функціонувала думка про підготовку СРСР до нападу на Німеччину, так званого сталінського варіанта «превентивної війни», що нібито планувалося на 6 липня 1941 р. [179, с. 222]. Однак російські історики відзначали, що В. Суворов майже не використовує документальної бази, тенденційно цитує мемуарну літературу, яка сама по собі вимагає ретельного джерелознавчого аналізу, перекручує факти, довільно трактує події [33, с. 3; 317]. Російські історики відзначили, що західні вчені також пред'явили великі претензії до автора «Криголаму». При цьому вони цитують німецького історика Б. Бонвеча, який зарахував цю книгу до цілком

певного жанру літератури, де проглядається прагнення зняти з Німеччини провину за напад на СРСР [25, с. 23].

У першій половині 1990-х років під впливом «архівної революції» «антисуворовський бум» досягнув свого апогею, оскільки російські історики, спираючись у дискусіях на широкий джерельний матеріал, трактували його по-своєму. Опоненти Віктора Суворова в запалі полеміки, не враховуючи елементарних речей і адаптуючи їх до радянського канону, наводили дедалі більше нових доказів наявності в Гітлера реальних планів нападу на СРСР, у такий спосіб вони мимоволі чи спеціально підсилювали «суворовські» позиції. Адже, виходячи з історіографії трактування «превентивної війни», не можна не прийти до очевидного висновку, що Й. Сталін мав не менше, ніж А. Гітлер, підстав для початку бойових дій [78, с. 19; 79, с. 19; 139; 145, с. 49; 146, с. 129].

Для російських істориків величезною проблемою постала необхідність внести визначеність і чіткість у термінологію, яку використовували під час полеміки про події 1939–1941 рр. А. Ісаєв та Г. Городецький розділили позицію німецької дослідниці Б. Піетров-Енкер, яка вказувала на нечіткість понятійного апарату, через що не можна використовувати сам термін «превентивна війна» «стосовно якихось окремих випадків» [269, с. 312]. Заслуговує на увагу висновок М. Мельтюхова про «наукову безпредметність» дискусії про «превентивну війну», бо, як правило, в ній все зводиться до «пошуку сторони, першого учасника, який почав готуватися». На думку історика, саме тому одні, яких більшість, покладають провину на А. Гітлера, інші, яких меншість (зокрема автор «Криголаму»), перекладають провину на Й. Сталіна [223, с. 39].

Така дискусія в сучасній російській історіографії навколо термінології «превентивна війна» аж ніяк не сприяє розкриттю ролі Й. Сталіна у подіях передодня німецько-радянської війни. Диктатора, який володів багатомільйонною армією, що спирався на міць надмілітаризованої радянської економіки, гігантський партійно-політичний, пропагандистський апарат, і надалі зображують в російській історіографії як нерішучого і навіть боязкого діяча, який нібито покійно чекав нападу з боку А. Гітлера [89, с. 35].

Російські історики О. Вишлєв та Н. Павленко, які опираються на «суворовські постулати», детально розглянули проект Польового статуту РККА 1939 р. в його варіантах 1940 р. і 1941 р., в якому основний пріоритет віддавався наступальним бойовим діям [258, с. 351; 58, с. 87; 59, с. 93]. Термін «наступальна війна» зафіксовано в ідеологічних документах травня-червня 1941 р., що створювалися пропагандистськими структурами, тобто Управлінням пропаганди і агітації ЦК ВКП(б), Головним управлінням політичної пропаганди Червоної армії та іншими структурами [99]. Опоненти «суворовських» позицій Г. Городецький та А. Ісаєв вказали на те, що ці установки в зазначених документах дещо відрізнялися від пропагандистських гасел кінця 1930 – початку 1940-х років, які сягали корінням ще в 1920-ті роки і не націлювали на те, що саме СРСР першим нападе на свого потенційного супротивника. У зв'язку із цим, на думку прихильників «державницької» концепції, саме поняття «наступальна війна», зафіксоване в проекті Польового статуту РККА, важко однозначно трактувати як синонім «нападу» [146, с. 129]. На думку М. Фролова, дослідники, які вживають поняття «наступальна війна», мають на увазі «підготовку Радянським Союзом попереджувального удару або... нападу на Німеччину» [350, с. 102]. О. Вишлєв, раніше зарахований до «істориків з РАН», які дотримувались ідеї «превентивної війни» [60, с. 23], стверджував, що «прагнення довести наявність у Радянського Союзу наступальних задумів щодо Німеччини слугує обґрунтуванням тези про «превентивну війну «гітлерівської Німеччини проти СРСР» [59, с. 113].

Однак після введення в науковий обіг джерел про зміст сталінських висловів посилятися на те, що дослідники, які ввели їх, стали «невідомими науковцями», було вже непристойно. Головним елементом у дискусії із цього питання виявилось визнання (або невизнання) намірів Сталіна готуватися до наступальної війни. Однак і тут на шляху аргументованого вивчення такого важливого і корінного питання постали перешкоди суб'єктивного характеру – нерозуміння або небажання визнати очевидну значущість сталінських виступів 5 травня 1941 р. [58, с. 77; 59, с. 99]. Наприклад, Л. Безіменський прагнув

довести, що заклик вождя про необхідність виховувати РККА в наступальному дусі, що пролунав на випуску «військових академіків», виявився лише агітаційною установкою. Л. Безіменський радив не скидати з рахунків «хвалькуваті заяви Сталіна про наступальну міць Червоної армії, бо останній нібито був «великим містифікатором» [19, с. 319].

Г. Куманев і Г. Городецький, з одного боку, вказували на правильність сталінської відданості ідеї наступальної війни в умовах 1941 р., оскільки ця прихильність «визначалася необхідністю вибору кращого стратегічного плану» ведення бойових дій. З іншого боку, під час аналізу змісту виступів Сталіна в них склалося враження, що йдеться про «заздалегідь запланований витік інформації» [79, с. 112; 199, с. 5], про «майстерно підготовлену, на вищому рівні... широко задуману дезінформацію» [78, с. 123], оскільки інакше важко пояснити сталінські «одкровення» про реорганізацію Червоної армії і її «підготовку в наступальному дусі», які, до того ж, робилися «з використанням конкретних цифр», які прозвучали на урочистих зборах і прийомі (банкеті) в Кремлі [79, с. 312].

Отже, незважаючи на введення в науковий обіг архівного запису виступів Сталіна перед випускниками військових академії РККА, їхній зміст історики трактували по-різному. Багато в чому ця обставина пояснювалася відсутністю комплексного вивчення всіх наявних у розпорядженні дослідників джерел. До середини 1990-х років поряд з архівними публікаціями про зміст виступів Й. Сталіна на урочистостях на честь випускників військових академії були введені в науковий обіг раніше невідомі свідчення учасників цих урочистостей, а також сучасників подій, зокрема Н. Кузнєцова, Г. Жукова, Е. Муратова, Н. Лященко, Г. Димитрова, В. Вишневського, Я. Джугашвілі та інших [59, с. 99]. За таких умов в російській історіографії склався досить представницький корпус джерел із цієї теми. Саме тому було зроблено спробу, спираючись на названі джерела і досягнення історіографії, більш докладно проаналізувати зміст «загадкової» промови і не менш таємничої репліки більшовицького

лідера, що прозвучали буквально перед початком німецько-радянської війни [58, с. 93].

Здійснений аналіз привів до висновків, що 5 травня 1941 р. Сталін однозначно дав зрозуміти, що Німеччина розглядається як потенційний військовий супротивник, і СРСР слід переходити від мирної політики «до військової політики наступальних дій», а пропаганда повинна перебудуватися в наступальному ракурсі. Сталінський виступ перед випускниками військових академій був сповнений позитивних епітетів щодо Червоної армії, яка, на думку вождя, завершила процес організаційної перебудови, переозброєння і технічного переоснащення новітніми засобами боротьби. З'ясувалося, нарешті, що найбільшу цінність як джерела сталінські вислови 5 травня 1941 р. набувають, якщо розглядати їх у тісному зв'язку з пропагандистськими матеріалами ЦК ВКП(б), УПА ЦК ВКП(б) і ГУППКА, що стосуються травня-червня 1941 р. [59, с. 113].

На думку В. Попова, сталінське висловлювання про необхідність переходу «від оборони до наступу» свідчило про одне: аж до катастрофічних для Червоної армії поразок літа-осені 1941 р. вождь не сумнівався у правильності радянської військової доктрини, в основу якої було покладено ідею «удару у відповідь», яка «заступила» питання оборони [278, с. 174].

У російській історіографії висловлюється думка, що навесні 1941 р. Сталін найменше хотів завдати «удар на випередження» по Німеччині, оскільки мав після радянсько-фінської війни 1939–1940 рр. «чітке уявлення про низьку бойову могутність Червоної армії» [80, с. 34]. Тим часом питання про підготовку «удару на випередження» не таке просте і навколо нього давно ведеться бурхлива полеміка в рамках «незапланованої дискусії».

У 1993 р. спочатку В. Данилов [89, с. 34], а потім Ю. Горьков [81, с. 109] опублікували невідомий раніше документ під назвою «Міркування щодо плану стратегічного розгортання сил Радянського Союзу на випадок війни з Німеччиною та її союзниками», підготовлений Генеральним штабом Червоної армії в першій половині травня 1941 р. Унікальність цього документа,

посилання на який траплялися і раніше, полягає в обставинах виникнення цієї генштабівської розробки. М. Гареев зазначав, що поява такого документа в травні 1941 р. була не випадковою, і він не міг зародитися тільки з ініціативи генштабістів, оскільки в політичного керівництва наступальні настрої мали місце [71, с. 270]. Публікатор документа В. Данилов зазначав, що будь-яка ініціатива в галузі військово-стратегічного планування, відмінна від сталінської, «могла бути розцінена як груповий виступ проти «лінії партії», тобто Сталіна, з усіма наслідками, що випливають» [89, с. 37].

З моменту публікації «Міркувань...» у російській історіографії не вщухають суперечки про їхню практичну значущість у сталінській стратегії напередодні війни 1941–1945 рр. Російські історики розбилися на два табори, і представники кожного з них висловлюють протилежні за змістом аргументи, розглядаючи предмет спору [68, с. 145]. Одна група дослідників, яка становить більшість, звернула увагу на формальні ознаки «Міркувань...» Генштабу РККА від 15 травня 1941 р., намагаючись принизити їхню соціальну значущість. Типовим стало твердження, що оскільки ніяких письмових позначок на документі Й. Сталін не зробив, то й говорити про втілення генштабівської розробки в практику немає сенсу. Відсутність сталінської резолюції розглядається як доказ неприйняття вождем розробки, запропонованої А. Василевським і Н. Ватутіним, за якими стояли С. Тимошенко і Г. Жуков [72, с. 45].

Прихильники цієї позиції роблять і більш категоричні висновки, хоча деякі з них часом є суперечливими. В. Анфілов спочатку повідомляв, що про реакцію Сталіна на пропозицію радянського вищого військового керівництва про попереджувальний удар по Німеччині ніяких документальних матеріалів в архівах не виявлено. Потім історик, усупереч попередньому висновку, висловив упевненість, що запропонований 15 травня 1941 р. Тимошенко і Жуковим «оперативний план» вождь «затверджувати не став» [199, с. 7].

Трапляються і зважені оцінки в сучасній російській історіографії. Один з авторів нового багатотомного видання з історії Великої Вітчизняної війни

Н. Романічев вказує такі важливі обставини: по-перше, радянська військова теорія кінця 1930-х – початку 1940-х років вимагала від командного складу граничної активності; по-друге, статuti, що націлювали на необхідність атакувати противника, де б він не був. Звідси Н. Романічев зробив висновок, що намір наркома оборони і начальника Генерального штабу РККА звернутися до вищого керівництва країни з пропозицією про застосування «удару на випередження» видається «цілком логічним». Однак, на думку цього дослідника, «випередження» не планувалося заздалегідь, а пропозиція про нього «стала наслідком дій німецького командування щодо створення свого угруповання вторгнення». Він прямо не пише про несхвалення Сталіним розробки Генштабу РККА від 15 травня 1941 р., проте вважає, що Тимошенко і Жуков спробували «перевірити реакцію» вождя на ідею попереджувального удару й отримали «недвозначну відповідь в досить різких висловах», суть яких зводилася до звинувачення вищого військового керівництва у «прагненні спровокувати Гітлера на напад» на СРСР [286, с. 295].

Інша група дослідників, навпаки, вказує на практичну значущість «Міркувань...». У роботах П. Бобильова та М. Мельтюхова ретельно проаналізовано генштабівську розробку і зроблено висновок, що вона була чинним документом [23, с. 17; 222, с. 17]. Цей висновок підтримав Б. Соколов [317]. Прихильники цієї позиції вказують на ухильність і подвійність позиції публікатора «Міркувань...» Ю. Горькова, який, з одного боку, визнавав, що попереджувальний удар Червоної армії по ще не готовим німецьким військам обіцяв значні вигоди, а з іншого – заперечував підготовку радянською стороною його здійснення. Згодом неодноразово підкреслювалося, що виявлений Ю. Горьковим документ говорив сам за себе [81, с. 120].

У дослідницькій літературі поширена думка, згідно з якою в Генерального штабу Червоної армії напередодні 22 червня 1941 р. були альтернативні плани ведення війни, спрямовані і на оборону, і на наступ. Однак ця теза не витримує критики, оскільки навіть Ю. Горьков зазначив, що треба бути обережним у своїх судженнях щодо значущості «Міркувань...» від

15 травня 1941 р. як основоположного документа, підкреслюючи, що «важливість його важко переоцінити, оскільки саме з ним ми вступили у Велику Вітчизняну війну» [80, с. 40]. Недвозначне ставлення щодо документа висловив Н. Романічев, який зауважив, що прийнятий радянським військовим командуванням порядок розробки плану війни не забезпечував тієї реальності й ефективності планування, які гарантувала послідовність, прийнята в Німеччині. Якщо в німецького командування було розроблено кілька варіантів, а потім на їх основі створено остаточний варіант, то в Червоній армії взагалі не було альтернативних варіантів» [286, с. 307].

Стратегічні ігри, що проводилися в Генеральному штабі Червоної армії на початку січня 1941 р., як показав П. Бобильов, дозволили конкретизувати можливість ведення наступальних дій Червоної армії на Північно-Західному і Південно-Західному напрямках [23, с. 18]. Отже, після наради наприкінці грудня 1940 р. та ігор на картах на початку січня 1941 р. наступальні задуми стали переважати в стратегічних розробках Генштабу РККА. Подібна тенденція вилилась в «уточнений план стратегічного розгортання Збройних Сил Радянського Союзу на Заході і Сході», розроблений 11 березня 1941 г. Саме виходячи з вказівок Сталіна, Генштаб Червоної армії переробив «Уточнений план...», в результаті чого і з'явилися на світ «Міркування...» від 15 травня 1941 [59, с. 113].

Отже, ідея попереджувального удару по Німеччині не була «імпровізацією» керівництва Генштабу Червоної армії. Тож і проект травневого 1941 р. плану не був «розроблений на швидку руку, за десять днів», як це намагається представити В. Попов [281, с. 124]. У його розробці простежується певна еволюція, і її на всіх стадіях контролював особисто Й. Сталін.

Численні документальні матеріали, на які спираються дослідники, вивчаючи сталінські стратегічні задуми травня-червня 1941 р., були опубліковані на сторінках друкованого органу Міністерства оборони РФ – «Військово-історичного журналу». Однак у низці випадків в цих публікаціях були значні скорочення і навіть спотворював їхній справжній зміст. Таку

«особливість» виявив, наприклад, М. Гарєєв у публікації «Уточненого плану стратегічного розгортання Збройних Сил Радянського Союзу на Заході і Сході» [71, с. 270].

Слід нагадати, що при публікації «Міркувань...» Генерального штабу від 15 травня 1941 р. в цьому журналі, а також у подальших передруках були «опущені» найважливіші супровідні матеріали, які є складовою частиною цієї стратегічної розробки: 1) схема розгортання військ на карті масштабу 1 : 1000000; 2) схема розгортання на прикриття на трьох картах; 3) схема співвідношення радянських і німецьких збройних сил; 4) карти базування ВПС Червоної армії [72, с. 49].

На сторінках «Військово-історичного журналу» було опубліковано тексти оперативних планів західних прикордонних округів травня-червня 1941 р. У передмові до «Записки по захисту державного кордону на території Ленінградського військового округу» було зазначено, що «через великий обсяг документа він друкується у скороченому варіанті. До уваги читачів представлені його основні положення, які здебільшого висвітлюють оборонний характер завдань, поставлених військам командуванням Ленінградського військового округу» [243, с. 221].

Ці коментарі, безсумнівно, змушують думати про деяку упередженість дослідників у виборі фрагментів документа для аналізу. Не випадково в одному з листів до «Військово-історичного журналу» вказувалося, що «опубліковані... архівні матеріали про підготовку західних прикордонних військових округів до прикриття їхніх територій, незважаючи на мету публікацій, все ж спонукають до подальшого пошуку відповіді на питання, чи готувалися радянські війська до проведення наступальних дій у другій половині 30-х – початку 40-х років проти фашистської Німеччини?». Автор цього листа зауважив та вказав на допущену публікаторами плутанину понять «агресія» і «наступ». До речі, така «плутанина» термінів характерна і для деяких учасників «незапланованої дискусії». На його думку, не було нічого поганого в тому, що керівництво СРСР враховувало поряд з обороною можливість завдання попереджувального

удару. Автор листа доводив на прикладі опублікованих «Військово-історичним журналом» планів прикриття державного кордону західних військових округів наявність у них тенденції до розгрому противника активними наступальними діями [258, с. 352].

В. Данилов звернув увагу на тенденційність подачі матеріалів оперативного планування передодня радянсько-німецької війни в цьому журналі, вважаючи, що такі публікації виглядають як спроба «відродження глобальної брехні», яка мала місце в радянській історіографії під час висвітлення подій 1939–1941 рр. [90, с. 6]. Причини поразок Червоної армії влітку 1941 р. в дослідницькій літературі стали розглядати в контексті наявності в радянського керівництва наступальних планів. А. Куманєв і Е. Шкляр стверджували, що прямого зв'язку між прихильністю концепції наступальної війни і невдалого для РСЧА прикордонного бою не простежується. Проте інші історики висловлюють протилежну думку. В. Данилов пояснює невдачі літа 1941 р. сталінською недалекоглядністю. Вождь, який віддав розпорядження про підготовку попереджувального удару, не очікував, що противник випередить його і сам завдасть удар страшенної сили, як наслідок – Червона армія виявилася не готовою ні до оборони, ні до наступу [199, с. 11].

Отже, завдяки введенню в науковий обіг нових документальних матеріалів про підготовку СРСР до удару на випередження стали висловлюватися і більш радикальні думки. Визнаючи за Сталіним право першим почати бойові дії, деякі автори декларують, що такі сталінські дії і подібний розвиток подій дозволили б не тільки завдати поразки німцям, але й зберегти не менше 20 млн людських життів [199, с. 12]. Тож проблема стратегічних планів Сталіна щодо розв'язання війни надзвичайно актуальна в російській історіографії, оскільки залежить від методологічних підходів та історичних концепцій, які історики застосовують. Вона продовжує розпалювати суперечки, які переростають у дискусії із залученням нових джерел та підходів. Найбільше розпалюють дискусію проблеми, пов'язані з роллю Й. Сталіна у

розв'язанні війни та його намірами завдати удар на випередження. Фрагментарність у підборі джерельних матеріалів для аргументації тез істориків провокує тенденцію, за якої опоненти «суворовських» суджень знаходять їм аргументовані пояснення, але в штучний спосіб виринають їх з контексту й адаптують для підтримки власних постулатів.

4.2 Пакт про ненапад між СРСР та Німеччиною

Війна як спосіб реалізації поставленої мети ніколи не розпочиналась раптово й неумотивовано, оскільки її завжди випереджував період підготовки та ідеологічного обґрунтування характеру і цілей. Друга світова війна не стала винятком, позаяк до неї готувалися усі сторони протистояння. Мету і завдання підготовки СРСР до воєнного конфлікту найкраще проілюстрували зовнішньополітичні зносини, зокрема двосторонні договори між Радянським Союзом та Німеччиною. Мотиви й обставини підписання договорів напередодні воєнних дій були і є в центрі уваги зарубіжних і російських вітчизняних істориків, а також активно використовуються в сучасній політичній боротьбі на міжнародній арені для обґрунтування геополітичних претензій. Особливий інтерес серед науковців викликало наукове трактування угоди про ненапад між Німеччиною та Радянським Союзом, підписаної 23 серпня 1939 р. Названий документ окреслив взаємовідносини між СРСР і Німеччиною напередодні Другої світової війни та чинники, які впливали на ці взаємозв'язки й політику мілітаризації обох держав перед майбутнім воєнним протистоянням, незважаючи на підписаний пакт.

У новітній російській історіографії пострадянського періоду зазначена проблема стала предметом спеціального наукового аналізу, враховуючи «архівну революцію», відкриття доступу до зарубіжних архівних та історіографічних джерел, процес активного осмислення методологічних принципів та основних концепцій світової історичної науки останньої чверті ХХ ст. та розробку на їх основі нових підходів до вивчення подій Другої

світової війни. Заразом проблема підготовки і підписання пакту про ненапад СРСР напередодні військового протистояння суворо регламентується та обмежується державною політикою пам'яті, яка прагне зберегти позитивний імідж державного будівництва сучасної Росії. У зв'язку із цим дискусії навколо мотивів підписання пакту Молотова-Ріббентропа в російській історичній науці набули різких форм, зважаючи на їхнє суспільне значення та безпосередній контроль влади [10].

Окреслені чинники спровокували розширення джерельної бази та дослідницького апарату вивчення мотивів підписання пакту про ненапад між СРСР і Німеччиною в сучасній російській історіографії, яка відрізняється від радянської методологічним плюралізмом та намаганням синтезувати досягнення російської та зарубіжної історіографії. Тож сучасна російська історіографія у трактуванні мотивів підписання пакту Молотова-Ріббентропа охоплювала дослідницький досвід радянської історичної науки та сучасні підходи до сприйняття глобальних воєн [357].

На сучасному етапі розвитку російської історичної науки чітко виділяються дві концепції щодо проблематики війни: ліберальна і державницька. «Ліберальну», або «ліберально-західницьку», концепцію сучасної російської історіографії представляють М. Солонін, Б. Соколов, О. Гогун, А. Гумбольд, Ю. Цурганов. Вони скористалися здобутками еволюції російської історичної науки та використали гіпотезу Віктора Суворова про превентивний напад, основною тезою якої був намір Й. Сталіна розв'язати війну з нацистською Німеччиною, що засвідчувала тогочасна прихована мобілізація радянської економіки і таємні домовленості між СРСР та Німеччиною. Для аргументування цієї тези прихильники «ліберальної» концепції конструюють історію Другої світової війни, яка охоплює весь спектр передвоєнної та військової історії СРСР (1929–1945). Варто зауважити, що прихильники «ліберальної» концепції не виробили єдиного бачення трактування проблеми підготовки СРСР до війни з Німеччиною і часто

дискутують, піддаючи конструктивній критиці гіпотезу Віктора Суворова про превентивний напад [118, с. 101].

Особливий інтерес у таких дискусіях викликає оцінка німецько-радянського договору про ненапад, яка виявляється ключовою позицією у «ліберальній» концепції, оскільки має на меті розвінчати головний міф традиційної версії історії Другої світової війни. Суть його полягає в тому, що основна причина підписання договору про ненапад – це поразка СРСР у переговорах про союз з Великобританією та Францією, а також особистий прорахунок Й. Сталіна, який прагнув забезпечити безпеку держави за будь-яку ціну. Б. Соколов з цього приводу зауважив, що політичне керівництво Великобританії і Франції не хотіло воювати ні з Німеччиною, ні з СРСР, а напад цих двох держав без підтримки союзників не мав би успіху. Історик вказав на те, що Й. Сталін свідомо зіштовхував Німеччину з Великобританією та Францією, але воювати мав намір тільки з Німеччиною, щоб під час такої війни максимально розширити зону власного впливу в Європі. Крім того, на думку Б. Соколова, на підписанні таємного протоколу до радянсько-німецької угоди про ненапад наполягав саме Радянський Союз, керівництво якого прагнуло «вдарити Гітлеру в спину і захопити щонайменше пів-Європи». За таких умов керівництво СРСР, підписавши угоду про ненапад з Німеччиною, помилилося у тому, що не очікувало німецького нападу 1941 р. і в тому ж році збиралося вдарити першим [317].

М. Солонін погодився з тезою В. Суворова про мотиви підписання пакту про ненапад між СРСР і Німеччиною радянським керівництвом, але зауважив, що висновки автора сконструйовані завдяки фрагментарним спогадам учасників подій та його власним логічним умовиводам, які не завжди коректні. Марк Солонін, натомість, опрацював конкретні архівні матеріали і зробив висновок, що керівництво СРСР підписало пакт про ненапад між СРСР і Німеччиною тільки тому, що планувало вторгнення в Європу, а головною небезпекою вважало запобігання війні. Саме для ліквідації цієї небезпеки Й. Сталін вирішив підписати угоду з Німеччиною, яка розв'язала війну і

зіштовхнула Німеччину з коаліцією західних держав, а Сталіну повинна була надати роль арбітра та єдиного переможця військового протистояння [314; 315, с. 277].

О. Гогун, аналізуючи пакт Молотова-Ріббентропа, звернув увагу на проблему характеру, чи була війна проти СРСР абсолютною агресією, чи превентивним заходом. Історик зауважив, що в ідеологіях Німеччини та Радянського Союзу була закладена ідея зовнішньополітичної експансії, що найкраще проілюстрував пакт про ненапад між СРСР і Німеччиною та таємний протокол до нього [74; 75, с. 212; 76, с. 117].

На відміну від «ліберальної» концепції «державницька» або «традиційна», концепція історії Другої світової війни визначається іншими чинниками розвитку, перебуваючи під помітним впливом державної політики пам'яті Росії, яка зумовила жорстку ідеологічну спрямованість історичних досліджень, присвячених проблемі підписання пакту про ненапад між СРСР і Німеччиною, шляхом запровадження меморіальних законів та жорсткого контролю шкільного наративу. Меморіальні закони, в яких обумовлено напрям та зміст наукових досліджень про Другу світову війну, визначили межі наукового пізнання проблем трактування подій Другої світової війни, а шкільний наратив репрезентував його очікувані результати [357].

Традиційну концепцію представляють Ю. Нікіфоров, О. Вишлев, М. Семиряга, О. Орлов, В. Сафразьян та інші. Вони формують концепцію сприйняття подій Другої світової війни, спираючись повною мірою або частково на радянський історичний канон. Межі їхнього наукового дослідження проблеми підписання угоди про ненапад між СРСР та Німеччиною і його результати обумовлено у шкільному наративі, де російські історики намагалися не заперечувати усталеного радянським режимом історичного канону сприйняття причин Другої світової війни. Вони знайшли виправдання вибору Й. Сталіна підписати договір про ненапад з Німеччиною [249]. Дії СРСР із цього приводу у шкільному підручнику характеризуються як складне рішення: «або відхилити пропозицію Гітлера і цим змиритися з приходом

німецьких військ до кордонів СРСР у випадку неминучої поразки Польщі у війні з Німеччиною, або укласти угоду, яка дозволить розширити кордони СРСР далеко на захід і перешкодити на певний час війні». Автори підручників Л. Косуліна та О. Данилов також вказують на намагання західних держав підштовхнути Німеччину до війни з Радянським Союзом та труднощі в переговорах з англо-французькою делегацією. Тож підписання 23 серпня 1939 р. радянсько-німецького пакту про ненапад, розрахованого на десять років, на думку авторів, є виправданим у тогочасній політиці СРСР [92, с. 187].

Отже, в основу «державницької» концепції покладено нібито «гуманну» позицію Й. Сталіна щодо війни, його небажання брати участь у збройному конфлікті та утвердження ідеї, що цей державний діяч здогадувався про напад Німеччини і своєю зовнішньою політикою демонстрував намагання захистити СРСР. На думку прихильників «державницької» концепції, виправданим є вибір Й. Сталіна підписати пакт про ненапад між СРСР і Німеччиною. У центрі репрезентативного зображення історіографії виявився «народ-переможець», який лише хотів запобігти війні, погодившись підписати пакт про ненапад між СРСР і Німеччиною [357].

М. Семиряга, проаналізувавши мотиви підписання договору, вказав на те, що «твердження про рівну відповідальність СРСР та Німеччини за розв'язання Другої світової війни тільки тому, що в них існував «однаковий тоталітарний режим», не можна вважати переконливим. Головну відповідальність за цей міжнародний злочин все ж таки несе правляча верхівка гітлерівської Німеччини [298, с. 59]. Поділяє таку позицію О. Вишлев, який зазначив, що підписання пакту про ненапад між СРСР і Німеччиною було мотивовано турботою про безпеку СРСР в умовах назрівання світового конфлікту. Крім того, на думку автора, пакт і секретний протокол не викликають осуду, оскільки не містять прямих зобов'язань сторін здійснювати агресію проти будь-якої держави, а також не є новизною в дипломатичних відносинах того часу [60, с. 51].

Подібної думки дотримується О. Орлов, звернувши увагу на те, що Радянський Союз у міжвоєнний період проводив суто мирну дипломатичну

політику, переклавши відповідальність за розв'язання конфлікту на західні країни, які постійно відхиляли пропозиції радянського керівництва про необхідність створення дієвої системи колективної безпеки в Європі та допомагали «ображеній Версальським договором Німеччині» розвивати економіку та озброюватись [254, с. 298].

В. Свіщев розвинув тезу про відповідальність західних країн у розв'язанні війни, вказавши, що підписання радянсько-німецького договору про ненапад було необхідним заходом для безпеки обох держав. На думку історика, Німеччина, підписавши договір, отримала свободу дій для реалізації власних агресивних планів, натомість СРСР виграв час для зміцнення власної обороноздатності. Відповідно до такої позиції, таємний протокол до радянсько-німецького договору про ненапад розглянуто як неодмінну умову, яка координувала дії керівництва Радянського Союзу та Німеччини [297, с. 254].

У дещо іншому ракурсі розглядає мотиви підписання радянсько-німецького пакту про ненапад О. Сафразьян, відійшовши від ідеї розгляду Й. Сталіна та А. Гітлера як практичних державних діячів, які мали сформовані плани на час підписання договору. Він зауважив, що зовнішня політика обох держав була детермінована в ідеологічному плані, що дозволяло втілювати і практичні рішення, найкраще це засвідчує підписання німецько-радянського договору про ненапад [294, с. 198].

М. Мельтюхов відійшов від радянського канону трактування мотивів підписання пакту про ненапад та розглядає нові підходи у його трактуванні. Він зауважив, що протягом 1920–1940-х років СРСР проводив загарбницьку політику, прикриваючись гаслами «світової революції». На думку історика, підписання договору про ненапад ніяк не пов'язане з намаганнями СРСР виграти час та посилити обороноздатність держави, а було продиктоване позицією Й. Сталіна, який вважав пропозиції Німеччини набагато вигіднішими за пропозиції Великобританії та Франції [221, с. 302].

О. Чубар'ян, аналізуючи радянсько-німецькі зовнішньополітичні зносини напередодні війни, вказав на те, що немає жодних виправдань радянському

керівництву щодо підписання пакту про ненапад між СРСР і Німеччиною, враховуючи таємний протокол та його значення щодо мотивів підписання договору. На думку автора, найкращим свідченням опосередкованої відповідальності радянського керівництва у розв'язанні Другої світової війни є приєднання до СРСР Західної України, Західної Білорусії, Прибалтики, Бессарабії та Північної Буковини, а також радянсько-фінський конфлікт [367, с. 314]. Л. Безіменський погодився з твердженням про опосередковану вину СРСР у розв'язанні конфлікту, але зауважив, що Й. Сталін насправді побоювався війни. Історик зазначив, що підписання радянсько-німецького договору про ненапад не слід вважати вимушеним заходом, а радше найвигіднішим рішенням для радянського керівництва в умовах, що склалися [79, с. 398].

Отже, архівні матеріали, опубліковані в 1990-х роках, та створені на їх основі монографії не залишили аргументів для традиційної версії російської історіографії про безумовну миролюбність СРСР у 1939–1941 рр. Більше того, документи, які публікують представники традиційної радянської версії, слугують запереченням їхньої концепції та прямо чи опосередковано підтверджують тези прихильників «ліберальної» концепції, які враховують також авторитетні твердження західних колег [232, с. 89].

Нові тенденції в інтерпретації подій Другої світової війни, що з'явилися у сучасній російській історіографії завдяки здобуткам «ліберальної» концепції, занепокоїли органи державної влади, які побачили в таких поглядах загрозу історичній пам'яті росіян, яка виступає найістотнішим соціокультурним атрибутом національної ідентичності [152, с. 60].

Створення позитивного іміджу історії держави є важливою засадою зовнішньої та внутрішньої політики Росії та не менш вагомим важелем впливу на суспільні настрої населення. Історична пам'ять про героїчні та трагічні сторінки історії Другої світової війни породжує низку усталених стереотипів і міфів у суспільному житті. Спроби переосмислення деякими істориками подій Другої світової війни, зокрема підписання пакту про ненапад між СРСР і Німеччиною, в російській історіографії практично не порушує історичної

пам'яті про війну в національній свідомості населення, де науковці і політики спільними зусиллями формують колективну пам'ять, стереотипи і міфи для національної та соціально-політичної консолідації держави. Саме тому офіційна влада постійно маніпулює історичною пам'яттю про війну, намагаючись поставити «Велику перемогу» на службу державній консолідації [232, с. 32].

Часто така позиція правлячих політичних сил сучасної Росії завдає шкоди розвитку російської історіографії, що проілюструвала тенденція обмеження доступу до архівів, здійснена органами державної влади від середини 1990-х років. Вона поклала край «архівній революції» і «золотому віку» для істориків. Однак це обмеження не стало ефективним, й органи влади частково відновили доступ до архівних документів, численних видань джерел у зв'язку з дискусіями про мотиви підписання договорів між Німеччиною та Радянським Союзом, а також про події німецько-радянської війни. У центрі суперечок постала радянська дипломатія, пов'язана з передвоєнним періодом німецько-радянської війни (1939–1941). Питання такого змісту були спробами звільнення від впливів радянської історіографії та пропаганди [10]. Однак спроби офіційної влади маніпулювати історичною пам'яттю про Другу світову війну через контроль фахових історичних досліджень здійснювались постійно. Їх апогеєм стала ідея прийняття меморіальних законів, які не лише захищали б історичну пам'ять росіян на законодавчому рівні, а й обмежували б потенціал фахових історичних досліджень.

Можна зробити висновок, що проблема підписання німецько-радянського договору про ненапад напередодні Другої світової війни набула нового трактування після розпаду Радянського Союзу та пов'язаного з ним процесу переосмислення історії в російській історіографії. Водночас, розгляд окремих аспектів підписання радянсько-німецького договору про ненапад напередодні Другої світової війни переконує в наявності неоднозначного та суперечливого характеру оцінок цієї події в сучасній російській історіографії. З одного боку, можна простежити намагання російських істориків адаптувати на новий лад

радянський канон трактування мотивів підписання пакту про ненапад. З іншого боку, російські дослідники здійснили значні позитивні зрушення в дослідженні та висвітленні зазначеного питання, сформувавши аргументовану картину місця, ролі і значення договору в подіях і процесах воєнного часу. Подальші наукові розвідки та пошуки концептуально-теоретичного і методологічного осмислення проблемних подій Другої світової війни, спираючись на досягнення світової історіографії, окреслюють перспективи конструктивного розвитку російського історіописання, присвяченого аналізу мотивів підписання пакту про ненапад між СРСР і Німеччиною.

Помітним є вплив на сучасну російську історіографію наукових студій зарубіжних колег, що визначає декілька аспектів розвитку дослідження мотивів підписання угоди про ненапад між СРСР та Німеччиною. З одного боку, трактування історії підписання пакту про ненапад між СРСР і Німеччиною в Росії обмежується державною політикою пам'яті на законодавчому рівні, а здобутки зарубіжної історіографії становлять загрозу позитивному іміджу державного будівництва сучасної Росії і стимулюють російських дослідників шукати аргументи на користь миролюбних мотивів укладення договору про ненапад. З іншого боку, іноземні дослідження, присвячені німецько-радянському договору про ненапад, розширюють проблемне поле дослідження прихильників «ліберальної» концепції сучасної російської історіографії Другої світової війни, які спираються на судження західних колег у трактуванні цього пакту. Історичні судження істориків «ліберальної» концепції розширюють науковий кругозір зарубіжних колег, умотивовуючи останніх до ще ширшого джерельного пошуку для подолання закоренілих кліше. Окреслені обставини розвитку сучасної російської історіографії дозволяють зауважити, що мотиви підписання пакту про ненапад між СРСР і Німеччиною не мають одностайного трактування в жодному історичному дослідженні, а лише розширили межі насиченої аргументами дискусії в науковому дискурсі.

4.3 Причини поразки Червоної армії

Головним наслідком неготовності до війни тієї чи іншої держави є її великі військові поразки і, в найгіршому випадку – програш всієї війни. Перед урядами держав неминуче постає завдання пояснити власному народу і світовій спільноті причини поразок, що й демонструє державна політика пам'яті сучасної Росії. Зміст її відповіді визначає багато чинників: трактування результатів війни, ступінь вивченості цієї проблеми історіографією, мета внутрішньої і зовнішньої політики держави.

Проблема раптовості війни нацистської Німеччини проти Радянського Союзу є досить актуальною у пострадянській російській історіографії. Із цього приводу історики висловлюють різні думки, нерідко прямо протилежні. Одні дослідники стверджують, що раптовість таки була, тому що радянські війська до початку війни не були приведені в бойову готовність. Навіть начальник генерального штабу сухопутних військ вермахту генерал-полковник Ф. Гальдер писав про те, що «наступ німецьких військ застав противника зненацька» [68, с. 125–126].

Інші історики заперечують наявність раптовості в нападі Німеччини на СРСР, посилаючись на те, що радянське керівництво знало про наближення війни, а країна й армія завчасно до неї готувалися. Більшість учасників дискусії навколо проблеми раптовості має дуже багато спільних підходів до її вирішення. Наприклад, мало хто з російських істориків сумнівається в тому, що радянське політичне керівництво за рік до початку війни отримувало багато відомостей про зосередження німецьких військ уздовж західних кордонів СРСР, про заходи, які свідчили про антирадянські наміри німецького керівництва, про підготовку до участі у війні на боці Німеччини Румунії, Угорщини, Фінляндії, про плани можливих дій вермахту і терміни початку війни [232, с. 32].

У сучасній російській історіографії не підлягає сумніву той факт, що Сталін не довіряв розвідці, ставив під сумнів її дані, всіляко прагнув уникнути

війни з Німеччиною, хоча б 1941 р. Він сподівався відсунути війну на більш пізній термін за допомогою майстерного ведення дипломатичних відносин з Німеччиною. Однак з одних і тих самих фактів історики часто роблять протилежні висновки. Одні вважають, що фактор раптовості Сталін прийняв, щоб виправдати власні прорахунки [33, с. 3]. Радянській розвідці вдалося своєчасно повідомити радянського керівника про політичні та стратегічні задуми Німеччини, пов'язані з нападом на СРСР. На думку істориків, провина за прорахунки в оцінці можливого часу нападу Німеччини на СРСР, за раптовість війни для країни, її армії і народу лягає насамперед на Сталіна, який очолював керівництво партією і країною. Надмірна віра Сталіна у свій прогноз, у своє розуміння військових і політичних процесів, небажання змінити свої оцінки всупереч об'єктивним даним розвідки були вирішальними чинниками, що призвели до прорахунків у визначенні термінів нападу Німеччини на СРСР [298, с. 112].

Представники іншої позиції вважають, що аналіз доступних матеріалів з історії радянської розвідки напередодні війни показує, що радянська розвідка не змогла здобути і представити керівництву матеріали, які давали б однозначну відповідь на питання про наміри Німеччини влітку 1941 р. [68, с. 125–126].

Віроломство А. Гітлера, який постійно порушував норми міжнародного права, зокрема договори про ненапад з іншими країнами, ще до початку німецько-радянської війни було добре відоме Й. Сталіну, але за критеріями непередбачуваності й агресивності Гітлер і Сталін не мали собі рівних у передвоєнному світі. Історики наводять аргумент, що в лютому 1942 р., підбиваючи підсумки зимового контрнаступу радянських військ, у наказі, зверненому до Червоної армії, Сталін змушений був визнати, що «доля війни буде вирішуватися не таким привхідним моментом, як момент раптовості, а постійно діючими факторами: міцність тилу, моральний дух армії, кількість і якість дивізій, озброєння армії, організаторські здібності начальницького

складу армії». Історики вказали, що «момент раптовості і несподіванки, як резерв німецько-фашистських військ, витрачений повністю» [26, с. 150].

У російській історіографії побутує думка про те, що Сталін поспішив заявити, що «варто було зникнути в арсеналі німців моменту раптовості, щоб німецько-фашистська армія виявилася перед катастрофою» [258, с. 350]. Прихильники «ліберальної» концепції при цьому зауважили, що сталінське керівництво тоді недооцінило сили супротивника і переоцінило сили Червоної армії. Докорінний перелом у війні на користь Червоної армії завершився тільки 1943 р. Ці історики цитують промову з листопада 1941 р., в якій Сталін заявляв про те, що «наша країна веде визвольну війну з Німеччиною і її союзниками одна, без будь-чиєї військової допомоги», посилаючись на відсутність другого фронту в Європі. Історики ліберальної концепції зауважили, що ця заява була далекою від істини, оскільки вже 22 червня 1941 р. британський прем'єр-міністр В. Черчилль запропонував надати допомогу, яку тільки зможуть. Історики «державницького» напрямку вказують, що підтверджується теза Сталіна про чисельну і якісну військово-технічну перевагу Німеччини над Радянським Союзом [61, с. 132]. Історики «ліберального» напрямку зазначили з цього приводу, що Сталін у своєму травневому наказі 1942 р. змушений був зізнатися, що «у Червоної армії для перемоги над ворогом не вистачає «вміння повністю використовувати проти ворога ту першокласну техніку, яку надає їй СРСР» [146, с. 184]. Дослідники зауважили, що негативне налаштування, низький бойовий дух, розгубленість і паніка, про які не раз заявляло сталінське керівництво, дійсно були частим явищем у перші дні війни для багатьох частин Червоної армії, які опинилися на вістрі головних ударів німецьких військ, під загрозою оточення. Про це ж свідчать спогади не тільки рядових солдатів і офіцерів, а й мемуари радянських полководців [60, с. 119].

Прихильники «ліберальної» концепції вважають, що слова Сталіна про те, що радянські люди на початку війни проявили благодущність і безтурботність та недооцінювали супротивника, слід насамперед пред'явити радянському керівництву і радянським засобам масової інформації, оскільки це

результат прорахунків вищого керівництва у сфері військово-патріотичного виховання, ідеологічної підготовки радянських людей до майбутньої війни. Вони зауважили, що одночасно радянським людям засобами масової агітації і пропаганди навіювалась думка про те, що Червона армія «найсильніша» і здатна дати нищівну відсіч будь-якому агресорові «на його власній території», вести наступальну війну «малою кров'ю» [223, с. 53].

Прихильники «ліберальної» концепції зауважили, що на початку війни Сталін швидко усвідомив те, що одними насильницькими репресивними заходами бойовий дух армії і народу підтримувати неможливо. Саме тому він був змушений вдатися до мобілізації патріотичних почуттів і традицій, як до одного з найпотужніших чинників боротьби з німецькою агресією [180, с. 123].

У радянській історичній літературі невдалий початок війни пояснювався тим, що мости через прикордонні ріки не були заміновані і в результаті раптового нападу були захоплені супротивником. Продовжуючи цю тему, Віктор Суворов стверджує, що якби цього не сталося, а радянське командування вчасно відвело війська за Березину і Дніпро, німецькі війська, зіткнувшись з труднощами форсування великих водних рубежів, не змогли б просунути так швидко і далеко вглиб країни [324, с. 314]. Представники «державницької» концепції навели факти, що насправді водні перешкоди досить легко долав вермахт у 1941–1942 рр. і Червона армія в 1944–1945 рр. інженерними засобами, понтонами і збірними мостами [297, с. 109].

Попри значну кількість публікацій, що стосуються репресій військових кадрів у другій половині 1930-х років, ця тема є однією з найпроблемніших і надалі актуальна, оскільки не одержала однозначного пояснення ні причинам репресій, ні їхнім наслідкам. Більшість істориків «ліберальної» концепції схильна вважати, що в результаті масових чисток, арештів і розстрілів армія виявилася фактично обезголовленою, втративши найталановитіші освічені і професійно підготовлені командні кадри. Масові репресії в Червоній армії багато дослідників вважає однією з основних причин її низької боєздатності на початку війни [317].

Однак подібні судження спростовують прихильники «державницької» концепції на основі аналізу освітнього рівня різних категорій командного складу напередодні війни і його чисельності. Вони наводять свідчення бойової потуги: якщо 1939 р. на одного офіцера РККА припадало шість рядових солдатів, то у вермахті – 29, в англійській армії – 15, французькій – 22, японській – 196. Очевидно, що некомплект був багато в чому штучним, у його основі лежав не недолік офіцерських кадрів, а зайва кількість штатних посад. Однією з основних причин цього було те, що в РККА не було повноцінного молодшого офіцерського корпусу. Функції унтер-офіцерів змушений був виконувати середній комсклад, звідси і його значна чисельність. Зниження частки офіцерів, що мали середню військову освіту в 1938–1939 рр., ці історики пояснюють не репресіями, а значним припливом в армію офіцерів із запасу, з надстроковиків і, особливо, офіцерів, які закінчили курси молодших лейтенантів. Саме їхня діяльність, а не репресії, істотно знизили рівень бойової підготовки у військах. На їхню думку, головним недоліком офіцерського корпусу перед війною була низька підготовка величезної маси командирів середньої ланки. Значна група офіцерів з невисоким рівнем освіти, які влилися в РККА в передвоєнні роки, була неминучим наслідком її незапланованого розгортання [314; 317].

Натомість історики «ліберального» напрямку зауважили, що шкода, завдана репресіями, полягала в нагнітанні атмосфери страху і невпевненості серед командного складу, який не вирізнявся ініціативою, здатністю брати відповідальність на себе, свободою і самостійністю в ухваленні рішень [71, с. 272].

В. Суворов вказував на те, що сам факт наявності в СРСР планів наступальної війни є доказом підготовки СРСР до попереджувального удару проти Німеччини. Усі держави-учасники двох світових воєн, як правило, планували наступальну війну навіть у тому випадку, якщо військова перевага була на боці потенційного противника. Наступальний характер військових планів тієї чи іншої держави не є ознакою його агресивних намірів чи

миролюбства, це лише метод ведення війни, і не більше. На думку В. Суворова, якби СРСР планував оборонну війну, то зміг би уникнути важких поразок на її початку. У більш вигідному становищі опиняється та сторона, яка завдає першого удару в потрібний час і в потрібному місці, а не чекає, коли це зробить супротивник. Наступ дозволяє сплутати військові плани противника, нав'язати йому свою волю і сценарій розвитку подій, дезорганізує управління його військами. Пасивна оборона або відступ у роки Другої світової війни були для Червоної армії завжди набагато небезпечнішими від активних наступальних дій і частіше призводили до важких втрат і поразок. Тактика і стратегія наступальних дій навіть у найнесприятливіших умовах давали радянським військам набагато більше шансів на успіх [325, с. 87].

Спірним у російській історіографії досі є питання про роль Й. Сталіна у поразках. Ніхто з представників обох концепцій не заперечує його особистої відповідальності як глави правлячої Комуністичної партії і Радянської держави за неготовність СРСР до війни з Німеччиною, за невдалий для Червоної армії початок війни. Природа сталінського режиму і свавілля сталінського єдиновладдя нерідко підсилювали масштаби цих невдач. Однак невирішеною залишається все ще є про співвідношення об'єктивних (що не залежать від Сталіна) і суб'єктивних (є результатом його прорахунків і помилок) факторів військових поразок. Історики «державницької» концепції вказали на необхідність врахувати, що Німеччина довгий час не знала поразок, хоча нацистський режим, як і сталінський, теж був тоталітарним, диктаторським [69, с. 3].

Отже, можна зробити висновок, що в російській історіографії немає єдиного бачення причин поразок Червоної армії на початку війни. Однак державна політика пам'яті сучасної Росії виробила стратегію, що засвідчує послання Президента Росії Федеральним зборам від 4 грудня 2014 р., у якому вказувалось про майбутнє святкування ювілею Перемоги у травні 2015 р. і було наголошено, що, відзначаючи цю знаменну дату, історики не повинні забувати

гірких уроків початку німецько-радянської війни, щоб не допустити подібного надалі [80, с. 34].

Справді, поразка Червоної армії влітку 1941 р. є однією з найбільш болісних проблем у російській вітчизняній історіографії. За радянських часів у ній однозначно переважало офіційне трактування з акцентом на раптовості нападу гітлерівського ополчення, що спричинило великі втрати Червоної армії і її значне послаблення; нерідко згадувалася кількісна і якісна перевага противника, а також загально неготовність «мирного» СРСР до масштабного зіткнення з гітлерівським блоком. Однак після падіння офіційної комуністичної ідеології, часткового відкриття архівів, публікації недоступних раніше документів, мемуарів і праць зарубіжних істориків ситуація помітно змінилася. Виникли нові трактування трагічних подій літа-осені 1941 р. і з'явилися версії, представлені у працях прихильників «ліберальної» концепції війни.

4.4 Колабораціоністський рух

Проблема вивчення нацистського окупаційного режиму і його проявів набуває особливої актуальності в сучасних соціально-політичних реаліях. Спроби перегляду подій Другої світової війни, зокрема традиційної ціннісно-оціночної шкали розгляду злочинів гітлерівських військ та їхніх пособників проти мирного населення, активізація проявів неонацизму актуалізують потребу акумулювати і систематизувати науковий досвід у сфері вивчення нацистського окупаційного режиму. Його найкраще висвітлюють колабораціоністський рух як репрезентант співпраці з ворогом та партизанський рух як показник синтезу радянської і зарубіжної історіографій [184, с. 11].

Сучасні історичні дослідження, присвячені проблемі колабораціонізму, охоплюють дослідницький досвід радянської історичної науки та сучасні підходи західної історіографії. Взаємодія таких протилежних чинників впливу на розвиток історичних досліджень спровокувала дискусію серед російських

науковців, яка набула різких форм, зважаючи на їхнє суспільне значення та безпосередній контроль влади [248].

Державна політика пам'яті в Росії зумовила жорстку ідеологічну спрямованість історичних досліджень, присвячених проблемі колабораціонізму, шляхом запровадження меморіальних законів та жорсткого контролю шкільного нарративу. Меморіальні закони, в яких визначено напрям і зміст наукових досліджень про Другу світову війну, створили межі наукового пізнання проблеми колабораціонізму, а шкільний нарратив репрезентував його очікувані результати. За таких умов ідеологічні рамки історичних досліджень найкраще відображено в російському шкільному нарративі, який виступив вказівником напряму розвитку історичних досліджень, присвячених проблемі колабораціонізму [372, с. 284].

Історичне знання про колабораціонізм у російській шкільній освіті вирване із загального контексту історії Другої світової війни. Воно формулює стереотипні уявлення, на основі яких вибудовуються неналежно обґрунтовані конструкції істориків задля збереження радянських традицій трактування проблеми колабораціонізму. У контексті цього сучасна історична російська шкільна освіта зазнала значного впливу державної політики пам'яті, яка не тільки заважає розвитку шкільного нарративу в контексті досягнень сучасної історіографії, а й визначає напрям і зміст історичних досліджень російських науковців, які, спираючись на шкільний нарратив, намагаються інтегрувати результати дослідження радянської та західної історіографії проблеми колабораціонізму, де особливе місце посідає проблема дефініції співпраці радянських громадян з німецькими окупантами [358, с. 118].

У сучасній російській історіографії визначення поняття «колабораціонізм» викликало запеклу дискусію, оскільки чимало професійних істориків не відступило від емоційного сприйняття практики контактів радянських громадян з нацистами. До 1990-х років термін «колабораціонізм» історики практично не використовували на означення співпраці з ворогом на радянській території, а застосовували тільки для характеристики подібних явищ

на окупованих територіях Європи. Однак деякі історики спробували відокремити зраду інтересів держави від форм співпраці людей з окупантами, виправданих обставинами, використавши термін з менш вираженим негативним забарвленням. Вони замінили термін «зрада» французьким терміном «колабораціонізм», іноземне походження якого надало йому в російській історіографії нейтрального характеру, якщо порівнювати з таким оціночним терміном, як «зрадник», що тривалий час домінував у російській історіографії [213, с. 185].

М. Семиряга, який одним з перших досліджував співпрацю радянських громадян з нацистами, сформулював визначення колабораціонізму як сприяння громадян агресору у воєнний час на шкоду своїй державі і народу, що в умовах окупації характеризується як зрада батьківщини і, відповідно до міжнародного права, є військовим злочином. Він розглянув контакти радянських громадян з нацистами як суспільно-політичне явище та запропонував вибірковий підхід до характеристики взаємодії радянських громадян з окупантами в роки Другої світової війни, надавши подвійного значення терміну «колабораціонізм»: 1) свідомо зрада, що завдавала шкоди СРСР та заважала боротьбі з німецьким окупантом; 2) співпраця чи вимушена взаємодія з нацистським режимом для виживання. На думку історика, не можна кваліфікувати як зраду будь-які контакти з ворогом, оскільки за таких умов зрадниками можна вважати все населення, окуповане нацистами. Втім, подібне вживання термінів виявилось не позбавленим суперечностей у російській історіографії, оскільки межа між поняттями «зрадник» і «колабораціоніст» надзвичайно тонка і важко помітна [300, с. 5]. С. Кудряшов відзначив, що перехід від нейтральної взаємодії до тіснішої співпраці відбувався досить просто, що унеможлиблює вияв межі, яка відділяє взаємодію з окупаційними властями від співпраці з ними [188, с. 91]. Б. Ковальов взагалі не помітив відмінності між взаємодією та співпрацею, охарактеризувавши діяльність колабораціоністів як зраду Батьківщини в моральному та правовому сенсі цього поняття [163, с. 91]. Отже, російські історики не готові відмовитися від радянського трактування колабораціонізму,

вважаючи його більш доцільним вираженням правової оцінки співпраці з нацистами [60, с. 195].

Дискусія щодо визначення терміна «колабораціонізм» призвела до застосування більш складної характеристики мотивів колабораціонізму в сучасній російській історіографії. Більшість дослідників схильна вважати, що причини співпраці радянських громадян з нацистами різноманітні – від неприйняття радянського ладу та активної участі у війні на боці супротивника до елементарного прагнення вижити в жорстких умовах окупації або полону. Прихильники радянської традиції трактування проблеми колабораціонізму скептично ставляться до тенденції в зарубіжній історіографії зображати радянських колабораціоністів як жертв обставин, які були змушені піти на співпрацю з нацистськими окупаційними властями, борючись проти комуністичного режиму, однак вони визнають, що й такий мотив колабораціонізму мав місце [254, с. 28].

Сучасні російські історики, відступивши від радянських кліше, схильні розглядати колабораціонізм радянських громадян як «спосіб виживання під п'ятою окупантів» [158, с. 60]. Вони охарактеризували психологічні мотиви колабораціонізму, серед яких страх перед жорстокістю нацистів, прагнення захистити і врятувати власні сім'ї, вижити у важких умовах окупації, зацентрувавши увагу на психологічному тиску окупаційного режиму та нацистській пропаганді, в умовах яких частина радянських громадян втрачала звичні політичні і моральні орієнтири [300, с. 322]. На думку російських істориків, за таких обставин більшість цивільного населення була залучена до співпраці з ворогом обманом чи погрозами, натомість для військовополонених важливу роль зіграли нестерпні умови полону, оскільки керівництво СРСР відмовилося від співпраці з Червоним Хрестом та підписання Женевської конвенції «Про поводження з військовополоненими», що дало привід нацистам не виконувати Конвенцію щодо радянських військовополонених. П. Полян зауважив, що військовополонені червоноармійці перебували в нестерпних умовах, проаналізувавши величезні масштаби смертності серед радянських

вожків [275, с. 137–138]. Крім того, історики вказали, що полон розглядався радянським законодавством як злочин, оскільки в СРСР було видано Наказ Ставки Верховного Головного Командування Червоної армії від 16 серпня 1941 р. № 270 «Про відповідальність військовослужбовців за здачу в полон і залишення ворогові зброї», згідно з яким позиція радянського керівництва прирівнювала всіх полонених до зрадників, підштовхнувши багатьох до вимушеної співпраці з німецькими властями [213, с. 187].

Значну увагу під час характеристики мотивів військового колабораціонізму дослідники приділяли Російській визвольній армії генерала О. Власова, яка розглядалася в радянській історіографії як символ зради. У сучасній російській історіографії дослідники схильні розглядати власовщину як політичне явище, що стало результатом низки причин, серед яких великі невдачі на фронті та страх радянських військовополонених перед розплатою за вимушений полон. Аналіз службової кар'єри Власова не дав підстав російським історикам стверджувати, що його співпраця з противником була продуманим і заздалегідь підготовленим планом [358, с. 123]. У трактуванні сучасної російської історіографії рішення Власова перейти на бік німців було викликане страхом повторити долю командувача військами Західного фронту генерала Д. Павлова. Саме тому Власов вирішив залучити на свій бік тих радянських солдатів і офіцерів, які мали напружені відносини зі сталінським режимом, і тим «забезпечити собі тепле місце в ієрархії німецького вермахту» [300, с. 327].

Водночас російські історики намагалися вирішити «проблему Власова» в межах морально-етичної дилеми про те, ким був насправді генерал – зрадником чи героєм. На думку Б. Ковальова і А. Бахвалова, які продовжили дотримуватись радянських традицій у трактуванні колабораціонізму, вимушена «стратегія виживання» через співпрацю радянських громадян з ворогом була проявом «третьої сили», так званого «антисталінського протесту». За таких умов власовський рух отримав моральне виправдання, попри те, що таке трактування послужило підставою для заперечення правомірності назви «Вітчизняна війна» щодо війни Радянського Союзу проти нацистської

Німеччини та її союзників. На їхню думку, виправдання колабораціонізму призводить до виправдання гітлерівської війни проти СРСР [162, с. 521]. Загалом більшість російських істориків дійшла згоди в тому, що Власов не був ідейним борцем зі Сталіним аж до полону і перейшов на сторону ворога, рятуючи власне життя [18, с. 156].

Російські історики в дослідженнях, присвячених мотивам колабораціонізму, відзначили, що активна військова співпраця з німецькими властями була особливо характерна для представників національних меншин Радянського Союзу, які зазнали впливу націоналістичних настроїв та розраховували на допомогу нацистської Німеччини на шляху побудови власної держави [209, с. 162]. На думку О. Сорокіної, особливі причини для переходу на бік противника були в населення західних районів СРСР, які були пов'язані з радянською окупацією цих територій у 1939–1941 рр., масовими репресіями, а також давньою нелюбов'ю до росіян. У контексті цього історики проаналізували зміни в історіографії України та країн Балтії, в яких відбулася політична і юридична реабілітація колабораціоністів, які тепер розглядаються як головні борці за національну незалежність, де співпраця націоналістів з німецькою владою отримує позитивну оцінку як один із засобів боротьби проти більшовицької окупації, за національну незалежність. Російські історики не погодились з колегами щодо реабілітації колабораціонізму, оскільки націоналізм може виправдати колабораціонізм, але він не змінює його зрадницької сутності, згідно з якою націоналісти, співпрацюючи з ворогом, скоювали злочини, передбачені законодавством СРСР [321].

Зміни у трактуванні мотивів співпраці з ворогом спричинили перегляд типології колабораціонізму. Більшість дослідників запропонувала виділяти форми колабораціонізму залежно від того, у якій сфері здійснювалася співпраця з противником. С. Кудряшов охарактеризував військову, політичну й економічну співпрацю. Крім того, вважаючи, що «між роботою у військових частинах і участю в бойових діях зі зброєю в руках існувала велика різниця»,

він запропонував розмежувати пасивний і активний військовий колабораціонізм залежно від участі в бойових діях [187, с. 86].

Н. Романічев виділив чотири основні форми співпраці з окупантами: 1) політичне співробітництво – діяльність національних комітетів (російських, українських, білоруських та ін.), які претендували на роль урядів; 2) адміністративне – участь в роботі створених окупаційною владою місцевих адміністративних органів; 3) господарське – робота в промисловості і сільському господарстві; 4) військове – служба зі зброєю в руках на боці Німеччини [286, с. 292].

М. Семиряга зазначив, що діапазон форм прояву колабораціонізму досить великий, виділивши побутовий, адміністративний, економічний і військово-політичний колабораціонізм. При цьому він зауважив, що не всі такі дії «можна кваліфікувати як зраду батьківщині, хіба тільки за винятком останнього типу, тобто військово-політичного колабораціонізму» [300, с. 11].

В. Малиновський запропонував класифікацію колабораціонізму за критерієм мотиву взаємодії з нацистами [215, с. 165]. Відтак виокремив «свідомий» колабораціонізм, пов'язаний з неприйняттям з яких-небудь причин радянської держави й усвідомленим бажанням сприяти окупантам, і «вимушений» колабораціонізм, який виявляється через співпрацю та породжений зовнішніми відносно до суб'єкта обставинами. Від цих двох типів слід відокремлювати «псевдоколабораціонізм» – виконання тих чи інших функцій в окупаційній адміністрації або поліції учасниками народного опору [183, с. 156]. Деякі історики застосували для класифікації колабораціонізму способи виявлення нових зон зради-співпраці. Б. Ковальов запропонував військовий, економічний, адміністративний, ідеологічний, інтелектуальний, духовний, національний, дитячий та статевий колабораціонізм [162, с. 480].

Отже, практика підходів сучасних російських істориків, які розглядають співпрацю з військовим супротивником не тільки як зраду (колабораціонізм), але як соціальну проблему, пов'язану з різними стратегіями виживання людей в екстремальних умовах німецької окупації, доцільна. У цьому випадку головним

критерієм відокремлення співробітництва від зради дійсно став такий мотив, як необхідність виживання [300, с. 680]. Тож застосування диференційованого підходу до колабораціоністів можна простежити в роботах низки російських істориків, які відзначили необхідність індивідуального підходу до кожного конкретного випадку [102, с. 127].

Ще одним новим напрямом у дослідженнях проблеми колабораціонізму в сучасній російській історіографії стало визначення людської чисельності цього явища. Радянські історики не вказували загальної кількості колабораціоністів, відзначивши його незначні масштаби. Крім того, вони не поділяли позицій низки західних істориків, які стверджували, що кількість радянських громадян, які співпрацювали з окупантами, становила близько 1 млн осіб. Російські історики, натомість, вказували на те, що співпраця з ворогом в СРСР ніколи не досягала таких масштабів, як, наприклад, у Франції, Бельгії, Голландії. С. Кудряшов визначив частку активних військових колабораціоністів у кількості 250-300 тис. осіб, а загальну кількість колабораціоністів – 1 млн осіб. На думку С. Дробязка, колабораціоністи становили 1,3-1,5 млн осіб. Н. Романічев визначив частку колабораціоністів у кількості 1-1,5 млн осіб. Чисельність військових формувань колабораціоністів досі є предметом дискусій серед російських істориків; за різними даними, подібні формування могли налічувати від 280-300 тис. до 1,5 млн осіб. Більшість осіб, які виявилися залученими до прямої або непрямой військової співпраці з ворогом, становили радянські військовополонені – понад 4 млн осіб [358, с. 122].

Отже, результати сучасних досліджень російських істориків виявили можливість відокремити співпрацю від колабораціонізму, використовуючи як критерій мотив взаємодії радянських громадян з окупаційним режимом. У цьому випадку сутність співпраці ідентифікується як контактне поводження особи, що не завдає шкоди боротьбі його батьківщини з представниками держави-агресора. Ці дії російські історики розглядають у двох аспектах – правовому і моральному. Однак проблема колабораціонізму в роки Другої світової війни у сучасній російській історіографії до кінця залишилася

незрозумілою, оскільки російські історики не звернули уваги на унікальні і надзвичайні умови військового протистояння, а досі займаються моралізуванням і публіцистикою, не застосовуючи до розгляду питань колабораціонізму та співпраці принципу історизму. Останній у російських істориків проявився тільки через моральний погляд радянського візця на проблему взаємодії з нацистським режимом, оскільки вони висвітлили лише «зрадницьку поведінку громадян», які взаємодіяли з окупантами. Російські історики надалі оцінюють вчинки радянської людини з позиції радянських людей зразка 1941–1945 рр. У контексті цього проблема колабораціонізму виявила емпіричну силу і водночас методологічну слабкість російської історіографії, яка не готова відмовитися від морально-етичних оцінок і категорій. Однак розгляд головних питань та окремих аспектів проблеми колабораціонізму в роки Другої світової війни переконав у наявності істотних позитивних зрушень у її дослідженні та висвітленні, створенні наукових концепцій, де історики намагались сформувану аргументовану картину місця, ролі і значення російського народу в подіях і процесах воєнного часу.

Проте, аналізуючи російську історіографію та її взаємодію з державною політикою пам'яті, потрібно зауважити, що тема Другої світової війни і далі є на контролі держави, яка обмежує повноцінний розвиток російської історіографії на законодавчому рівні, адаптуючи до нових реалій радянські оцінки колабораціонізму.

4.5 Партизанський рух

Російську вітчизняну історіографію, що містить аналіз аспектів партизанського руху на окупованих німецькими військами територіях СРСР, можна розділити на два періоди: перший – з 1950-х до кінця 1980-х років і другий – з 1990-х років по теперішній час. Щоправда, публікації, що висвітлювали плани гітлерівських загарбників щодо СРСР і викривали їхню

політику на завойованих землях, з'явилися ще під час війни, але вони мали в основному інформаційно-пропагандистський характер [234, с. 30].

Першими спробами наукового осмислення проблем, пов'язаних з окупацією радянської території, стали монографії П. Шевердалкіна і А. Залеського, які досліджували партизанський рух в окремих областях і зонах. Одним з основоположних принципів їхніх праць була глибока переконаність у тому, що партизани висловлювали волю, інтереси та цінності всього багатонаціонального радянського народу [233, с. 19].

Різноманітні аспекти історії партизанського руху в роки Другої світової війни та опору радянського населення німецьким окупантам стали вельми популярними в радянських істориків, які створили фундамент для сучасних досліджень російських істориків, які дотримуються тих же кліше. Питання становлення і розвитку партизанського руху в західних районах РРФСР, діяльності партійного підпілля, складу, збройної боротьби і тактики партизанських формувань, взаємозв'язку партизанів з командуванням Червоної армії, допомоги населення партизанським загонам розглянуто в дослідженнях А. Логунова [212], А. Волокових [65], В. Коровіна [174-176] та деяких інших авторів. І. Молодова здійснила не тільки ґрунтовний аналіз різноманітних форм боротьби сільського населення проти загарбників, а й внесла багато нових тенденцій у таких питаннях, як організація силового опору керівництва [234, с.31].

У 1990-х роках для російських істориків відкрилися можливості для більш об'єктивного аналізу проблем, пов'язаних з історією Другої світової війни, у науковий обіг почали вводити раніше недоступні джерела, що відразу ж привело до розширення кола досліджуваних питань, різноманітності підходів, оцінок, переосмислення багатьох сторінок історії війни [123; 174-176; 193; 194].

В історіографії пострадянського періоду продовжилося вивчення партизанського руху. У 2004 р. було видано військово-історичний нарис «Партизанський рух (з досвіду Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.)», що

представляє собою велике багатопланове дослідження досвіду партизанського руху в роки війни. Автори, серед яких відомі дослідники проблем партизанського руху В. Пережогін, А. Князьков, докладно досліджували питання організації і ведення збройної боротьби партизанів, стратегічне значення їхньої діяльності, виділили нові в межах цієї теми питання, такі як взаємини партизанів і населення окупованих районів, побут партизанів [161; 261–265].

Увагу істориків привернули маловивчені аспекти партизанського руху, які набули популярності в сучасній російській історіографії. А. Волокових проаналізував діяльність органів державної безпеки СРСР в окупованих радянських областях, участь цих структур у партизанському русі в роки Другої світової війни. Заслугою автора є те, що він виявив основні напрями участі чекістів у партизанській боротьбі, відобразив методи, які використовували німецькі контррозвідальні органи в боротьбі з партизанами [65, с. 13].

Переосмислення історичного минулого війни останнім часом сприяло розвитку альтернативних трактувань проблеми партизанського руху. Б. Соколов оцінює взаємовідносини між партизанами і цивільним населенням як протистояння зі зброєю в руках одних та допомогою отримати життєво необхідні ресурси інших, щоб забезпечити успішну протидію загарбникам [320, с. 59, 63]. Аналогічні положення містяться у праці П. Гречухіна, який розвинув проблеми витоків партизанського руху [86]. На думку С. Кулика, партизанський рух був «не відповіддю простої людини на початок окупації Росії», а «повністю дітищем НКВД» [194, с. 49]. Поза полем зору цих авторів залишаються численні випадки допомоги і підтримки партизанів з боку мирного населення. Тему участі селянства в подіях війни розвинули у своїх дослідженнях Е. Завражний і А. Лінець. Вони на основі конкретних історичних фактів показали, як в обстановці жорстоких репресій, масового терору і винищення селян партизани чинили опір нацистській владі [123; 209].

Характерною рисою сучасної російської історіографії стала поява науково-популярної «ринкової літератури», в якій відбулося зміщення акцентів,

коли окремі факти, які не вписані в історичний контекст, знаходили самодостатнє значення і створювали спотворене уявлення про війну. З фундаментальних наукових праць, які присвячені військовій історії і вийшли в останнє десятиліття ХХ ст., заслуговує на увагу чотиритомник «Велика Вітчизняна війна, 1941–1945. Військово-історичні нариси», підготовлений науковцями Інституту військової історії Міністерства оборони РФ та Інституту російської історії РАН. Видання відрізняється від попередніх багатотомних праць з історії війни використанням раніше недоступних архівних матеріалів, новими підходами, вільними від ідеологічних рамок колишніх десятиліть. Авторам вдалося виважено і об'єктивно висвітлити діяльність керівників країни і полководців, з найбільшою повнотою і відвертістю описати життя радянських людей у роки воєнного часу, показати і їхні героїчні звершення, і трагізм пережитих ними подій. У заключному, четвертому томі «Народ і війна» порушено такі проблеми, як функціонування радянського тилу, партизанський рух, духовний потенціал радянського народу, питання політичного керівництва фронтом і тилом. Автори роблять справедливий висновок про те, що долю воєн у підсумку вирішує народ. Перемога чи поразка залежать від співвідношення сил і водночас багато в чому від характеру і цілей війни, системи влади та ступеня свідомості, організованості і патріотизму людей [43, с. 356].

До початку 2000-х років вийшли друком багатотомні видання, серед яких «Партизанський рух (з досвіду Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.)» та «Історія партизанського руху в Російській Федерації в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.». Крім традиційної проблемно-хронологічної характеристики діяльності партизанських формувань у монографіях розкриваються і такі аспекти партизанської боротьби, як військове мистецтво і побут партизанів, аналізуються труднощі і прорахунки в організації партизанського руху. Велика увага приділяється проблемі централізації управління партизанськими силами, яку детально висвітлюють А. Князьків, В. Боярський, А. Попов, В. Спириденков у розділі, присвяченому

організаційним основам партизанського руху [30, с. 312; 281, с. 215; 323, с. 301].

Відкриття доступу до раніше засекречених джерел дало можливість історикам звернутися до дослідження раніше маловивчених аспектів історії партизанського руху – ролі органів внутрішніх справ в організації партизанської боротьби. У цьому сенсі становлять інтерес роботи А. Попова [278–292]. У них автор розкриває діяльність органів НКВС щодо створення партизанських загонів на окупованій території на початковому етапі війни. У межах цієї проблеми затркуються такі питання: підготовка до партизанської боротьби у 20–30-ті роки і напередодні німецько-радянської війни; формування чекістами партизанських загонів і диверсійних груп; підготовка кадрів для цивільної роботи; а також створення спеціальних підрозділів органів держбезпеки СРСР для діяльності в гітлерівському тилу. В основу аналізу покладено директиви органів НКВС зі створення партизанського руху в прифронтових областях, накази про агентурно-оперативну роботу, доповідні записки про стан партизанської боротьби проти німецьких окупантів, інструкції про основні критерії при відборі кадрів для роботи в тилу ворога, вказівки центральних і територіальних органів державної безпеки, що дають достатнє уявлення про організацію органами НКВС партизанського опору на окупованій території. Дослідження А. Попова репрезентують діяльність партизанського руху не інакше як ефективного помічника Червоної армії, що засвідчують заходи партизанів напередодні та в розпал військового протистояння [280, с. 15].

У роботах В. П'ятницького, В. Боярського, В. Пережогіна більш повно відображено проблему взаємодії партизанів і Червоної армії, що стала одним з чинників організованості партизанського руху [30; 261–265; 284]. Партизанський рух в СРСР, на думку авторів, було організовано не стільки для визволення рідної землі, скільки для захисту комуністичного режиму і необмеженого проведення «безжалісних акцій» [30, с. 305; 262, с. 29; 284, с. 30]. Автори стверджують, що радянські партизани заздалегідь підготували і спланували партизанську війну, а визначальну роль в організації партизанської

боротьби зіграли військові формування, підготовлені армійським командуванням. У зазначених роботах може заслуговувати на увагу висвітлення питань тактики проведення бойових операцій. Розгляд проблем політичного керівництва і психологічного аспекту партизанської боротьби вирізняється крайнім суб'єктивізмом [30, с. 307; 263, с. 42].

Проблеми організації партизанського руху досить широко відображені в публікаціях, написаних на регіональному матеріалі. Варто зазначити особливу наукову цінність цих видань, оскільки вони вводять у науковий обіг маловідомі факти місцевої історії. Відмінною особливістю сучасного підходу до вивчення проблеми організації опору стає детальний аналіз об'єктивних чинників розгортання партизанського руху, а саме: географічних умов, економічного становища, демографічної ситуації в регіонах. Тож дослідження партизанського руху тільки отримують нове бачення в сучасній російській історіографії [105, с. 112; 193, с. 111].

Резюмуючи сказане, зазначимо, що, по-перше, у російській вітчизняній історіографії пострадянського періоду намітилися тенденції більш повного вивчення нацистського окупаційного режиму, встановленого на окупованій території країни в роки Другої світової війни. Проведена німецькою владою політика в зайнятих районах постає в картині сучасної російської історіографії як складне багатопланове явище, диференційоване на різноманітні особисті індивідуальні напрями. По-друге, у російській вітчизняній історичній науці відбувається процес виділення нових проблем, пов'язаних з періодом німецької окупації і перебуванням мільйонів радянських громадян в умовах «нового порядку». Розсекречення архівних матеріалів дозволило історикам істотно розширити коло досліджуваних питань і поглибити вивчення періоду тимчасової окупації. До наукового обігу введено дані, що дозволяють говорити про неоднозначну реакцію жителів окупованих населених пунктів на зміну політичної влади, значна частина яких встала на шлях боротьби з ворогом, проте чимало виявилось і тих, хто долучився до колабораціоністів. По-третє, на сьогодні у російській вітчизняній історіографії немає праць всебічного

характеру, присвячених нацистському окупаційному режиму, поведінці і політичній позиції радянського населення, що опинилося в умовах окупації, між тим аналіз історіографії показує, що таке завдання є актуальним. По-четверте, великий науковий інтерес для розуміння суті нацистського режиму має дослідження повсякденного життя населення в умовах окупації, що добре відображають дослідження взаємодії цивільного населення і партизанів. В історіографії пострадянського періоду починають з'являтися такі праці. Проте в них більшою мірою відображена окупаційна політика, ніж умови життя радянських громадян, їхні повсякденні проблеми і відносини з партизанами. По-п'яте, у російській історіографії поки що немає фундаментальних досліджень, спрямованих на вивчення ідеологічної ситуації в зоні окупації, форм і методів ворожої пропаганди та її протидії з боку партизанів. Проте наявність масиву розсекречених архівних документів, що відображають діяльність німецьких пропагандистських служб, дозволяє суттєво поглибити вивчення проблеми, що намагаються реалізувати історики, вивчаючи партизанський рух на окупованих територіях.

4.6 Людські й матеріальні втрати

Сучасна російська історіографія Другої світової війни у проблемі демографічних наслідків війни пройшла складний шлях: від прямих фальсифікацій і брехні про втрати СРСР у війні до глибокої переоцінки досліджень, які наближають до історичної правди шляхом залучення нових доступних джерел та створення електронних баз даних. На основі аналізу статистичних даних сучасної російської історіографії можна виділити кілька етапів у радянській історії вивчення втрат сторін в 1941–1945 роках.

I етап припадає на другу половину 1941-го – середину 1950-х років. Перші оцінки втрат основних протиборчих сторін відносяться до 1941 року. Завершується цей етап приблизно в 1955–1956 рр., коли після смерті Й. Сталіна публікації з перерахунком суто позитивних підсумків війни поступово

скорочуються і знаходить місце людський вимір війни, де пріоритетне завдання отримали проблеми обчислення втрат [186, с. 164].

II етап тісно пов'язаний з хрущовською «відлигою» і датований серединою 1950-х – серединою 1960-х років. Безсумнівно, його початок відноситься до 1956 р., коли відбувся XX з'їзд КПРС, а завершується він приблизно 1965 р., коли була опублікована у видавництві «Наука» книга А. Некрича «1941, 22 червня». Різка офіційна критика цієї книги стала своєрідним вододілом між «відлигою» і «застоем» в історичній науці, вона немов провела жирну лінію під вольностями хрущовської епохи [246, с. 156].

III етап датується другою половиною 1960-х – серединою 1980-х років. У 1965 р. вийшов останній, шостий том фундаментальної «Історії Великої Вітчизняної війни», зданий у набір в серпні 1964 р., ще при Хрущові. У наступному році в Інституті марксизму-ленінізму при ЦК КПРС відбулося обговорення книги А. Некрича «1941, 22 червня», що мало нібито «абсолютно неофіційний характер», але на практиці призвело до заборони книги, знищення частини примірників, що зберігалися в бібліотеках, і відрахування автора книги з КПРС. Відтоді фактично була накладена заборона на гострі публікації з історії війни, дослідження складних, суперечливих проблем, враховуючи і військові втрати. Завершується цей етап приблизно 1985 р., коли Генеральним секретарем ЦК КПРС було обрано М. Горбачова, який оголосив політику гласності та перебудови [85, с. 219].

IV етап, мабуть, був найкоротшим, але дуже важливим і навіть переломним. Він тривав з другої половини 1980-х до початку 1990-х років. Початок цього етапу припадає на 1986–1987 рр. – час перших гострих публіцистичних матеріалів у ЗМІ, зокрема присвячених війні, а завершується приблизно 1992 р. До цього часу в «активі» істориків були не тільки серйозні статті, а й перші монографії, у яких називалися приголомшливі цифри прямих і непрямих втрат СРСР в 1941–1945 рр. [107, с. 17]. 8 травня 1990 р. на урочистому засіданні Верховної Ради СРСР, присвяченому 45-річчю Перемоги Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні, М. С. Горбачов оприлюднив в

заокругленому вигляді нову офіційну версію про кількість загиблих радянських громадян у 1941–1945 рр., яка становила «майже 27 млн осіб» [85, с. 220].

V етап починається 1993 р. Тоді вийшла «в світ» книга «Гриф секретності знято: Втрати Збройних сил СРСР у війнах, бойових діях і військових конфліктах». Із 1993 р. послідовно виходять історичні, статистичні, демографічні дослідження, в яких різні аспекти теми про втрати СРСР і Німеччини у Великій Вітчизняній війні стають предметом власне наукового аналізу [186, с. 167].

Актуальність підрахунку матеріальних і людських втрат в роки Другої світової війни постала одразу після війни. Першим, хто опублікував дані про масштаби втрат СРСР та Німеччини в перші місяці війни, був Й. Сталін. Виступаючи з доповіддю на урочистому засіданні Московської ради депутатів трудящих з партійними і громадськими організаціями Москви 6 листопада 1941 р., він заявив: «За 4 місяці війни ми втратили вбитими 350 тисяч і зниклими безвісти 378 тисяч осіб, а поранених маємо 1 мільйон 20 тисяч людей. За той же період ворог втратив убитими, пораненими і полоненими понад 4 з половиною мільйонів осіб. Не може бути сумніву, що в результаті 4 місяців війни Німеччина, людські резерви якої вже вичерпуються, – виявилася значно ослабленішою, ніж Радянський Союз, резерви якого тільки тепер розгортаються в повному обсязі» [85, с. 221]. У своїй доповіді, за розрахунками сучасних російських істориків, Й. Сталін завищив втрати ворога у 6,5-6,9 разу, а власні знизив у 6-8 разів. Історики вказують, що тільки полоненими Червона армія в 1941 р. втратила до 3,9 млн осіб, про яких Сталін навіть не згадав. Сталінські прийоми фальсифікації – заниження власних втрат, перебільшення втрат противника, замовчування «незручних» тем, таких як кількість солдатів і офіцерів, що потрапили в полон, колабораціоністських формувань, тих, що померли від голоду в роки війни, загиблих у таборах та інших, – надовго увійшли в арсенал істориків, які писали про підсумки війни, і навіть зараз знаходять місце в сучасних дослідженнях деяких істориків «державницької» концепції [316, с. 111].

На цьому етапі розвитку російської історіографії з'являються серйозні альтернативні дослідження, які пропонують читачам зовсім інші підсумкові дані про величину втрат Радянського Союзу і Німеччини у Другій світовій війні [316, с. 122; 318, с. 709]. Розглядаючи приклади альтернативних досліджень російських істориків, варто виділити роботи Б. Соколова, що з'явилися у другій половині 1980-х – на початку 1990-х років [316; 318]. Автор назвав свою оцінку втрат Радянських збройних сил, які становили 8,5 млн убитими, 2,5 млн померлими від ран і хвороб і 3,7 млн померли в полоні. Всього загинуло, на думку Б. Соколова, 14,7 млн військовослужбовців [316, с. 118]. Це на 6 млн більше, ніж у даних, оприлюднених М. Мойсеєвим. Дійсні та потенційні втрати СРСР у Другій світовій війні, за твердженням Б. Соколова, становлять близько 46 млн осіб. З них 16 млн – не народжені діти [318, с. 709]. Потрібно зауважити, що цифра 46 млн в ролі прямих і непрямих втрат СРСР вже звучала раніше у відкритих радянських публікаціях, але тільки в пропорції 20 млн безповоротних втрат плюс 26 млн потенційних втрат [85, с. 220]. Були названі і втрати Німеччини – 4 млн військовослужбовців і 2 млн цивільних осіб. Б. Соколов був і залишається протягом майже двадцяти років основним «альтернативним» автором, який небезуспішно доводить інші, ніж офіційні, масштаби втрат основних протиборчих сторін в роки Другої світової війни. Однак і його висновки протягом невеликого відрізка часу істотно змінювалися, що засвідчує складнощі в обчисленні людських втрат.

Після 1992 р. виходять численні статті і монографії, а також не менше десяти цікавих колективних праць, у яких різні аспекти проблеми досліджуються на загальнодержавному та регіональному рівнях. Особливий внесок у висвітлення проблеми зробили В. Алексєєв, Є. Андрєєв, В. Андронік, Н. Араловец, П. Бурик, О. Вербицька, В. Гуркин, Н. Гушин, Л. Дарський, В. Жиромський, В. Земськов, В. Іонцев, В. Ісупов, Г. Корнілов, Г. Кривошеєв, А. Круглов, с. Міхальов, Ю. Поляков, П. Полян, В. Пронько, О. Родіонов, Б. Соколов, М. Філімошин, Т. Харкова, А. Шабасєв, А. Шевяков та інші. Крім того, серйозні спроби уточнити людські втрати Збройних сил СРСР і

Німеччини в 1941–1945 роках були зроблені в останні роки на сторінках журналу «Військово-історичний архів» [229, с. 154].

С. Міхальов і А. Толмачова у своїх статтях вносять деякі уточнення в методику обчислення і підсумкові оцінки втрат Радянських Збройних Сил у роки Другої світової війни. Згідно з даними книг «Гриф секретності знято: Втрати Збройних Сил СРСР у війнах, бойових діях і військових конфліктах» і «Росія і СРСР у війнах ХХ століття», автори активно вводять у науковий обіг матеріали 14 статистичних збірників «Бойовий і чисельний склад Збройних Сил СРСР в період Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.)», підготовлених Інститутом військової історії МО РФ в 1994–1998 роках, а також документи Центрального архіву Міністерства оборони. Це дозволяє їм запропонувати свої варіанти оцінок військово-оперативних втрат – від 13 698,2 тис. до 13 896,6 тис. осіб, а також демографічних втрат Червоної армії в роки війни – від 10 921,9 тис. до 11 120,3 тис. осіб [229, с. 155].

У своїй статті С. Міхальов і А. Толмачова дають різкі характеристики одіозним фальсифікаціям, які мають «місце в сучасній російській вітчизняній історіографії з питань обчислення втрат Радянських Збройних Сил у роки війни». Ці історики критикують дослідження Б. Соколова, В. Первишина, В. Сафіра за маніпуляції цифрами, непрофесіоналізм, «наукоподібні» теорії обрахунку. В. Первишин робить висновок, з яким важко не погодитися: «проблема людських втрат у Другій світовій війні не отримала вичерпного вирішення» [260, с. 155].

Ще одна робота авторів, опублікована на сторінках журналу «Військово-історичний архів», присвячена проблемі обчислення втрат армій противника на радянсько-німецькому фронті в 1941–1945 рр. У ній також запропоновано важливі уточнення за видами безповоротних втрат радянських військ і військ противника та жорстко критиковано недобросовісні «маніпуляції», за допомогою яких деякі автори розглядають співвідношення втрат Червоної армії і вермахту зі союзниками як 1:5, 1:10 і навіть 1:14, «що виходить за рамки здорового глузду» [229, с. 154].

Інша серія публікацій із цієї теми належить дослідникам А. Мерцалову і Л. Мерцаловій. Вона поєднує звернення до найбільш «гострих», спірних, дискусійних висновків про втрати РККА в роки війни і різку критику сталінізму як варварського способу керівництва війною і приховування її непомірних жертв [228, с. 169].

У сучасній російській історіографії дослідників відрізняють безкомпромісні оцінки робіт більшості істориків, які писали останні майже двадцять років про втрати радянських військ і країни загалом в роки війни – від «альтернативних» (Б. Соколов, Ю. Геллер, В. Астаф'єв та ін.) до «традиційних» (М. Гарєєв, В. Золотарьов, Г. Куманєв, О. Ржешевський та ін.). Правда, на думку А. Мерцалова, у російській історіографії на сучасному етапі є автори, які справді об'єктивно висвітлювали і висвітлюють втрати у війні. Це Є. Болтін, В. Дашічев, Е. Кардін, В. Куліш, М. Павленко, А. Самсонов, В. Сафір, В. Секістов, О. Сувеніров [229, с. 154]. Найбільша цінність статей дослідників Мерцалових полягає не стільки в критичному осмисленні, яке нерідко надто емоційне, сотень найрізноманітніших за тематикою і глибиною історичного аналізу робіт, скільки в постановці низки наукових методологічних, історичних та історіографічних проблем, вирішення яких наблизить до істини про втрати СРСР у 1941–1945 роках, звільнить цю тему від політичної кон'юнктури, заідеологізованості, старих і нових псевдонаукових теорій [228, с. 169].

Отже, за останній час проведена велика робота з ліквідації «білих плям» у визначенні дійсних втрат основних протиборчих сторін у 1941–1945 рр. При цьому історична література досі не вільна від емоцій та амбіцій, політичної кон'юнктури. Після краху комуністичного режиму 1991 р., скасування політичної цензури і жорсткого ідеологічного контролю з'явилася можливість виявити справжні масштаби втрат сторін у воєнний період. Водночас остання офіційна оцінка – 27 млн загиблих радянських людей, народжена в надрах тоталітарної системи, є досить поширеною і зумовлює появу історичних досліджень.

За п'ятдесят років (1941–1991) в СРСР з історії Другої світової війни були опубліковані десятки тисяч монографій, брошур, статей, сумарний тираж яких становив сотні мільйонів, можливо, навіть кілька мільярдів примірників. Однак серед цих вічних надр історичних досліджень не було місця для фахових незаідеологізованих текстів. Історики змушені були вивчати минуле тільки в межах дозволеного, тому справжні масштаби втрат за ці роки неможливо було визначити. Останніми роками поряд з офіційною з'явилася альтернативна література, а публікація робіт колишніх ідеологічних супротивників комуністичного режиму, що пройшли через дискусії, дала змогу вирішувати наукові проблеми, не переслідуючи політичні цілі. Амплітуда в оцінках втрат основних протиборчих сторін в 1941–1945 рр. дуже велика. Іноді вона досягає десятків мільйонів людей. Але поступово влада і російська історіографія приходять до потреби оновлення офіційних даних втрат [316, с. 171].

За 45 років оцінка втрат СРСР була скоригована на 20 млн. осіб. У всіх останніх вагомих дослідженнях йдеться про те, що питання про людські втрати в роки війни вивчені недостатньо і надалі є гостро дискусійними. Слушними з цього приводу є судження Ю. Полякова, який дійшов висновку, що «багато чого ще не ясно, спірно, приховано». У популярних виданнях зустрічається твердження про те, що до цього часу близько 2 млн загиблих радянських воїнів війни не поховано. Сьогоднішні альтернативні оцінки вказують 35 млн чи навіть 40 млн загиблих радянських громадян в 1941–1945 рр., через певний історичний відрізок часу, можливо, вони стануть офіційно визнаними державною політикою пам'яті.

4.7 Доля радянських та німецьких військовополонених

Сучасні історичні дослідження, присвячені проблемі полону радянських солдатів в роки Другої світової війни, охоплюють дослідницький досвід радянської історичної науки та сучасні підходи західної історіографії, а до їхнього вивчення долучилися політики і журналісти. Взаємодія таких

протилежних чинників впливу на розвиток історичних досліджень спровокувала дискусію серед російських науковців, на яку особливо вплинула і впливає державна політика пам'яті. Завдяки концептуальним засадам державної політики пам'яті було створено межі наукового пізнання проблеми колабораціонізму, а відтак – буднів радянських військовополонених. Офіційну версію очікуваних результатів дослідження репрезентував шкільний наратив, який виступив вказівником напряму розвитку історичних досліджень, присвячених проблемі колабораціонізму. Образ радянських військовополонених у шкільних підручниках зображено як універсальну тенденцію воєнного часу, яку розглянуто на прикладі діяльності Російської визвольної армії під командуванням генерала О. Власова. На сторінках шкільного наративу він постає як зрадник і на основі лише його образу висвітлено причини полону радянських військовополонених, мотиви військового колабораціонізму та будні полонених солдатів [92, с. 198]. Тож історичне знання про життя радянських військовополонених у російському шкільному наративі вирване із загального контексту історії Другої світової війни і сформульоване на основі суб'єктивних та неналежно обґрунтованих конструкцій істориків задля збереження радянських традицій трактування проблеми колабораціонізму. Водночас напрям і зміст історичних досліджень російських науковців, які змушені орієнтуватись на шкільний наратив, зазнав змін, оскільки вони спробували інтегрувати результати дослідження радянської та західної історіографій проблеми колабораціонізму і життя радянських військовополонених.

Радянська історіографія не одразу розпочала вивчення проблеми радянських військовополонених. У повоєнний час, до 1949 р., про проблеми полону на сторінках періодичних видань намагались не згадувати. Тільки на початку 1950-х років були проведені дослідження радянських юристів А. Амеліна, А. Полторака, П. Ромашкіна, які охарактеризували категорії міжнародного військового права з юридичного погляду, де в тій чи іншій формі було розглянуто питання полону. Докладно проблему радянських

військовополонених було досліджено в низці збірників матеріалів Нюрнберзького процесу. Однак ці дослідження були фрагментарними, безсистемними та ідеологічно зумовленими [95].

Перегляд радянських традицій трактування військовополонених солдатів у роки Другої світової війни розпочався в жовтні 1991 р., коли вперше було прийнято закон Російської Федерації «Про відновлення законних прав російських громадян – колишніх військовополонених та цивільних осіб, репатрійованих в період Великої Вітчизняної війни та післявоєнний період», який юридично повністю реабілітував полонених солдатів. Прийняття цього закону стало каталізатором обговорення на сторінках фахових журналів трагічної долі радянських військовополонених. Російські історичні журнали розпочали публікувати архівні матеріали, виходили друком фахові дослідження російських істориків та перекладені дослідження іноземних фахівців, активно організовували конференції. «Воєнно-історичний журнал» одним з перших розпочав публікувати уривки з книги К. Штрайта «Вони нам не товариші» у 1992, 1993 і 1994 роках [374].

У грудні 1994 р. Комісія з реабілітації жертв політичних репресій при Президенті Російської Федерації на своєму засіданні розглянула матеріали, які розкривали сутність масових репресій щодо військовополонених і репатрійованих осіб, а вже 1996 р. ця Комісія опублікувала матеріали своєї роботи, які розділені на шість розділів, де містяться не лише фактичні і статистичні дані, а й оцінки. Комісія визнала, що сталінське керівництво винищувало радянських військовополонених, а жорстоке ставлення до репатрійованих збереглося і після війни. Водночас у цих публікаціях Комісії одразу виникло декілька суперечливих питань, серед яких особливо гостро постали проблеми загальної чисельності радянських військовополонених у німецькому полоні та кількості загиблих серед них, масштабу злочинів радянських військовополонених та їхньої співпраці з німцями, взаємовідносин між німцями і радянськими військовополоненими, підписання міжнародних угод та правового статусу військовополонених [108, с. 25].

Одним з найпроблемніших питань стосовно радянських полонених у роки Другої світової війни в дискурсі сучасної російської історіографії постає проблема загальної чисельності радянських військовополонених, оскільки відсутній єдиний підхід до методики підрахунку та використання архівних джерел. На сторінках низки фахових видань можна зустріти такі відомості про кількість військовослужбовців Червоної армії, що перебували в німецькому полоні упродовж всієї війни: 4,0-4,59 млн, 5,2-5,7 млн, 6,0-6,2 млн [95]. Зарубіжні дослідники схильні до цифри 5,7 млн, опираючись на документи штабів німецьких військ. Російські історики не погоджуються з таким показником, наводячи факти, коли німецьке командування зараховувало до військовополонених цивільних осіб чоловічої статі призовного віку [2, с. 42]. Офіційні російські джерела схиляються до цифри 4,559 млн осіб, проте це без партизанів, підпільників, осіб, що належали до воєнізованих формувань, наркоматів шляхів сполучення, зв'язку, морського і річкового транспорту, цивільної авіації, управлінь оборонного будівництва РНК СРСР і НКВС СРСР, особового складу народного ополчення, винищувальних загонів і батальйонів самооборони міст і районів, а також поранених, які перебували в госпіталях на час їх захоплення супротивником. Крім того, російські історики зауважили факт, що облік особового складу Червоної армії в перші роки війни був налагоджений незадовільно, відомості в Генеральний штаб надходили вкрай нерегулярно. Саме тому дані про кількість радянських військовополонених не можуть бути остаточними і потребують подальшого вивчення російськими істориками [211].

Не менш заплутаним у російській історіографії є питання про смертність бійців і командирів Червоної армії в німецькому полоні, оскільки в німецьких джерелах наводиться цифра 3,3 млн загиблих, тобто 58% від усіх полонених, а Надзвичайна державна комісія при РНК СРСР подала іншу цифру – 3,9 млн осіб. Російські історики зауважили, що сюди не увійшли загиблі в Польщі – 808 тис. та Німеччині – 340 тис., в інших державах, що в загальному підсумку складає становить 5 млн загиблих радянських військовополонених [318, с. 708].

Немає повної відповіді на це питання і в оглядовому томі «Всеросійської книги пам'яті», де наводяться результати досліджень багатьох пошукових колективів істориків, які вивчали це питання.

Зіставлення різних документів дозволяє зробити висновок, що найімовірніше радянських військовополонених було не менше як 5 млн осіб, з яких понад 3 млн загинули. На сучасному етапі розвитку історичної науки серед російських істориків немає єдиної думки не тільки про кількість радянських військовополонених в Німеччині, а й іноземних військовополонених у СРСР. Різноманітність числових характеристик засвідчує, наскільки складна в дослідженні проблема полону для російської історіографії, де найгостріше постала не стільки проблема чисельності радянських військовополонених, як їхня співпраця з нацистами [191, с. 158]. Прихильники «державницької» концепції трактують проблему колабораціонізму без врахування обставин, за якими військовополонені змушені були піти на співпрацю з нацистськими окупаційними властями і боротися проти комуністичного режиму [300, с. 23].

Деякі російські історики, зокрема М. Семиряга та О. Макаров, відступили від радянських кліше і розглядали колабораціонізм радянських громадян як спосіб виживання у складних умовах [213, с. 185; 299, с. 19]. Головною причиною співпраці радянських військовополонених з ворогом були нестерпні умови полону. Крім того, дослідники зазначили, що у радянському законодавстві полон розглядався як злочин. Зокрема, у Наказі Ставки Верховного Головного Командування Червоної армії «Про відповідальність військовослужбовців за здачу в полон і залишення ворогові зброї» полонених прирівнювали до зрадників, тому багато хто був вимушений на співпрацю з німецькими властями [300, с. 171].

Питання про повернення на батьківщину радянських військовополонених, примусово вивезених до Німеччини громадян СРСР і біженців, є одним з найменш вивчених в історичних студіях, оскільки до кінця 1980-х років архівні матеріали з цього питання були засекреченими.

Відсутність джерельної бази і, відповідно, об'єктивної інформації породило навколо нього багато міфів через тенденційний підбір фактів та упереджене їх тлумачення. Зараз дослідники отримали доступ до раніше закритих джерел, серед яких особливе місце посідає документація Управління уповноваженого Ради Народних Комісарів СРСР у справах репатріації, Державного Комітету Оборони (ДКО), Управління справами РНК СРСР, Секретаріату НКВС / МВС СРСР, ГУЛАГу, Відділу перевірко-фільтраційних таборів НКВС СРСР, Відділу спецпоселень НКВС/МВС СРСР, 9-го управління МГБ СРСР, Головного управління по боротьбі з бандитизмом НКВС/МВС СРСР [95].

Першою науковою публікацією, основою на матеріалах раніше закритих архівних фондів, стала стаття В. Земськова в журналі «Історія СРСР» (1990) [133, с. 13; 134, с.89]. У наступні роки він опублікував ще низку статей, присвячених цій проблематиці. Активно долучилися до вивчення цієї проблеми й інші російські дослідники, зокрема П. Полян та А. Шевяков, які в концептуальному плані є антиподами: у першого присутня апологетика політики керівництва СРСР; другий, навпаки, схильний кваліфікувати обов'язкову репатріацію як гуманітарний злочин. А. Шевяков розглядає проблему з позицій радянського державника, а П. Полян – більше з позицій правозахисника. Обидва критично ставляться до політики англійців та американців у цьому питанні, але з діаметрально протилежних позицій: П. Полян вважає, що вони занадто багато передали радянській владі полонених, які не хотіли повертатися до СРСР; на думку А. Шевякова, англійці та американці не всіх таких полонених видали і тим самим допустили утворення нової антирадянської еміграції. Тож проблема репатріації радянських військовополонених і далі є дискусійною в сучасній російській історіографії, оскільки залежить від суб'єктивного погляду істориків на моральні орієнтири полону [354].

Отже, у сучасній російській історіографії сформувалося щонайменше два протилежні підходи до вивчення полону радянських військовополонених. Прихильники першого підходу, тобто радянські та частина російських учених,

вважають, що радянське керівництво, на відміну від німецького, керувалося суто нормами міжнародних конвенцій про військовополонених, а відтак полонені забезпечувалися всім необхідним, і саме завдяки такій турботі й опіці з боку Радянського Союзу вдалося врятувати життя і повернути на батьківщину більшість радянських військовослужбовців, незважаючи на скоєні ними злочини проти держави. Прихильники другого антитоталітарного підходу, тобто зарубіжні дослідники та деякі російські історики, які підтримують їхні погляди, вказують на репресивно-каральний характер системи, яка, на їхнє переконання, була складовою частиною апарату примусу в особі Наркомату внутрішніх справ, що засвідчують грубі порушення міжнародного права з боку СРСР, свавілля з боку судових і позасудових органів, що супроводжувалися масовою загибеллю радянських військовополонених. Отже, політика знищення радянських військовополонених становила не лише головну сутність полону, а й репатріації полонених солдатів. Можна зробити висновок, що результати історичних досліджень прихильників першого підходу засвідчили наявність у їхніх інтерпретаціях образу радянських військовополонених міфів радянського часу, а тема полону радянських військовослужбовців в роки Другої світової війни до кінця була незрозумілою, оскільки російські історики не звернули належної уваги на умови військового протистояння та правового статусу полонених осіб, які були незахищені через позицію радянського керівництва стосовно них та відмову підписати міжнародні конвенції, які покращили б умови їхнього перебування в полоні.

Однак розгляд головних питань та окремих аспектів проблеми полону радянських військовослужбовців в роки Другої світової війни прихильників другого підходу переконав в наявності суттєвих позитивних зрушень у її дослідженнях, в яких історики намагались сформувати аргументовану картину життя радянських полонених у вирі воєнного часу, їхню співпрацю з ворогом та сприйняття радянським суспільством після війни. Проте, аналізуючи російську історіографію та її взаємодію з державною політикою пам'яті, потрібно зауважити, що тема Другої світової війни досі є на контролі держави, яка

впливає на розвиток російської історіографії, адаптуючи до нових реалій радянські оцінки, звужуючи можливості наукової діяльності та вивчення долі радянських військовополонених.

4.8 Історія жінки

Зміни в російській історіографії щодо розвитку студій з історії Другої світової війни не торкнулися жіночої проблематики, дослідження якої надалі є історіографічним дефіцитом через адаптовану радянську модель зображення образу жінки в роки Другої світової війни сучасною російською історичною наукою, суб'єктивний характер мемуарних джерел, створених через десятиліття після завершення війни, архівну політику влади щодо жіночої проблематики, своєрідне застосування російською історіографією гендерних підходів та проблему функціонування у двох різних вимірах жіночих спогадів про війну та офіційну політику пам'яті.

«Культурний поворот» 1990-х років, що торкнувся військової історії, розбудив інтерес до «жіночої теми» вже в межах дослідження феномену війни як досвіду різних соціальних та етнічних груп суспільства. Гендерні аспекти історії воєн стали дедалі частіше привертати увагу російських дослідників, в яких акцент поступово зміщувався на історію жіночого досвіду війни, вивчення жіночих моделей пам'яті про війну та державної політики щодо жіночого військового минулого, проблеми конструкції і деконструкції жіночих військових образів, аналіз особливостей жіночої військової психології і жіночої поведінки [370, с. 2].

Образ жінки в роки Другої світової війни у зображенні сучасної російської історіографії повністю сформувався за радянським взірцем, у якому значну роль відіграла державна політика пам'яті. Уже в роки Другої світової війни методами офіційної пропаганди став формуватися образ жінки-героїні, прототипом якої найчастіше була партизанка або санітарка [346, с. 11]. Цей образ мав досить опосередковане відношення до жіночої військової повсякденності, жіночого сприйняття війни і жіночого героїзму [301, с. 15]. До

того ж він став доміантною гендерною репрезентацією військового часу, яка закріпилася ще під час Другої світової війни в зображеннях жінки на плакатах, у літературі, пісенній творчості та пресі, де акцент сфокусовано на образі Батьківщини-матері – жінки старшого віку, яка своєю героїчною працею наближає перемогу.

Чимало російських істориків вважає точкою відліку в політиці пам'яті радянського керівництва стосовно жіночої візії війни промову голови президії Верховної Ради М. Калініна в липні 1945 р., у якій він рекомендував демобілізованим жінкам не хвалитися своїми військовими досягненнями, перетворивши жінок, які брали безпосередню участь у військових діях, на «фігури замовчування» [346, с. 11]. Така позиція радянського керівництва отримала відгомін як у суспільному житті (жінки були змушені приховувати своє військове минуле заради налагодження «нормального» життя), так і в історичній науці (у результаті психологічної травми військового часу та повоєнної політики влади учасниці бойових дій перебували у стресовій ситуації і навіть через багато років не хотіли згадувати про війну, що стало на заваді фахового дослідження жіночої проблематики) [38, с. 27].

Жінки-учасниці бойових дій були введенні до офіційної історичної пам'яті про Другу світову війну лише в епоху Л. Брежнєва, коли в СРСР вперше «жіноча» пам'ять про війну отримала право на життя завдяки запровадженню вихідного дня 8 березня 1965 р., приуроченого до 20-річчя перемоги у Великій Вітчизняній війні. Відтоді у цей день офіційно вшановували всіх радянських жінок та жінок-ветеранів війни за їхні «досягнення в справі комуністичного будівництва» і «захисту Батьківщини». Отож, жінки на державному рівні були залучені до меморіальної культури війни, що посприяло появі першого історичного дослідження В. Мурманцевої, присвяченого жінкам у Другій світовій війні. Авторка легітимізувала жіночу історію війни та сформувала «образ жінки-бійця з гвинтівкою в руках, яка житиме в пам'яті як світлий приклад самовідданості і патріотизму» [239, с. 262]. Крім того, протягом майже двох десятиліть радянський кінематограф

поповнився безліччю кінокартин різних жанрів, у яких тема жінки на війні була центральною або розвивалася паралельно з головною, де було місце для неформального жіночого погляду на війну. Завдяки популярності кінематографа цей погляд поступово «вплітався» в колективну радянську пам'ять про Другу світову війну та історичну науку, що засвідчує поява книги жіночих спогадів про війну С. Алексієвіч, яка стала першою репрезентацією альтернативної пам'яті про жінок в роки Другої світової війни [7].

Значний вплив на дослідження жіночої проблематики війни мали комеморативні практики, пов'язані з найпоширенішими за радянських часів зустрічами та вечорами ветеранів, на яких вони ділилися своїми спогадами. Ця форма комеморативних практик була перетворена на ритуал, що повторювався з року в рік у дні ювілеїв і свят та надавав можливість презентації альтернативних моделей спогадів про Другу світову війну, які істотно впливали на історичну науку, оскільки історики отримали змогу збирати свідчення очевидців та трансформувати індивідуальні спогади у комплексні історичні студії [251, с. 265].

К. Шайде продемонструвала значення трансформації індивідуальних спогадів під впливом офіційної культури пам'яті на прикладі діяльності М. Чечневої, льотчиці 46-го гвардійського жіночого полку нічних бомбардувальників. М. Чечнева написала дисертацію, присвячену участі жінок у Другій світовій війні, в якій зауважила, що недооцінка солдатів-жінок і льотчиць спричинена забуттям їхніх подвигів, хоча перші бойові польоти та повітряні бої показали, що жіночі авіаційні полки можуть виконати бойові завдання на рівні з чоловічими. К. Шайде, проаналізувавши дослідження М. Чечневої, вказала, що вона здійснила спробу «дистанціюватися від культури пам'яті критичного спрямування» [370, с. 3]. Після поширення цього дослідження увагу вчених привернули жіночі авіаційні підрозділи Червоної армії, а саме: 46-й гвардійський полк нічних бомбардувальників, 586-й жіночий винищувальний полк та інші. Історія радянських льотчиць відображена в низці спеціальних досліджень і публікацій [274, с. 15]. Втім, спогади інших льотчиць,

які близькі до зразків тлумачень і сприйняття війни офіційною політикою пам'яті, спричинили ідеологічну зумовленість історичних досліджень, оскільки ці жінки представляли своєрідну еліту серед жінок, мобілізованих на захист СРСР, саме тому деякі сторони військової повсякденності були їм невідомі. Для партизанок, жінок-в'язнів гетто і концтаборів, мешканок окупованих територій, підпільниць жіночий досвід війни передбачав зовсім інші реалії: важкі випадки дискримінації за статевою або національною ознакою, сексуальні переслідування, зґвалтування, тортури, голод та голодну смерть близьких і рідних. Саме тому, враховуючи травматичність такого досвіду і відсутність державних заходів із психологічної адаптації жінок, у переважній більшості жіночі спогади про війну були неартикульованими, строкатими та контраверсійними [346, с. 12].

Після розпаду Радянського Союзу російська влада здійснила спробу зберегти героїчний образ Другої світової війни, що спровокувало «забуття» жіночих спогадів про війну, які так і не стали предметом обговорення. Свідченням цього було «переписування» історії З. Космодем'янської, яке не тільки не призвело до наукової дискусії, а й викликало спробу реставрувати однобічний міфологізований радянський погляд на жіночий досвід у війні [77, с. 78].

Альтернативне дослідження історії жінки в роки Другої світової війни було здійснено відносно недавно завдяки проектам Центру усної історії Європейського університету в Санкт-Петербурзі, присвяченим індивідуальній та колективній пам'яті про облогу Ленінграда [175, с. 59]. У 2003 р. під час презентації перших результатів проекту були організовані виставки основних символів, у яких можна простежити альтернативний погляд на жіночу історію в роки війни. Жіночі спогади про війну сьогодні можна знайти на російських веб-сторінках музеїв та наукових установ, у збірниках регіональних архівів і наукових виданнях. Однак варто зауважити, що поки що ці альтернативні спогади фрагментарні і розпорошені. Масштаби «віртуальних» зібрань документів на пострадянському просторі ще не можна порівнювати з розмахом презентації «жіночої» пам'яті про війну в західноєвропейських країнах. Поки

що спогади жінок про війну відображено у збірниках спогадів, документальному кіно та інтернет-публікаціях. Неоднозначним є сприйняття цих спогадів російським суспільством, що можна простежити на прикладі відгуків на виставку «Злочини вермахту. Аспекти війни на знищення, 1941–1944», на якій історію жінок на війні зображено як історію жертв вермахту на окупованих територіях [251, с. 266].

Отже, жіночі спогади про війну поки що є хіба окремими спогадами, не перетворюючись на колективну пам'ять. Друга світова війна залишилася в пам'яті російського суспільства війною, у якій не було «жіночого обличчя». На думку російської дослідниці О. Ніконової, майже мільйонна армія жінок, які брали участь у бойових діях, в офіційній меморіальній культурі «розчинилася», перетворившись на невидимих солдатів великої війни, а героїчні репрезентації мужніх жінок-партизанок не можуть адекватно передати всю повноту жіночої військової повсякденності. Гостроти цьому питанню додає міф про Велику Вітчизняну війну та перемогу в ній, у якому немає місця для жіночого погляду на війну та альтернативних моделей інтерпретації військового досвіду [251, с. 267].

Сучасна російська влада, дотримуючись радянської традиції, і надалі береже свої військові «таємниці» від істориків. Свідченням цього є тенденції, пов'язані з архівною політикою і позицією адміністрації військових архівів у Росії, в яких повільно і неохоче розсекречувались матеріали, що стосуються війни. За таких обставин дослідники змушені працювати переважно з опублікованими документами, джерелами мемуарного характеру радянського періоду та матеріалами, зібраними методами усної історії. Науковий аналіз таких особистих свідчень доволі суб'єктивний, оскільки його ускладнює той факт, що жіночі спогади виникли через багато років після завершення описуваних подій, а тому потребують особливо обережного ставлення та наукової критики [111, с. 18].

Ще однією проблемою у дослідженні історії жінки в роки Другої світової війни є особливості застосування методологічних підходів сучасною

російською історіографією. У 1980-х роках у межах історії жінки виник новий дослідницький напрям – гендерний підхід, який підкреслює соціальний характер нерівності між статями. Цей підхід застосували російські історики до дослідження історії Другої світової війни, частково присвяченого становищу жінки в німецьких концтаборах та партизанських загонах. Однак можливості цього підходу в сучасній російській історіографії не реалізовані повною мірою. Більшість російських дослідників застосовує гендерний підхід у дусі традиційної історії жінки. В. Коровін та Н. Петрова розкривають звичні сюжети, підрахувавши загальну кількість жінок, які працювали в тилу і воювали на фронті, наводячи приклади їхнього героїзму [184, с. 9]. Крім того, вивчення теми участі радянських жінок у Другій світовій війні за допомогою методики гендерних досліджень неминуче фокусує увагу на проблемі «сумісності» жінки і війни. Радянська і російська історіографія довгий час виходила з традиційних уявлень про взаємини статей, згідно з якими жінка вважалася непридатною для війни насамперед через своїх психологічні і фізичні особливості. Цей підхід був сформульований в назві книги С. Алексієвич «У війни – не жіноче обличчя» [7].

Сьогодні низка російських дослідників намагається зруйнувати сформований історіографічний шаблон. Ю. Іванова, З. Вашуріна, Г. Кривошеев показують Другу світову війну у тривалій історичній ретроспективі, протягом якої російські жінки так чи інакше брали участь у захисті держави, формуючи власні зразки поведінки на випадок збройного конфлікту [38, с. 39; 140, с. 86]. Їхні опоненти, М. Горінова та Е. Гапова, аналізують жіночу участь у війні в контексті формування нової радянської ідентичності, пов'язуючи війну з утвердженням цієї ідентичності і подоланням не тільки традиціоналістських гендерних уявлень і репрезентацій, а й жіночої тілесності [67, с. 206–207; 77, с. 78].

Незважаючи на ідеологічну зумовленість історичних досліджень та радянські кліше, образ жінки у воєнні роки в сучасній російській історіографії все ж зазнав змін. Російські історики звернули увагу на те, що однією з

особливостей Другої світової війни було небачене залучення до боротьби цивільного населення, зокрема жінок. Безперечним лідером за масштабами жіночої участі у війні виявився Радянський Союз. Жінки замінили чоловіків, які пішли на фронт, на виробництві та становили основу медичного персоналу військових госпіталів. Вони виконували допоміжні роботи в діючій армії, входили до складу партизанських загонів і воювали нарівні з чоловіками на передовій. Червона армія була першою європейською армією ХХ ст., до якої входили в себе окремі жіночі бойові підрозділи на регулярній основі. Не дивно, що найбільш досліджуваними питаннями у жіночій проблематиці стали кількість жінок у складі армії та проблема мобілізації жінок [141, с. 172].

Офіційна статистика російської історіографії визначила загальну чисельність жінок, втягнутих до бойових дій на боці СРСР, – 800 тис. осіб; тобто приблизно 8% особового складу Червоної армії [141, с. 256; 346, с. 11–12]. Н. Барсукова зауважила, що пік мобілізації жінок до армії припадає на 1942 р., коли було мобілізовано на військову службу 235 025 жінок, або 47,9% від загальної чисельності жінок, призваних в роки війни [17, с. 11]. Однак ця цифра є лише неаргументованою констатацією факту, оскільки досі російським історикам невідомі співвідношення вільнонайманих і військовослужбовців, добровольців і мобілізованих, їхній соціальний, освітній, національний склад та сімейний стан [346, с. 11–12]. Офіційна статистика не виділила жінок в особливу групу під час підрахунку військових втрат та замовчувала кількість поранених жінок та жінок-інвалідів. Настільки ж «закритою» є тема участі жінок у партизанському русі, хоча їхня чисельність була чималою. Питома вага жінок у партизанських з'єднаннях на окупованій території досягла 9,8% (приблизно 28 500 осіб) [38, с. 66].

Н. Петрова підрахувала чисельність жінок у медичних службах. Зокрема, вона вказала, що в роки війни завдяки організації Червоного Хреста здобули медичну освіту та прийшли на службу 300 тис. медичних сестер, 300 тис. санітарок та понад 500 тис. санітарних дружинниць. Історики звертають увагу на те, що на значну частку жінок у лавах армії вказують нагороди та ордени,

зокрема 200 жінок-учасниць бойових дій отримали ордени Слави II та III ступенів, 4 жінки стали повними Кавалерами Слави, понад 150 тис. жінок були нагороджені орденами та медалями Радянського Союзу [267, с. 95].

Залучення жінок до бойових дій у роки Другої світової війни спровокувало в сучасній російській історіографії дискусію щодо мотивів мобілізації жінок. В епіцентрі дискусії опинилися питання, поставлені сучасною російською історіографією, але не дозволені державною політикою пам'яті, а саме: співвідношення волонтерства та примусу, політичного контролю і самосвідомості, пасивної участі і героїчної жертвовності під час війни та роль цих факторів у перемозі, серед яких приклад жіночої участі у Другій світовій війні був особливо цікавим. Це пов'язано з тим, що жінки в СРСР не були військовозобов'язаними, хоча військове законодавство СРСР передбачало в разі необхідності обов'язкове залучення жінок до лав Червоної армії для проходження служби у допоміжних військах [238, с. 119]. О. Ніконова наголосила, що мобілізація жінок, здійснена в СРСР, відповідала принципам, декларованим ще до війни, оскільки згідно із цими принципами та уявленням про майбутню війну жіночу участь в захисті вітчизни було обмежено службою у допоміжних і тилових військах, організацією протиповітряної оборони і роботою на виробництві, але в зазначені рамки не вписувався феномен жіночого волонтерства. Саме жінки-добровольці зазвичай становили для дослідників основну проблему, змушуючи дошукуватися мотивів, через які вони відправлялися на фронт виконувати «чоловічу роботу» [251, с. 267]. На думку багатьох російських істориків, саме колосальні втрати радянських військ на початковому етапі війни призвели до того, що 1942 р. в СРСР була проведена масова мобілізація жінок на службу в діючу армію і в тилі з'єднання. Тільки на підставі трьох наказів наркома оборони Й. Сталіна від квітня та жовтня 1942 р., порівняно недавно розсекречених і опублікованих в Росії, підлягали мобілізації 120 тис. жінок, а за мобілізації ЦК ВЛКСМ на військову службу були призвані близько 500 тис. дівчат, 70% яких служили в діючій армії. У 1941 р. був оголошений наказ про мобілізацію всіх службовців в армії на добровільній основі,

а в травні 1942 р. – кадрових і вільнонайманих службовців цивільного повітряного флоту, де також було чимало жінок [159, с. 15]. Російські історики звертають особливу увагу на те, що мобілізаційна політика радянського керівництва піддається історичній реконструкції, на відміну від реакції жінок на мобілізацію, яка залишилась невідомою, але могла б найоб'єктивніше визначити мотиви жіночої служби.

Аналіз мотивів жінок, які добровільно вирушили на фронт, здійснений сучасними російськими істориками на основі джерельного матеріалу, продемонстрував їхню класифікаційну різноманітність, зумовлену особливостями діяльності жінки в роки війни. Для жінок-воїнів головним мотивом було прагнення помститися за загиблих родичів або чоловіка, чи бажання наслідувати приклад батьків [31, с. 15]. Інший комплекс мотивів сконструйований дослідниками на основі аналізу спогадів жінок, які воювали в партизанських загонах, оскільки вчинками жінок, що опинилися на окупованих територіях, найчастіше керували почуття самозбереження, прагнення вижити. Збереглися в сучасній російській історіографії мотиви, сконструйовані радянським патріотичним дискурсом післявоєнного періоду, а саме: саморефлексія комсомолок, мобілізованих ЦК ВЛКСМ для боротьби з ворогом по той бік фронту, наповнена патріотичними образами та емоціями [174, с. 18].

Надзвичайно складними і неоднозначними проблемами в дослідженні історії жінки в роки Другої світової війни в сучасній російській історіографії постали дослідження військового повсякдення жінок та їхньої демобілізації. Сучасні російські історики звернули увагу на те, що, мобілізувавши патріотично налаштованих жінок, влада виявилася абсолютно не готова інкорпорувати їх в армійський організм. Саме тому жінки виявлялися один на один з фронтовою повсякденністю – не дуже зручною військовою формою, відсутністю жіночих засобів гігієни, необхідністю спільного проживання з чоловіками, дефіцитом медичного обслуговування [181, с. 30]. О. Будницький, проаналізувавши художню літературу воєнного часу та мемуари жінок-учасниць бойових дій, виділив у дослідженні жіночого побуту в роки Другої

світової війни проблему сексуального насильства, якого жінки зазнавали на фронті та в тилу. Радянська історіографія наклала табу на дослідження насильства над жінками в роки війни, а сучасна російська історіографія намагалась його подолати шляхом однобічного висвітлення долі жіноцтва під час німецької окупації, зробивши особливий акцент на злочинах солдатів вермахту. Натомість поза увагою істориків залишилась тема насильства, якого зазнавали жінки у лавах Червоної армії [32, с. 406].

З дискурсу сучасної російської історіографії також випала проблема демобілізації жінок, оскільки жінки отримали в суспільстві неочікуване сприйняття і тавро «колишніх «військово-польових дружин», бойові заслуги яких принизливо трансформувалися в обивательському сприйнятті «за статеві заслуги». Російським історикам так і не вдалось на сучасному етапі історіописання дослідити сприйняття суспільством демобілізованих жінок, процес їхньої адаптації до цивільного життя та його результат, незважаючи на його вагоме значення у дослідженні жіночої візії війни [267, с. 97].

Отже, результати сучасних історичних досліджень російських істориків засвідчили, що сучасні офіційні інтерпретації Другої світової війни демонструють наявність міцного зв'язку образу жінки, сконструйованого сьогочасною російською історіографією, з образами і міфами радянського часу. Однак проблема ролі жінки в роки Другої світової війни в сучасній російській історіографії залишилася до кінця незрозумілою, оскільки російські історики не звернули належної уваги на умови військового протистояння, а надалі займаються моралізуванням та публіцистикою, не застосовуючи до розгляду питань жіночої історії принципу історизму. Принцип історизму у російських істориків проявився тільки через моральний погляд радянського взірця на історію жінки в роки Другої світової війни, за якого оцінки вчинків радянської людини розглянуто з позиції людей зразка 1941–1945 рр. Саме тому дослідження історії жінки в роки Другої світової війни виявило емпіричну та методологічну слабкість сучасної російської історіографії, яка не готова відмовитися від морально-етичних оцінок і категорій. Однак розгляд головних

питань та окремих аспектів проблеми ролі жіноцтва в роки Другої світової війни переконав у наявності істотних позитивних зрушень у її дослідженнях, в яких історики намагались сформувану аргументовану картину місця, ролі і значення жінок у подіях і процесах воєнного часу, її побут та сприйняття радянським суспільством.

Висновки до четвертого розділу

Зміни у системі історичної науки та у виборі підходів утвердили провідні теми у дослідженні тематики війни. У контексті дослідження подій Другої світової війни російські історики розкривають різноманітні аспекти воєнного протистояння. Ці різноманітні аспекти у історичних студіях сучасних російських істориків склали основу для утворення двох таборів. Найбільше розпалюють дискусію проблеми пов'язані з роллю Й. Сталіна у розв'язанні війни та його намірах завдати удар на випередження. Фрагментарність у підборі джерельних матеріалів для аргументації тез істориків провокує тенденцію, за якої опоненти «суворівських» суджень С. Переслегін, Ю. Мухін, А. Ісаєв та інші знаходять їм аргументовані пояснення, але в штучний спосіб виривають їх з контексту і адаптують для підтримки власних постулатів. Натомість О. Гогун, Б. Соколов, М. Солонін та інші намагаються розвинути нові напрями у дослідженнях про окупаційний режим, колабораціоністський рух, людські і матеріальні втрати СРСР, причини поразок Червоної армії. Нових форм набувають дискусії істориків про початковий період Другої світової війни. Гостро дискутують російські вчені про роль Й. Сталіна у перемозі в Другій світовій війні, вони намагаються дати відповідь на питання про те, як була здобута перемога – «завдяки» або «всупереч» його діяльності.

Вагомою є тенденція у російських істориків сприймати та трактувати події Другої світової війни, спираючись повною мірою або частково на радянський історичний канон. Ю. Нікіфоров, О. Вишлев, М. Семиряга, О. Орлов, В. Сафразьян та інші визначили, що виправданим є вибір Й. Сталіна

підписати пакт про ненапад між СРСР і Німеччиною. Розкрито, що М. Солонін, Б. Соколов, О. Гогун, А. Гумбольд, Ю. Цурганов скористалися здобутками еволюції російської історичної науки та використали гіпотезу Віктора Суворова про превентивний напад, основною тезою якої був намір Й. Сталіна розв'язати війну з нацистською Німеччиною, що засвідчувала тогочасна прихована мобілізація радянської економіки і таємні домовленості між СРСР та Німеччиною.

У російській історіографії відсутнє єдине бачення причин поразок Червоної армії на початку війни. Виявлено, що спірним залишається у російській історіографії питання про роль Й. Сталіна у поразках, оскільки М. Солонін, Б. Соколов, О. Гогун, А. Гумбольд, Ю. Цурганов не заперечують його особистої відповідальності як глави правлячої Комуністичної партії і Радянської держави за неготовність СРСР до війни з Німеччиною, за невдалий для Червоної Армії початок війни. Водночас, Ю. Нікіфоров, О. Вишлев, М. Семиряга, О. Орлов, В. Сафразьян вказали на раптовість нападу А. Гітлера, що спричинило великі втрати Червоної армії і її значне послаблення, кількісну і якісну перевагу противника, неготовність «мирного» СРСР до масштабного зіткнення з гітлерівським блоком.

Проблема трактування колабораціонізму російськими істориками виявила емпіричну силу і в той же час методологічну слабкість російської історіографії, яка не готова відмовитися від морально-етичних оцінок і категорій. Однак розгляд головних питань та окремих аспектів проблеми колабораціонізму в роки Другої світової війни переконав в наявності суттєвих позитивних зрушень у її дослідженні та висвітленні, створення наукових концепцій, де історики намагались сформувану аргументовану картину місця, ролі і значення російського народу в подіях і процесах воєнного часу, що засвідчують наукові розвідки М. Семиряги, О. Макарова та Р. Хісамутдінової.

У 1990-х роках для російських істориків відкрилися можливості для більш об'єктивного аналізу партизанського руху, в науковий обіг почали вводитися раніше недоступні джерела, що відразу ж привело до розширення кола досліджуваних питань, різноманітності підходів, оцінок, переосмислення багатьох сторінок історії війни. В. Пережогін, А. Князьков, докладно

досліджували питання організації і ведення збройної боротьби партизанів, стратегічне значення їх діяльності, виділили нові в рамках даної теми питання, такі як взаємини партизанів і населення окупованих районів, побут партизанів.

Сучасна російська історіографія Другої світової війни у проблемі демографічних наслідків війни пройшла складний шлях: від прямих фальсифікацій і брехні про втрати СРСР у війні до глибокої переоцінки досліджень, які наближають до історичної правди шляхом залучення нових доступних джерел та створення електронних баз даних. у всіх останніх суттєвих дослідженнях російської історіографії йдеться про те, що питання про людські втрати в роки війни вивчені недостатньо і продовжують залишатися дискусійним. У російській історіографії оцінка втрат СРСР була скоригована до 20 млн. осіб, а сьгоднішні альтернативні оцінки Б. Соколова, Ю. Геллера, В. Астаф'єва вказують 35 млн. чи навіть 40 млн. загиблих радянських громадян в 1941–1945 рр., через певний історичний відрізок часу, можливо, вони стануть офіційно визнаними державною політикою пам'яті.

В епіцентрі дискусії стосовно ролі жінки опинилися питання, поставлені сучасною російською історіографією, але не дозволені державною політикою пам'яті, а саме: співвідношення волонтерства та примусу, політичного контролю і самосвідомості, пасивної участі і героїчної жертвовності в ході війни та роль цих факторів у перемозі, серед яких приклад жіночої участі у Другій світовій війні виступив особливо цікавим. Це пов'язано з тим, що жінки в СРСР не були військовозобов'язаними, хоча військове законодавство СРСР передбачало в разі необхідності обов'язкове залучення жінок до лав Червоної армії для проходження служби у допоміжних військах. Результати сучасних історичних досліджень російських істориків засвідчили, що сучасні офіційні інтерпретації Другої світової війни демонструють наявність міцного зв'язку образу жінки, сконструйованого сучасною російською історіографією, з образами і міфами радянського часу.

У результаті дослідження головних тенденцій у вивченні Другої світової війни виявлено, що історична пам'ять про Другу світову війну виступає

ідеологічним тлом для фахових історичних студій, що засвідчує аналіз інтерпретації подій Другої світової війни сучасними російськими істориками та людського виміру військового протистояння.

ВИСНОВКИ

Пам'ять про Другу світову війну в сучасній Росії є не тільки духовно-історичним надбанням російського народу, яке відображає підвалини його самодостатності й самобутності, органічно інтегрує його в загальноцивілізаційний потік, підносить до рівня інших народів, які активно творили історію, а й дозволяє формувати позитивний імідж історії держави, виконуючи месіанську функцію. Її сутність становить складний і суперечливий, багато в чому навіть парадоксальний феномен, який важко досягнути в чорно-білому спектрі й більш-менш однозначно оцінити. Саме тому вивчення історії Другої світової війни завжди належало до провідних напрямів дослідницького пошуку істориків, що засвідчила кількість робіт на цю тематику. Накопичений дослідницький досвід неодноразово був предметом спеціального аналізу російської історіографії, але не став результатом комплексного дослідження в історичній літературі через низку чинників.

На сучасну російську історіографію істотно впливав і впливає спадок радянської історіографії. Під час аналізу подій Другої світової війни тривалий час панувала ідеологія, яка тісно зв'язувала історіографію з пропагандистськими завданнями, а історики ключове значення надавали показу домінантної ролі комуністичної партії, прославленню фронтового і трудового подвигу радянських людей. Саме від радянської історіографії процес російського історіописання перейняв залежність від стратегії державної політики пам'яті, яка регламентує межі історичних досліджень шляхом створення і поширення радянських міфів та ідеологем. Безпосередньо поєднання ідеологем державної політики пам'яті та досягнень розвитку російської історіографії конструює образ Другої світової війни в історичній науці та суспільному житті.

Умови функціонування системи російської історичної науки протягом останньої чверті століття сформували новий етап у розвитку російської вітчизняної історіографії, який істотно відрізняється від радянського і багато в

чому зумовлений суспільно-політичними змінами, що відбуваються в країні, починаючи з другої половини 1980-х років. Вони мали вплив на всі сфери історичного знання, але у вивченні подій Другої світової війни на професійному рівні проявилися дещо пізніше. Спочатку ключову роль у переосмисленні цієї теми відіграла публіцистика, її «вторгнення» у процес формування історичних студій був спровокований емоційним зростанням вагомості перегляду історії та заповненням «білих плям», яких раніше не висвітлювали в історичних працях. Перегляд поглядів на ключові події війни нерідко проявлявся у зміні радянських оцінок на прямо протилежні, «герої війни» поступались місцями «антигероям», їхні образи піддавалися десакралізації і деміфологізації або зумовлювали суперечливе сприйняття їхніх дій істориками. При цьому процес змін в історичній науці іноді набував болісних та суперечливих форм.

Окремі російські дослідники заявили про свій рішучий розрив з колишніми радянськими методологічними підходами та історичними концепціями, піддавши їх беззаперечному осуду за догматизм і прихильність до сталінських поглядів. Вони запустили процес переоцінки історичних студій, враховуючи зміни в системі історичної науки, та сформували «ліберальну» концепцію подій Другої світової війни. Натомість прихильники зберігання радянських традицій історіописання звинуватили перших у тенденційності та кон'юктурності історичних студій і виступили на захист здобутків радянської історіографії, найважливіші тези якої сприймав та поширював політичний істеблішмент через стратегії державної політики пам'яті. У такий спосіб було сформовано «державницьку» концепцію російської історіографії.

Перехід до нового етапу розвитку російської вітчизняної історіографії великою мірою визначався змінами в організації системи архівних установ країни, розсекреченням документів та розширенням доступу дослідників до джерел від початку 1990-х років. Нові документальні публікації становили різноманітні матеріали з широкого кола проблем воєнної історії, іноді маючи науково-популярний характер та журнальний формат. Вони дозволили оцінити

зміни у формуванні нового архівно-інформаційного простору, які відомі як «архівна революція», що створила кардинально нові можливості для вивчення воєнної теми.

Зазначені зміни відіграли вагомий роль у створенні нових традицій російського історіописання, але тривали недовго, оскільки новий правовий режим обмежив доступ дослідників до документів. Водночас досягнені здобутки в організації архівної системи розширили наукові контакти російських істориків з їхніми зарубіжними колегами, оскільки збагачення джерельної бази заохочувало зарубіжних істориків вивчати маловідомі аспекти Другої світової війни.

Наукові контакти російських вітчизняних та зарубіжних колег мали суперечливий характер. Адже незважаючи на прихід нового покоління російських істориків, їхнє «звільнення» від колишніх стереотипів супроводжується народженням нових міфів, зокрема пов'язаних з процесами підрахунку внеску у справу перемоги, які розпалювали нові міжнародні дискусії фахових істориків.

Суперечливий процес переосмислення історії Другої світової війни та її інтеграції у світову історіографію набували найгостріших акцентів під час проведення конференцій, багато з яких, як і раніше, приурочені до чергових ювілеїв перемоги, що свідомо надавало їм офіційний статус. Нерідко на конференціях лунала непримиренна критика на адресу «фальсифікаторів» історії війни, яка супроводжувалась прийняттям відповідних резолюцій, що обмежували міжнародні наукові контакти та відштовхували російську вітчизняну історіографію у бік радянських традицій.

Гостра полемічність у висвітленні подій Другої світової війни, постійна присутність у її вивченні політичної складової пояснюються не тільки відмінностями в дослідницьких підходах, а й тим особливим місцем, яке, як і раніше, посідає Друга світова війна в російській суспільній свідомості. Саме тому образ Другої світової війни в російському суспільстві захищають меморіальні закони, які створюють ідеологічне тло для фахових історичних

студій, у якому Друга світова війна сприяє консолідації російського суспільства, а перемога у війні багато в чому і надалі зберігає свій сакральний характер, а різні табу ускладнюють роботу дослідників.

Однак зміни в системі історичної науки та вибір нових теоретико-методологічних підходів в історіографії впливають на історичні дослідження, в яких відображено не тільки пафос перемог, а й трагізм поразок радянських військ у роки Другої світової війни. Антропологічний поворот та гуманізація історії спричинили зміни в історичних студіях. Російські історики розкрили причини перших невдач Червоної армії, пов'язаних з репресіями командного складу напередодні війни і прорахунками в процесі підготовки до неї, величезні і не завжди виправдані втрати в окремих битвах, важкі долі радянських солдатів і командирів. Тому поряд з висвітленням битв під Москвою, Сталінградом, Курськом більше уваги стали приділяти поразкам у 1941–1942 рр., особливостям функціонування окупаційного режиму.

Відмінною рисою пострадянської російської історіографії Другої світової війни є плюралізм думок, оцінок і підходів. При цьому в умовах відмови від марксистської парадигми частина істориків звернулася до позитивістської (неопозитивістської) методології, прагнучи відтворити історію Другої світової війни, «як це в дійсності було», спираючись безпосередньо на документи і відмовляючись від будь-яких загальнотеоретичних концепцій. Поступово у представників нових течій розвитку російської історіографії складалося розуміння того, що навіть повне відкриття архівів не може прояснити всіх суперечливих моментів без наявності визначених дослідницьких принципів і методів, які намагалися презентувати прихильники цивілізаційного та євразійського підходів.

Оновлення методології і методики досліджень супроводжується появою нової наукової термінології, передусім завдяки використанню як термінів, що мають іноземне походження, так і тих, що вживаються в суміжних гуманітарних і соціальних дисциплінах. Потреба в новій термінології

пояснюється відкриттям нових аспектів вивчення та новими дослідницькими завданнями, що стоять перед істориками.

У першій половині 1990-х років частина російських істориків зверталась до воєнної тематики, спираючись на концепцію тоталітаризму, яка особливо поширена в західній історіографії, завдяки цьому російські історики проводять порівняльний аналіз радянських та німецьких режимів. Однак в останні роки цю концепцію у російській історіографії стали використовувати у військово-історичних дослідженнях набагато рідше через політичну та ідеологічну заангажованість, невідповідність конкретно-історичній реальності, що загрожує історичним дослідженням сучасної російської історіографії спрощеннями і спотвореннями.

Зміни у системі історичної науки та у виборі підходів утвердили провідні теми в дослідженні тематики війни. У контексті дослідження подій Другої світової війни російські історики розкривають різноманітні аспекти воєнного протистояння. Ці різноманітні аспекти в історичних студіях сучасних російських істориків заклали основу для утворення двох таборів. Прихильники першого табору, які опираються в дослідженнях на сучасні західні методологічні підходи і поступово відступають від радянських кліше, сформували «ліберальну» концепцію. Натомість прихильники другого табору, адаптуючи радянські стереотипи та ідеологічні кліше до нових умов розвитку історичної науки, сформували «державницьку» концепцію. Більше уваги представники «державницької» концепції, серед яких С. Переслегін, Ю. Мухін, А. Ісаєв та інші, зосереджують на причинах і передумовах війни Німеччини з СРСР, становищі економіки Радянського Союзу в роки війни, ході бойових дій під час конкретних битв, де перемогу здобував СРСР, причинах поразки Німеччини у війні, партизанському русі на окупованих радянських територіях, бойовій і трудовій звитягах «радянського народу». Водночас дослідники «ліберальної» концепції, серед яких О. Гогун, Б. Соколов, М. Солонін та інші, намагаються розвинути нові напрями в дослідженнях про окупаційний режим (при цьому акцентують не тільки на злочинах окупантів проти місцевого

населення), колабораціоністський рух, людські і матеріальні втрати СРСР, причини поразок Червоної армії.

Провідним напрямом у розробці історії Другої світової війни в останні роки стало звернення пострадянських російських істориків до історичних студій, присвячених людині та її поведінці в екстремальних умовах воєнного часу. Значно зросла кількість робіт, присвячених людському виміру війни, виконаних у контексті таких сучасних дослідницьких напрямів, як соціальна історія, мікроісторія й особливо воєнно-історична антропологія. Вивчення таких багатограних тем та прагнення створити більш цілісну картину подій Другої світової війни сприяли залученню до історичних досліджень методів і теорій інших наук, зокрема впровадження здобутків психології та її методів вивчення поведінки в екстремальних умовах воєнного часу, аналіз солдатського фаталізму і релігійності, особливостей самопочуття людини в бойовій обстановці. Усі ці аспекти дозволили масштабніше розглянути військове протистояння та сформуванню образ людини у війні. Російські історики дедалі частіше досліджують специфіку сприйняття військових подій солдатами, їхній фронтний побут, формування образу «ворога», взаємне сприйняття союзників і супротивників в роки Другої світової війни. Осмислення фронтного покоління як певної соціально-психологічної спільності дало змогу російським історикам говорити про суперечливість воєнного досвіду, а відтак посилення труднощів у трактуванні подій Другої світової війни, пов'язаних із складністю визначення жіночого образу війни та сприйняттям військовополонених і людей, які співпрацювали з німецькими окупантами в роки війни.

Російські історики, залучаючи досягнення світової історичної науки, розпочали вивчення жіночого образу Другої світової війни. Ще в 1980-ті роки в межах «історії жінок» виник новий дослідницький напрям – гендерні студії, у якому підкреслювався соціальний характер нерівності між статями. На цьому етапі розвитку російської історичної науки опубліковані перші гендерні дослідження з історії Другої світової війни, зокрема присвячені становищу жінок в німецьких концтаборах і в партизанських загонах. Однак можливості

цього підходу в російській історіографії поки не реалізовано повною мірою, оскільки їхні автори розкривають лише усталені в радянській історіографії сюжети, зокрема обчислюють загальну кількість жінок, які працювали в тилу і воювали на фронті, наводячи приклади їхнього героїзму.

Поруч з новими проблемними напрямками пострадянської російської історіографії набувають нових форм дискусії істориків про початковий період Другої світової війни. Російські вчені гостро дискутують про роль Й. Сталіна у перемозі в Другій світовій війні, вони намагаються відповісти на запитання про те, як була здобута перемога – «завдяки» або «всупереч» його діяльності. Дуже часто їхня позиція з цього приводу залежить від загальної оцінки радянського ладу, яку сучасні дослідники розкривають через перебудову всієї системи роботи та головні напрями діяльності органів влади в 1941–1945 рр. При цьому російські історики, прихильники «державницької» концепції, А. Ісаєв, Г. Городецький, С. Переслегін, Ю. Нікіфоров визначають історичну обумовленість створення надзвичайних структур не обставинами воєнного часу, а ефективністю функціонування радянської державної системи. Представники «ліберальної» концепції О. Гогун, М. Мельтюхов, О. Чубар'ян, Б. Соколов, М. Солонін вивчали в цьому ракурсі подальшу розробку кадрової політики та сам стиль управління радянських структур керівництва у військових умовах, його позитивні й негативні практики, структуру і діяльність Державного комітету оборони СРСР як вищого органу влади в країні. У низці досліджень представників «ліберальної» концепції виявлено труднощі і помилки, допущені владними структурами в організації господарської діяльності та управлінні суспільно-політичними процесами.

Незважаючи на досягнення пострадянської російської історіографії, в історичних дослідженнях не відбулося переосмислення масової свідомості радянського суспільства в роки війни. Російські історики за радянською традицією вказували і надалі вказують на переважання у громадській свідомості державного патріотизму. Проте джерела цього патріотизму пов'язують уже не з комуністичною ідеологією, аналізуючи форми і методи

радянської пропаганди, яка виконувала мобілізаційну функцію в роки Другої світової війни, а з людським прагненням вижити.

Зміни в системі історичної науки та у виборі теоретико-методологічних підходів менш помітні у висвітленні причин поразок Червоної армії у воєнні роки, де переважають сюжети віроломного нападу німців та необхідності дотримання міжнародних угод, натомість майже не розглядаються проблемні аспекти милітаризації економіки та репресій 1937–1938 рр. В. Рунов, М. Семиряга, М. Мельтюхов не поставили під сумнів терміни переведення радянської промисловості на «військові рейки», а також переважання у військово-промисловому комплексі озброєння наступального характеру, не наводять фактів випуску військової продукції на непристосованих підприємствах, без кваліфікованих кадрів, коли іноді були безглузді затрати праці і матеріалів.

Позитивне значення в сучасній російській історіографії відіграла відмова від одновимірного «чорно-білого» зображення окупації радянських територій, яке зводилося в радянській історіографії суто до картин масового насильства і терору загарбників. Введення в науковий обіг нових джерел дозволило комплексно проаналізувати окупаційний режим, охарактеризувати структурну діяльність у захоплених районах органів влади й управління. Висвітлюючи ці аспекти Другої світової війни, М. Семиряга, П. Полян, Є. Шанцева, Б. Ковальов спробували розкрити відмінності у співпраці радянських громадян у різних напрямках окупаційної політики: економічній і фінансовій, соціальній і національній. Однак відтворення всього спектру повсякденного життя населення захоплених областей, комплексу його взаємин з окупантами поки що є недостатньо повним у баченні сучасної російської історіографії.

Російські історики у власних нових узагальнювальних і спеціальних працях розкривають труднощі і прорахунки у становленні й організації партизанського руху на окупованій території, діяльність органів НКВД зі створення партизанських загонів, вдосконалення форм і способів боротьби в тилу, її особливості в різних регіонах країни. Серед нових сюжетів, до яких

звернулися Б. Соколов, В. Пережогін, І. Молодова, – питання повсякденного життя і побуту партизанів, їхні складні й іноді суперечливі взаєминами з населенням.

Предметом спеціального наукового аналізу в російській історіографії стала проблема колабораціонізму. Перші історичні дослідження на цю тему, опубліковані на початку 1990-х років, вирізнялися фрагментарністю та суперечливістю суджень. Відмова від ідеологічних кліше і залучення нових джерел дозволили прийти до більш достовірних висновків про природу і чисельність цього явища, виявити його мотиви і причини, що засвідчили дослідження С. Кудряшова, Б. Соколова, М. Семиряги, П. Поляна.

Увагу російських істориків стали привертати долі радянських військовополонених та оstarбайтерів. Однак у висвітленні цих сюжетів історії Другої світової війни все ще є чимало невивчених аспектів, зокрема соціально-психологічні наслідки перебування мільйонів людей у Німеччині, труднощі у їхній реадаптації, прояви і форми дискримінації під час повернення на батьківщину. Спеціальні дослідження присвячені долі німецьких військовополонених в роки Другої світової війни. Російські історики К. Александрова, М. Ерін, В. Земськов, П. Полян, Б. Хавкін у своїх опублікованих дослідженнях та документах характеризують режим утримання іноземних військовополонених у СРСР, їхню працю та медико-санітарне забезпечення, повсякденне життя і «табірну культуру», а також організацію політичної роботи з ними, репатріацію на батьківщину.

Однак у російській історіографії й надалі найгострішою є проблема переосмислення зовнішньої політики СРСР періоду Другої світової війни та її результати. Російські історики розкривають колізії відносин між союзниками, взаємодію лідерів «великої трійки», які стали «друзями мимоволі», відзначають складність формування антигітлерівської коаліції, розкривають її роль у координації боротьби проти агресорів. Переоцінці піддаються взаємини початкового періоду протистояння. Втім, визнання істотного внеску союзників

у перемогу не зумовлює перегляду уявлень про те, що саме Збройні сили СРСР відіграли в ній головну роль.

Значно менше зацікавлення викликають у російських істориків проблеми, пов'язані з кількістю людських і матеріальних втрат, які самі собою наштовхують на аналіз ціни перемоги у війні. Тривалий час у російській історіографії невідомою була точна кількість людських втрат, яких зазнала країна в роки Другої світової війни. Безпосередньо після війни втрати СРСР було визначено у 8 млн осіб, пізніше, в період «відлиги», називали 20 млн осіб, тобто в радянській історіографії приховували реальну кількість жертв. У 1990-ті роки були опубліковані нові дані, згідно з якими людські втрати країни оцінювали майже у 27 млн осіб, враховуючи втрати серед військовослужбовців і жертви серед мирного населення. При цьому опускали наслідки зниження народжуваності в період війни, зростання смертності в післявоєнні роки та інші втрати, які фахівці обчислюють у 23 млн осіб.

Жвавий суспільний інтерес до питання про ціну перемоги у війні в 1990-ті роки привів до появи численних публікацій, що містять різні дані та репрезентують протилежні судження, зокрема історичні дослідження Б. Соколова, В. Гуркіна, В. Єлісеєвої та інших. Їх кількість досить велика, оскільки низка авторів наводить цифри, що значно перевищують офіційні дані, спираючись в основному на підрахунки різниці між очікуваною кількістю населення і даними, зафіксованими під час переписів у післявоєнний час. Представники «державницької» концепції оцінюють такі результати досліджень проблеми ціни перемоги нерідко критично, вважаючи за необхідне спиратися на наявні документи радянського взірця, а не застосовувати нові принципи обчислення, в яких повно відмінностей від офіційних даних.

Істотну роль у вирішенні розбіжностей, що стосуються людського виміру війни та репрезентації історії людських доль, відіграє створення електронної бази даних учасників війни, розширення доступності до вже наявних відомостей. Це надає змогу переоцінити демографічні наслідки війни для радянського і сучасного російського суспільства загалом та окремих регіонів,

національних і соціальних груп зокрема, деформації у віково-статевій структурі населення і їхні негативні економічні та соціально-психологічні наслідки.

Отже, сучасна російська історіографія створює значно більше сприятливих можливостей для вивчення подій Другої світової війни, ніж у радянський період. Цьому сприяють загальна атмосфера в науковому просторі, розширення кола джерел, поява нових підходів до осмислення теми. Поступово складається нова картина подій військового часу, яка більшою мірою відповідає сучасним уявленням про достовірність історичного знання і взаємодію традиційних підходів та нових оцінок. Водночас в історії Другої світової війни ще зберігається чимало невідомих, маловивчених та заідеологізованих проблем, до яких тільки належить звернутися дослідникам.

Можна зробити висновок, що розгляд головних проблем та окремих аспектів історії Росії періоду Другої світової війни переконує в наявності істотних позитивних зрушень у її дослідженні та висвітленні, створенні наукових концепцій, де історики намагаються сформувану аргументовану картину місця, ролі і значення російського народу в подіях і процесах воєнного часу. Однак, аналізуючи російську історіографію та її взаємодію з державною політикою пам'яті, потрібно зауважити, що тема Другої світової війни досі є на контролі держави, яка обмежує повноцінний розвиток російської історіографії на законодавчому рівні, адаптуючи до нових реалій радянські оцінки воєнних подій. Найефективнішим засобом збереження радянського взірця історичної пам'яті про Другу світову війну стало прийняття в Росії меморіального законодавства, що обмежує повноцінний розвиток російської історіографії, звужуючи можливості наукової діяльності істориків через адміністративні стягнення та кримінальну відповідальність. Цензура і страх покарання за дослідження складних подій Другої світової війни негативно впливають на розвиток сучасної російської історіографії, яка перебуває під суворим контролем меморіального законодавства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Аймерхаммер К., Бордюгов Г. А. Национальные истории в советском и постсоветском государстве: монография. Москва: Фонд Фридриха Науманна, АИРО-XX, 2003. 432 с.
2. Александров К. М. От версии интервью до достоверной статистики. *Военно-исторический архив*. 2010. № 7. С. 42–72.
3. Александров К. М. Генералитет и офицерские кадры вооруженных формирований Комитета освобождения народов России 1943–1946 гг. : дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.02 / С.-Петербур. ин-т истории Рос. акад. наук. Санкт-Петербург, 2016. 1145 с.
4. Алексашкина Л. Н. Новейшая история. XX век: учеб. для 9 кл. общеобразоват. учрежд. Москва: Мнемозина: АО «Моск. учебники», 2001. 335 с.
5. Алексашкина Л. Н. Всеобщая история. XX – начало XXI века: учеб. для 11 кл. Москва: Мнемозина: АО «Моск. учебники», 2008. 319 с.
6. Алексеева Г. Д. Историческая наука России в поисках новых концепций. *Россия в XX веке историки мира спорят*: монография. Москва: Наука, 1994. С. 635–642.
7. Алексиевич С. О. У войны – не женское лицо: монография. Минск: Мастацкая літаратура, 1985. 317 с.
8. Анфертьев И. А. Основные направления современных фальсификаций Великой Отечественной и Второй мировой войн в зарубежных странах, на постсоветском пространстве и в России. *СССР, его союзники и противники во Второй мировой войне: политический дискурс, историографические дискуссии, проблемы преподавания*: матер. межвузов. науч.-практ. конф., приуроч. к 65-летию Победы в Великой Отечественной войне, 1941–1945 гг. Москва. 2010. С. 46–53.
9. Анфилов В. А. Дорога к трагедии сорок первого года: монография. Москва: Акопов, 1997. 304 с.

10. Афанасьев Ю. М. Другая война. История и память. URL: http://www.yurifaxanasyev.ru/articles/art_1996_59.htm (дата звернения: 16.09.2017).
11. Афанасьева Л. И., Меркушин В. И. Великая Отечественная Война в исторической памяти россиян. *Социс.* 2005. № 5. С. 11–22.
12. Афанасьев Ю. Я хотел бы увидеть Россию разколдованной. URL: <http://magazines.russ.ru/continent/2009/140/af13.html> (дата звернения: 11.01.2017).
13. Багдасарян В. Э., Абдулаев Э. Н., Клычников В. М. и др. Школьный учебник истории и государственная политика: монография. Москва: Науч. эксперт, 2009. 376 с.
14. Бакланов А. Правительство одобрило закон о запрете реабилитации нацизма. URL: <http://www.snob.ru/selected/entry/73715> (дата звернения: 15.02.2017).
15. Барсенков А. С., Вдовин А. И. История России. 1917–2004: учеб. пособие для студ. вуз. Москва: Аспект Пресс, 2005. 816 с.
16. Барсукова Н. В. Женщины в Вооруженных силах СССР в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. *Омский научный вестник.* 2012. № 5. С. 11–13.
17. Барсукова Н. В. Наравне с мужчинами: женщины в Вооруженных силах СССР в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. *Вестник СПбГУ.* 2012. № 4. С. 11–13.
18. Бахвалов А. Л. Генерал Власов. Предатель или герой? *Звезда.* 1995. № 6. С. 109–156.
19. Безыменский Л. А. Сталин и Гитлер перед схваткою: монография. Москва: Яуза: Эксмо, 2009. 512 с.
20. Бессмертный Ю. Л. Тенденции переосмысления прошлого в современной зарубежной историографии. *Вопросы истории.* 2000. № 9. С. 152–158.
21. Быков А. В. Фундаментальные труды по истории Великой Отечественной войны советского периода. *Вестник Омского университета. Серия «Исторические науки».* 2016. № 1. С. 73–78.

22. Быстрова И. В. Советский военно-промышленный комплекс: проблемы становления и развития (1930–1980-е годы): монография. Москва: ИРИ РАН, 2006. 704 с.
23. Бобылев П. Н. К какой войне готовился Генеральный штаб РККА в 1941 году? *Отечественная история*. 1995. № 5. С. 3–20.
24. Бомсдорф Ф., Бордюгов Г. А. Россия и страны Балтии, Центральной и Восточной Европы, Южного Кавказа, Центральной Азии: старые и новые образы в современных учебниках истории. Научные доклады и сообщения. Москва: АИРО-XXI, 2003. 350 с.
25. Бонвеч В. Наступательная стратегия – наступление – нападение. Историк из Германии о дискуссии вокруг событий 1941 года. *Отечественная история*. 1998. № 3. С. 22–25.
26. Борозняк А. И. 22 июня 1941 года: взгляд с «той» стороны. *Отечественная история*. 1994. № 1. С. 150–151.
27. Борозняк А. И. Историки ФРГ о нацизме. *Новая и новейшая история*. 1997. № 1. С. 62–74.
28. Борозняк А. И. «Так разрушается легенда о чистом вермахте...». Современная историография ФРГ о преступлениях немецкой армии в войне против Советского Союза. *Отечественная история*. 1997. № 3. С. 107–120.
29. Боханов А. Н., Горинов М. М., Дмитренко В. П. История России с древнейших времен до конца XX века: у 3 т. Москва: ООО «Издательство АСТ», 2001. Т. 3: История России. XX век. 608 с.
30. Боярский В. И. Партизанство вчера, сегодня, завтра. Историко-документальный очерк: монография. Москва: Изд. дом «Граница», 2003. 448 с.
31. Будко А. А., Грибовская Г. А. Женщина-воин, женщина-жертва. Организация медицинской помощи и лечения женщин, вставших на защиту Родины. *Военно-исторический журнал*. 2004. № 3. С. 13–18.
32. Будницкий О. В. Мужчины и женщины в Красной Армии (1941–1945). *Cahiers du Monde russe*. 2011. № 2–3. С. 405–422.

33. Бурлацкий Ф. М. Сталин появится из задних рядов. *Ex libris НГ*. 1997. № 7. С. 3.
34. Бухарин С. Н. Как и почему лгут историки. URL: <http://www.sorokinfond.ru/index.php?id=390> (дата звернення: 10.09.2016).
35. Васильев Ю. А. «Кризис истории» – кризис понимания истории. *Знание. Понимание. Умение*. 2006. № 1. С. 35–40.
36. Васильев Ю. А. О методологических основаниях русской исторической школы: историософские аспекты. *Знание. Понимание. Умение*. 2009. № 1. С. 49–58.
37. Васильев Ю. А. О методологических основаниях русской исторической школы: историософские аспекты. *Знание. Понимание. Умение*. 2009. № 2. С. 78–88.
38. Вашурина З. П. Служба женщин в Вооруженных Силах России. *Военно-историческая антропология: ежегодник*. Москва: РОССПЭН, 2002. С. 370–380.
39. Вашурина З. П. Исторический опыт привлечения женщин на военную службу в отечественные Вооруженные Силы в XX веке: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Рос. акад. гос. службы при Президенте РФ. Москва, 2004. 24 с.
40. Великая Отечественная война 1941–1945 гг. Военно-исторические очерки: в 4 кн. Москва: Наука, 1998. Кн. 1: Суровые испытания. 544 с.
41. Великая Отечественная война 1941–1945 гг. Военно-исторические очерки: в 4 кн. Москва: Наука, 1999. Кн. 2: Перелом. 500 с.
42. Великая Отечественная война 1941–1945 гг. Военно-исторические очерки: в 4 кн. Москва: Наука, 1999. Кн. 3: Освобождение. 510 с.
43. Великая Отечественная война 1941–1945 гг. Военно-исторические очерки: в 4 кн. Москва: Наука, 1999. Кн. 4: Народ и война. 368 с.
44. Великая Отечественная война 1941–1945 годов: в 12 т. Москва: Кучково поле, 2011. Т. 1: Основные события войны. 976 с.
45. Великая Отечественная война 1941–1945 годов: в 12 т. Москва: Кучково поле, 2012. Т. 2: Происхождение и начало войны. 1008 с.

46. Великая Отечественная война 1941–1945 годов: в 12 т. Москва: Кучково поле, 2012. Т. 3: Битвы и сражения, изменившие ход войны. 864 с.
47. Великая Отечественная война 1941–1945 годов: в 12 т. Москва: Кучково поле, 2012. Т. 4: Освобождение территории СССР. 1944 год. 864 с.
48. Великая Отечественная война 1941–1945 годов: в 12 т. Москва: Кучково поле, 2013. Т. 5: Победный финал. Завершающие операции Великой Отечественной войны в Европе. Война с Японией. 864 с.
49. Великая Отечественная война 1941–1945 годов: в 12 т. Москва: Кучково поле, 2013. Т. 6: Тайная война. Разведка и контрразведка в годы Великой Отечественной войны. 864 с.
50. Великая Отечественная война 1941–1945 годов: в 12 т. Москва: Кучково поле, 2013. Т. 7: Экономика и оружие войны. 864 с.
51. Великая Отечественная война 1941–1945 годов: в 12 т. Москва: Кучково поле, 2014. Т. 8: Внешняя политика и дипломатия Советского Союза в годы войны. 864 с.
52. Великая Отечественная война 1941–1945 годов: в 12 т. Москва: Кучково поле, 2014. Т. 9: Союзники СССР по антигитлеровской коалиции. 864 с.
53. Великая Отечественная война 1941–1945 годов: в 12 т. Москва: Кучково поле, 2014. Т. 10: Государство, общество и война. 864 с.
54. Великая Отечественная война 1941–1945 годов: в 12 т. Москва: Кучково поле, 2015. Т. 11: Политика и стратегия Победы: стратегическое руководство страной и Вооруженными силами СССР в годы войны. 864 с.
55. Великая Отечественная война 1941–1945 годов: в 12 т. Москва: Кучково поле, 2015. Т. 12: Итоги и уроки войны. 864 с.
56. Вельцер Х. История, память и современность прошлого. Память как арена политической борьбы. *Неприкосновенный запас: дебаты о политике и культуре*. 2005. № 2–3. С. 28–35.
57. Веревкин С. Вторая мировая война: вырванные страницы: монография. Москва: Яуза, 2006. 413 с.

58. Вишлѐв О. В. Речь И. В. Сталина 5 мая 1941 г. Российские документы. *Новая и новейшая история*. 1998. № 4. С. 77–89.
59. Вишлѐв О. В. Западные версии высказываний И. В. Сталина 5 мая 1941 г. По материалам германских архивов. *Новая и новейшая история*. 1999. № 1. С. 93–115.
60. Вишлѐв О. В. Накануне 22 июня 1941 года: монография. Москва: Наука, 2001. 230 с.
61. Волкогонов Д. А. Сталин. Политический портрет: в 2 кн. Москва: Новости, 1992. 704 с.
62. Волобуев О. В., Клоков В. А., Пономарѐв М. В., Рогожкин В. А. Россия и мир: учеб. для 10–11 кл. Москва: ДРОФА, 2002. 352 с.
63. Волобуев О. В., Журавлев В. В., Ненароков А. П., Степанищев А. Т. История России. XX – начало XXI века. 9 кл.: учеб. для общеобразоват. учрежд. Москва: ДРОФА, 2010. 318 с.
64. Волобуев О. В. Великая Отечественная война в новом школьном учебнике: историко-культурный стандарт и его реализация. *Великая Отечественная война: история и историческая память в России и мире*: сб. матер. Междунар. науч.-обществ. форума, посвящ. 70-летию Победы в Великой Отечественной войне: в 2 т. Тула: Изд-во Тул. гос. пед. ун-та им. Л. Н. Толстого, 2015. Т. 1. С. 3–9.
65. Волоковых А. А. Объективный фактор в организации и развитии партизанского движения на Северо-Западе Российской Федерации в годы Великой Отечественной войны: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Санкт-Петерб. гос. ун-т. Санкт-Петербург, 2002. 227 с.
66. Гадѐев О. В. Російська історіографія передодня Другої світової війни. *Сторінки воєнної історії України: збірник наукових статей ІНАН України. Інститут історії України*. Київ, 2007. Вип. 11. С. 10–19.
67. Гапова Е. И. Между войнами: женский вопрос в национальных проектах. *Социальная история: ежегодник. Женская и гендерная история*. Москва, 2003. С. 206–207.

68. Гареев М. А. Неоднозначные страницы войны (Очерки о проблемных вопросах истории Великой Отечественной войны): монография. Москва: РМФ, 1995. 320 с.
69. Гареев М. А. Правда и ложь о начале войны. Готовил ли Сталин упреждающий удар по Германии в 1941 году? *Независимая газета*. 2000. 22 июня. С. 3.
70. Гареев М. А. Уроки не впрок. *Военно-исторический журнал*. 2001. № 6. С. 15–21.
71. Гареев М. А. Готовил ли Советский Союз упреждающее нападение на Германию в 1941 году? *Война и политика, 1939–1941*. Москва, 2001. С. 270–280.
72. Герасимов Г. И. Действительное влияние репрессий 1937–1938 гг. на офицерский корпус РККА. *Российский исторический журнал*. 1999. № 1. С. 44–52.
73. Гирич І. Б. Історична і колективна пам'ять: що це? URL: <http://www.ihyrch.name/Misc/Rethinking/NationalMemory.html> (дата звернення: 12.08.2017).
74. Гогун А. С. Упреждающий удар или агрессия? *Военная литература*. 2001. № 6. URL: <http://militera.lib.ru/articles/1/divs/research/card32915.html> (дата звернення: 22.08.2017).
75. Гогун А. С. Сталинские командос. Украинские партизанские формирования 1941–1944: монография. Москва: РОССПЭН, 2012. 554 с.
76. Гогун А. С. Между Гитлером и Сталином: монография. Санкт-Петербург: Нева, 2004. 217 с.
77. Горинов М. М. Зоя Космодемьянская. *Отечественная история*. 2003. № 1. С. 77–92.
78. Городецкий Г. Миф «Ледокола». Накануне войны: монография. Москва: Прогресс-Академия, 1995. 352 с.
79. Городецкий Г. Роковой самообман: Сталин и нападение Германии на Советский Союз: монография. Москва: Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 2001. 384 с.

80. Горьков Ю. А. Готовил ли Сталин упреждающий удар против Гитлера в 1941 г. *Новая и новейшая история*. 1993. № 3. С. 29–45.
81. Горьков Ю. А., Семин Ю. Н. О характере военно-оперативных планов СССР накануне ВОВ. Новые архивные документы. *Новая и новейшая история*. 1997. № 5. С. 108–129.
82. Гузенкова Т. С. «Расскажу вам о войне...» Вторая мировая и Великая Отечественная войны в учебниках и сознании школьников славянских стран: монография. Москва: РИСИ, 2012. 432 с.
83. Гуревич А. Я. Двоякая ответственность историка. *Общественные науки и современность*. 2007. № 3. С. 74–84.
84. Гуревич А. Я. История историка: монография. Москва: РОССПЭН, 2004. 288 с.
85. Гуркин В. В. О людских потерях на советско-германском фронте в 1941–1945 гг. *Новая и новейшая история*. 1992. № 3. С. 219–224.
86. Гречухин П. Б. Власть и формирование исторического сознания советского общества в 1934–1941 гг.: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Саратов. нац. исследоват. гос. ун-т им. Н. Г. Чернышевского. Саратов, 1997. 202 с.
87. Грэхэм Л. Очерки истории российской и советской науки: монография. Москва: Янус-К, 1998. 312 с.
88. Данилов В. П. В поисках новой теории. *Вопросы истории*. 1994. № 6. С. 100.
89. Данилов В. П. Сталинская стратегия начала войны: планы и реальность. *Отечественная история*. 1995. № 3. С. 33–44.
90. Данилов В. П. Попытка возрождения глобальной лжи. *Независимое военное обозрение*. 1995. № 2. С. 5–9.
91. Данилов А. А., Косулина Л. Г. История государства и народов России: учеб. для 6 кл. общеобразоват. учеб. завед. Москва: Дрофа: Веди-М, 2001. 222 с.
92. Данилов А. А., Косулина Л. Г. История России, XX век: учеб. для 9 кл. общеобразоват. учрежд. Москва: Просвещение, 2002. 400 с.

93. Данилов А. А., Барсенков А. С., Горинов М. М. и др. История России. 1900–1945 гг.: книга для учителя. 11 класс. Москва: Просвещение, 2008. 447 с.
94. Данилов А. О концепции курса «История России. 1900–1945 гг.». URL: http://www.prosv.ru/umk/ist-obsh/info.aspx?ob_no=15378 (дата звернения: 12.08.2015).
95. Дембицкий Н. П. Судьба пленных. *Скепсис*. URL: http://scep sis.net/library/id_1250.html (дата звернения: 10.07.2017).
96. Дмитриева О. О. Историческая память и механизмы ее формирования: анализ историографических концепций в отечественной науке. *Вестник Челябинского государственного университета*. 2015. № 6. С. 132–137.
97. Дмитриев А. Н. Время историков. *Неприкосновенный запас*. 2007. № 5. URL: <http://magazines.russ.ru/nz/2007/55/dm21.html> (дата звернения: 20.08.2016).
98. Дмитриев А. Н. От академического интернационализма к системе национально-государственной науки. *Наука, техника и общество России и Германии во время Первой мировой войны*. Санкт-Петербург: Нестор-История, 2007. С. 32–55.
99. Доклад эксперта на тему: «Преподавание Второй мировой войны в школах мира». URL: <http://rudocs.exdat.com/docs/index-384069.html> (дата звернения: 10.12.2013).
100. Долуцкий И. И. Учитель, автор запрещенного учебника истории XX века – о нынешних школьных учебниках. URL: <http://grani-tv.ru/entries/472/> (дата звернения: 10.12.2013).
101. Долуцкий И. И. Отечественная история: XX век: учеб. для 10–11 кл. Москва: Мнемозина, 1997. Ч. 2. 382 с.
102. Дробязко С. Г. Советские граждане в рядах вермахта. К вопросу о численности. *Великая Отечественная война в оценках молодых: сб. ст. студ., асп., молодых ученых*. Москва, 1997. С. 127–134.
103. Дружба О. В. Великая Отечественная война в сознании советского и постсоветского общества: динамика представлений об историческом

- прошлом: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Ростов. гос. ун-т. Ростов-на-Дону, 2000. 508 с.
104. Дубровский А. М. От академического интернационализма к системе национально-государственной науки. *Наука, техника и общество России и Германии во время первой мировой войны*. Санкт-Петербург: Нестор-История, 2007. С. 32–56.
105. Евтушенко Ю. Партизанское движение на Кубани в период Великой Отечественной войны: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Армавир. ин-т соц. образования (филиал) Рос. гос. соц. ун-та. Армавир, 2005. 186 с.
106. Елисеева Н. В. Современное состояние исторической науки в РФ. URL: <http://rodnaya-istoriya.ru/index.php/istoriya-sovremennoie-rossii/istoriyasovremennoie-rossii/sovremennoe-sostoyanie-istoricheskoi-nauki-v-rf.html> (дата обращения: 12.10.2017).
107. Елисеев С. В., Михалков С. В. Потери в войне следует уточнить... *Военно-исторический архив*. 2001. Вып. 2. С. 16–21.
108. Ерин М. Е. Российские историки о судьбе советских военнопленных в нацистской Германии. *Советские и немецкие военнопленные в годы Второй мировой войны*. Минск, 2003. С. 22–65.
109. Ермолов И. Г. Три года без Сталина: оккупация: советские граждане между нацистами и большевиками: монография. Москва: Центрполиграф, 2010. 381 с.
110. Єфименко Г. Г. «Радянська модернізація 1920–1930 рр. (До постановки проблеми у світлі аналізу досліджень сучасних російських істориків)». *Український історичний журнал*. 2002. № 5. С. 3–22.
111. Женщины на защите Отечества в 1941–1945 гг.: воспоминания женщин-фронтовиков. Москва: Акалис, 1995. 221 с.
112. Жиромская В. Б., Киселев И. И., Поляков Ю. А. Полвека под грифом «секретно». Москва: Наука, 1996. 152 с.
113. Жиряков А. Ю. «Имперское» направление постсоветской историографии Второй мировой войны: отличительные черты методики периодизации.

Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету. Історико-філософська серія. Мелітополь, 2005. Вип. IV. С.48–57.

114. Жиряков А. Ю. «Имперское» направление постсоветской историографии Второй мировой войны: причины возникновения и методология. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету.* 2005. Вип. XIX. С. 341–347.
115. Жиряков О. Ю. Гіпотеза «органічності глобальних війн в індустріальному суспільстві» імперського напрямку. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету.* 2006. Вип. XX. С. 453–457.
116. Жиряков О. Ю. Вивчення проблеми кваліфікаційного рівня кадрів РСЧА і впливу на нього репресій 1937–1938 рр. у межах проміжної лінії імперського напрямку. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету.* 2007. Вип. XXI. С. 435–439.
117. Жиряков О. Ю. Посадово-функціональний метод та гіпотеза «командирів мирного часу» як інструменти вивчення військової еліти. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету.* 2008. Вип. XXIII. С. 337–350.
118. Жиряков О. Ю. Імперський напрям пострадянської російської історіографії Другої світової війни: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.06 / Запор. нац. ун-ту. Миколаїв, 2009. 21 с.
119. Жукова О. Г. Социокультурная политика СССР в годы Великой Отечественной войны. *Власть.* 2011. № 8. С. 142–144.
120. Жукова О. Г. Дежавю и жамевю отечественных войн России и СССР: свидетельствуют документы. *Народное образование.* 2012. № 9. С. 261–276.
121. Жукова О. Г. Победа на культурном фронте Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Предпосылки и следствия. *Научные труды Московского гуманитарного университета.* 2013. № 5. С. 4–17.
122. Заболотный Е. А., Камынин В. Д. Историческая наука России в конце XX – начале XXI века. Тюмень: Изд-во Тюмен. гос. ун-та, 2004. 208 с.

123. Завражная Е. С. Партизанское сопротивление оккупантам на территории Ленинградской области в годы Великой Отечественной войны 1941–1944 гг.: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / С.-Петерб. гос. ун-т. Санкт-Петербург, 2007. 17 с.
124. Загладин Н. В., Козленко С. И., Минаков С. Т., Петров Ю. А. История Отечества. XX – начало XXI века: учеб. для 11 кл. Москва: Русское слово, 2003. 260 с.
125. Загладин Н. В. Всемирная история: XX век: учеб. для 11 кл. Москва: Русское слово, 2006. 400 с.
126. Загладин Н. В., Козленко С. И., Минаков С. Т., Петров Ю. А. История России. XX век: учеб. для 11 кл. Москва: Русское слово, 2007. 360 с.
127. Замостьянов А. А. Великая Отечественная война: взгляд из XXI века. *Знание. Понимание. Умение*. 2015. № 2. С. 169–181.
128. Зашкільняк Л. О. Методологія історії. Від давнини до сучасності: посіб. для студ. іст. спец. ун-тів. Львів: Львів. держ. ун-т, 1999. 227 с.
129. Зашкільняк Л. О. Історична пам'ять та історіографія як дослідницьке поле для інтелектуальної історії. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2006–2007. № 7. С. 855–862.
130. Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія: посіб. для студ. іст. спец. ун-тів. Львів: ПАІС, 2007. 312 с.
131. Зверева Г. И. Инструментализация историософии в учебных текстах по истории России. *Исторические знания в современной России: дискуссии и поиски новых подходов*. Москва: Рос. гос. гуманит. ун-т, 2005. С. 109–149.
132. Зверева Г. И. Конструирование культурной памяти: «наше прошлое» в учебниках российской истории. *Новое литературное обозрение*. 2005. № 74. С. 65–86.
133. Земсков В. Н. Репатриация советских граждан и их дальнейшая судьба (1944–1956 гг.). *Социологические исследования*. 1995. № 5. С. 3–13.
134. Земсков В. Н. Проблемы установления масштаба людских потерь СССР в Великой Отечественной войне. *Политическое просвещение*. 2012. № 12. С. 87–100.

135. Зерній Ю. О. Генеза та сучасний зміст поняття історичної пам'яті. *Стратегічні пріоритети*. 2008. № 1. С. 32–39.
136. Зерній Ю. О. Історична пам'ять як об'єкт державної політики. *Стратегічні пріоритети*. 2007. № 1. С. 71–76.
137. Золотарёв В. А. Грандиозный труд о великой войне. *Сенатор: федеральный информационно-аналитический журнал*. URL: <http://www.konkurs.senat.org/notabene/ZolotarevVA.html> (дата звернення: 10.07.2017).
138. Золотарёв В. Партизанское движение. По опыту Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: сб. ст. Москва: Кучково поле, 2001. 462 с.
139. Зорин А. Л. Потопить «Ледокол». Москва: Военная литература, 2005. URL: http://militera.lib.ru/research/zorin_aa/index.html (дата звернення: 10.06.2017).
140. Иванова Ю. В. Женщины на фронтах Великой Отечественной войны: документы и материалы. Москва: Кучково поле, 1991. 453 с.
141. Иванова Ю. В. Храбрейшие из прекрасных. Женщины России в войнах: монография. Москва: РОССПЭН, 2002. 272 с.
142. Иванова Ю. В. Военная история Отечества с древних времен до наших дней: в 3 т. Москва, 1995. Т. 2: Женщины России на службе Отечеству. 453 с.
143. Идиатуллин Ш. Проверьте себя на соответствие должности учителя истории. URL: <http://www.kommersant.ru/test5.aspx> (дата звернення: 12.05.2015).
144. Илиевский Н. В. Современные оценки Великой Отечественной войны. *Преподавание истории в школе*. 2010. № 3. С. 3–8.
145. Исаев А. В. Антисуворов. Десять мифов Второй мировой. Москва: Яуза, Эксмо, 2004. 416 с.
146. Исаев А. В. Котлы 41-го. История ВОВ, которую мы не знали. Москва: Эксмо, Яуза, 2005. 400 с.
147. История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945: в 6 т. Москва: Военное изд-во Военного м-ва Союза ССР, 1960–1965.

148. История Второй Мировой войны 1939–1945: в 12 т. Москва: Военное изд-во М-ва обороны СССР, 1973–1982.
149. Исупов В. А. Городское население Сибири: От катастрофы к возрождению (конец 30-х – конец 50-х гг.). Новосибирск: Наука: Сиб. отделение, 1991. 288 с.
150. Калакура Я. С. Українська історіографія: курс лекцій. Київ: Генеза, 2004. 496 с.
151. Камардина Н. В. Государство и идеология: опыт советского прошлого (на примере дальневосточного общества в 1941–1945 гг.). *Вестник КРАУНЦ. Гуманитарные науки*. 2016. № 2. С. 7–11.
152. Камынин В. Д. Историческая память о Великой Отечественной войне как фактор формирования общественного сознания. *Проблемы образования, науки и культуры*. 2003. № 1. С. 59–65.
153. Камынин В. Д. Российская историческая наука в первой половине 1990-х гг. *Вестник УИЭУиП*. 2008. № 4. С. 93–105.
154. Кара-Мурза С. Г. Важность политики памяти. *Русский Журнал*. URL:<http://russ.ru/layout/set/print/Mirovaya-povestka/Vazhnost-politiki-pamyati> (дата звернення: 10.08.2015).
155. Карацуба И. В. «Учебник Филиппова»: продолжение последовало. URL: <http://urokiistorii.ru/current/view/2009/10/uchebnikfilipova> (дата звернення: 10.10.2015).
156. Кареев Н. И. Россия. Русская наука: историческая наука. URL: http://dic.academic.ru/dic.nsf/brokgauz_efron/139750/%D0%A0%D0%BE%D1%81%D1%81%D0%B8%D1%8F (дата звернення: 12.05.2016).
157. Киселёв А. Ф. История России. XX – начало XXI века: учеб. для 11 кл. Москва: Дрофа, 2008. 320 с.
158. Кирсанов Н. М., Дробязко С. Г. Великая Отечественная война 1941–1945 гг.: национальные добровольческие формирования по разные стороны фронта. *Отечественная история*. 2001. № 6. С. 60–75.

159. Кирсанов Н. М. Мобилизация женщин в Красную армию в годы фашистского нашествия. *Военно-исторический журнал*. 2007. № 5. С. 15–17.
160. Клокова Г. С. Российские учебники истории о Великой Отечественной войне. *Преподавание истории и общество-знания в школе*. 2001. № 1. С. 38–43.
161. Князьков В. А. Партизанское движение. *Социологические исследования*. 1995. № 5. С. 44–49.
162. Ковалёв Б. Н. Нацистская оккупация и коллаборационизм в России. 1941–1944. Москва: ООО «Издательство АСТ»: ООО «Транзиткнига», 2004. 544 с.
163. Ковалёв Б. Н. Коллаборационизм в России в 1941–1945 гг.: типы и формы. Великий Новгород: НовГУ им. Ярослава Мудрого, 2009. 370 с.
164. Ковальченко И. Д. Теоретико-методологические проблемы исторических исследований. Заметки и размышления о новых подходах. *Новая и новейшая история*. 1995. № 1. С. 3–33.
165. Ковальченко И. Д. Некоторые вопросы методологии истории. *Новая и новейшая история*. 1991. №5. С. 6–7.
166. Козлов В. А. Российская история: обзор идей и концепций 1992–1995 гг. *Свободная мысль*. 1996. № 4. С. 104–119.
167. Колесник І. І. Українська історіографія: концептуальна історія. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2013. 566 с.
168. Кока Ю. Н. Современные тенденции и актуальные проблемы исторической науки в мире. *Новая и новейшая история*. 2003. № 3. С. 17–20.
169. Копосов Н. Е. Государство защищает память. *Русский журнал*. URL: <http://www.russ.ru/pole/Gosudarstvo-zaschischaet-pamyat> (дата звернення: 10.12.2016).
170. Копосов Н. Е. Политика памяти и мемориальные законы. *Русский журнал*. 2011. URL: <http://www.russ.ru/pole/Politika-pamyati-i-memorial-nye-zakonu> (дата звернення: 12.06.2017).
171. Копосов Н. Е. Память строгого режима: История политика в России: монография. Москва: Новое литературное обозрения, 2011. 320 с.

172. Копосов Н. Е. Память в законе. *Русский журнал*. 2014. URL: <http://www.russ.ru/Mirovaya-rovostka/Pamyat-v-zakone> (дата звернения: 10.05.2016).
173. Корзун В. П., Колеватов Д. М. Образ исторической науки в первое послевоенное десятилетие: трансформация историографических координат. *Диалог со временем*. 2010. № 33. С. 59–85.
174. Коровин В. В., Манжосов А. Н., Немцов А. Д., Пожидаева Н. Н. Судьба женщин и немецко-фашистская оккупация. *Курский край. Научно-исторический журнал*. 2006. № 15–16. С. 59–65.
175. Коровин В. В., Манжосов А. Н., Пожидаева Н. Н. Женщины Курской области в антифашистских добровольческих военизированных формированиях. *Военно-исторический журнал*. 2007. № 5. С. 18–23.
176. Коровин В. В. Организация сопротивления в тылу немецко-фашистских войск на территории областей Центрального Черноземья в годы Великой Отечественной войны: дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.02 / Курс. гос. ун-т. Курск, 2008. 636 с.
177. Кредер А. А. Новейшая история. 1914–1945 годы: эксперимент. учеб. для сред. шк. 9–11 кл. Москва: Интерпракс, 1994. 204 с.
178. Кредер А. А. Новейшая история: XX век: учеб. для основной шк. Москва: Центр гуманитар. образования, 1994–1998. 386 с.
179. Кремлев С. Россия и Германия: вместе или порознь?: СССР Сталина и рейх Гитлера. Москва: АСТ, 2004. 360 с.
180. Кремлев С. Россия и Германия: путь к пакту. Коридоры раздора и пакт надежды. Москва: АСТ, 2004. 469 с.
181. Кривошеев Г. Ф. О потерях среди женщин-военнослужащих и вольнонаемного состава. *Военно-исторический журнал*. 2005. № 1. С. 30–35.
182. Крижанівська В. І. Арон Якович Гуревич та основні проблеми історичної антропології. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2011. № 106. С. 35–38.

183. Кринько Е. Ф. Коллаборационизм в СССР в годы Великой Отечественной войны и его изучение в российской историографии. *Вопросы истории*. 2004. № 11. С. 153–164.
184. Кринько Е. Ф. Современная российская историография Великой Отечественной войны: итоги двух десятилетий. *Былые годы*. 2009. № 4. С. 6–19.
185. Кром М. М. Арон Яковлевич Гуревич и антропологический поворот в исторической науке. *Новое литературное обозрение*. 2006. № 81. С. 221–228.
186. Кропачев С. А. Эволюция официальной отечественной историографии о потерях СССР и Германии в Великой Отечественной войне. *Военно-исторический архив*. 2010. № 1. С. 164–191.
187. Кудряшов С. И. Советский коллаборационизм в годы войны: вопросы историографии. *Проблемы истории Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.* Самара, 1997. С. 24–32.
188. Кудряшов С. И. Предатели, «освободители» или жертвы режима? Советский коллаборационизм (1941–1942). *Свободная мысль*. 1993. № 14. С. 84–98.
189. Кузищин В. И. О некоторых принципиальных положениях методологии истории. *Новая и новейшая история*. 1996. № 3. С. 84–87.
190. Кузищин В. И. Кризис исторической науки. Что это такое? Актуальные проблемы теории истории: матер. «круглого стола» (12 января 1994 г.). *Вопросы истории*. 1994. № 6. С. 45–103.
191. Кузьминых А. Л. Советский военный плен и интернирование как историографическая проблема. *Российская история*. 2012. № 3. С. 158–174.
192. Кузнечевский В. Д. Без государственного взгляда на историю России (Вторая мировая и Великая Отечественная войны в школьных учебниках истории). *Чем наше слово отзовется*. Москва, 2015. С. 165–172.
193. Кулагин О. Партизанское движение в Карелии и Мурманской области: объективные и субъективные факторы: 1941–1944 гг.: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Петрозавод. гос. ун-т. Петрозаводск, 2005. 261 с.

194. Кулик С. В. Антифашистское движение Сопротивления на оккупированной территории РСФСР в 1941–1944 гг. (проблемы политического и идеологического противоборства): автореф. дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.02 / С.-Петербург. гос. ун-т. Санкт-Петербург, 2007. 508 с.
195. Кулиш В. М. О некоторых актуальных проблемах историографии Великой Отечественной войны. *История и сталинизм*. Москва: Рос. полит. энцикл., 1991. С. 307–310, 320–340.
196. Кулиш В. М. Советская историография Великой Отечественной войны. *Война 1939–1945: два подхода*. Москва, 1995. Ч. 1. С. 34–47.
197. Кулиш В. М. «Дело А. М. Некрича» (Из истории гонений на советскую интеллигенцию). *Кентавр*. 1994. № 4. С. 94–114.
198. Кулиш В. М. Дело «А. М. Некрича» (Из истории гонений на советскую интеллигенцию). *Кентавр*. 1994. № 5. С. 82–97.
199. Куманев Г. А., Шкляр Э. Э. До и после пакта. Советско-германские отношения в преддверии войны. *Свободная мысль*. 1995. № 2. С. 4–15.
200. Курашвили Б. П. Куда идет Россия? Москва: Прометей, 1994. 264 с.
201. Курилла И. И. Закон о «реабилитации нацизма». Его смысл и ожидаемые последствия. *ПОНАРС Евразия*. 2014. № 331. С. 1–4.
202. Лапшин А. О. За нами – правда истории. *Власть*. 2015. № 10. С. 237–240.
203. Лапшин А. О. История Великой Победы. *Знание. Понимание. Умение*. 2015. № 4. С. 351–357.
204. Лебедева М. М. От конфликтного восприятия к согласию. *Полис (Политические исследования)*. 1996. № 5. С. 163–167.
205. Левандовский А. А., Щетинов Ю. А. Россия в XX веке: учеб. для 10–11 кл. общеобраз. учрежд. Москва: Просвещение, 1997. 368 с.
206. Леонов С. В. Исторический путь России в XX в.: попытки концептуального осмысления. *Историческая наука и образование на рубеже веков*. Москва, 2004. С. 134–136.
207. Леонтьев А. Н., Коваль А. С. Вторая мировая война в современном идеологическом дискурсе. *Известия Волгоградского государственного технического университета*. 2005. № 20. С. 40–42.

208. Лешкович Н. О., Липитчук О. В. Цивілізаційний образ Росії в сучасній історіографії. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. 2012–2013. Вип. 13–14. С. 564–578.
209. Линец А. С. Партизанское движение в Ставропольском крае в период немецко-фашистской оккупации: июль 1942 – январь 1943 гг.: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Пятигор. гос. лингвист. ун-т. Пятигорск, 2003. 166 с.
210. Лисенко О. Є. Друга світова війна як предмет наукових досліджень та феномен історичної пам'яті. *Український історичний журнал*. 2004. № 5. С. 3–15.
211. Литвиненко В. С. К науке отношения не имеет. О «подсчетах» боевых потерь в ходе Великой Отечественной войны доктора филологии Бориса Соколова. *Скепсис*. URL: http://scepisis.net/library/id_1221.html (дата звернення: 12.09.2017).
212. Логунов А. П. Кризис исторической науки или наука в условиях общественного кризиса: отечественная историография второй половины 80-х – начала 90-х гг. *Советская историография*. Москва: РГГУ, 1996. С. 447–487.
213. Макаров О. Ю. Коллаборационизм и сотрудничество в Великой отечественной войне. *Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского*. 2011. № 3. С. 185–191.
214. Маклюк О. М. Меморіальне законодавство в країнах Європи: проблема регулювання історичної пам'яті. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2012. Вип. XXXIII. С. 311–315.
215. Малиновский В. Ф. Кто он, российский коллаборационист: патриот или предатель? *Вопросы истории*. 1996. № 11–12. С. 164–166.
216. Масненко В. В. Історична пам'ять як основа формування національної свідомості. *Український історичний журнал*. 2002. № 5. С. 49–62.
217. Матусевич О. А. Мемориальное законодательство: генезис и противоречие. *Труды БТГУ. История, философия, филология*. 2014. № 5. С. 116–118.

218. Мельтюхов М. И. 22 июня 1941 г.: цифры свидетельствуют. *История СССР*. 1991. № 3. С. 16–27.
219. Мельтюхов М. И. Споры вокруг 1941 года: опыт критического осмысления одной дискуссии. *Отечественная история*. 1994. № 3. С. 4–22.
220. Мельтюхов М. И. Оценка советским руководством событий Второй мировой войны (По идеологическим документам мая-июня 1941 г.). *Отечественная история*. 1995. № 2. С. 70–85.
221. Мельтюхов М. И. Современная отечественная историография предыстории Великой Отечественной войны (1985–1995 гг.): дис. ... канд. ист. наук: 07.00.09 / Гос. акад. сферы быта и услуг. Москва, 1995. 255 с.
222. Мельтюхов М. И. Советская разведка и проблема внезапного нападения. *Отечественная история*. 1998. № 3. С. 3–19.
223. Мельтюхов М. И. Канун Великой Отечественной войны: дискуссия продолжается: монография. Москва: АИРО-XX, 1999. 68 с.
224. Мельтюхов М. И. Современная российская историография предыстории Великой Отечественной войны. *Преподавание истории и обществознания*. 2005. № 7. С. 227–245.
225. Меньковский В. И., Бригадина О. В., Литвиновский И. А. Современная российская историография: учеб. пособие. Минск: РИВШ, 2009. 486 с.
226. Месяцева Н. Н., Шевырина В. М. Великая Отечественная война (историография): сборник обзоров. Москва: ИНИОН, 1995. 200 с.
227. Мерцалов А. Н., Мерцалова Л. А. Довольно о войне? Воронеж: Изд.-полиграф. фирма «Воронеж», 1992. 103 с.
228. Мерцалов А. Н., Мерцалова Л. А. Сталинизм и война. Москва: Терра, 1998. 432 с.
229. Мерцалов А. Н., Мерцалова Л. А. Отечественная историография Второй мировой войны. Некоторые итоги и проблемы. *Вопросы истории*. 1996. № 9. С. 145–157.
230. Миллер А. И. Россия: власть и история. Историческая политика последовательно разрушает пространство для общественной дискуссии

- внутри страны и в отношениях с соседями. *Pro et Contra*. 2009. Т. 13, № 3–4. С. 6–23.
231. Миллер А. И. История империй и политика памяти. *Россия в глобальной политике*. 2008. № 4. URL: http://www.globalaffairs.ru/number/n_11151 (дата звернення 15.12.2015).
232. Минц М. М. Начало Великой Отечественной войны: современная историография: сб. обзоров и реф. Москва, 2011. 160 с.
233. Молодова И. Ю. Нацистский оккупационный режим на территории Западного региона РСФСР: власть и население: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Калуж. гос. педаг. ун-т им. К. Э. Циолковского. Калуга, 2010. 263 с.
234. Молодова И. Ю. Отечественная историография оккупационного режима, функционировавшего на захваченной нацистами территории РСФСР. *Общество: философия, история, культура*. 2015. № 4. С. 29–34.
235. Молодяков В. Э. Начало Второй мировой войны: некоторые геополитические аспекты. *Отечественная история*. 1997. № 5. С. 128–137.
236. Молодяков В. Э. Рецензия на книгу В. А. Невежин. Синдром наступательной войны... *Отечественная история*. 1998. № 3. С. 183–185.
237. Мотенко Я. В., Шишкіна Є. К. Розвиток пострадянської історичної науки в Україні та Російській Федерації: визначальні тенденції. *Вісник Національного технічного університету «ХПІ»: зб. наук. пр. Темат. вип.: Актуальні проблеми історії України*. Харків: НТУ «ХПІ». 2012. № 65. С. 52–56.
238. Мурманцева В. С. Женщины в солдатских шинелях: монография. Москва: Воениздат, 1971. 160 с.
239. Мурманцева В. С. Советские женщины в Великой Отечественной войне: монография. Москва: Мысль, 1987. 287 с.
240. Мухин Ю. И. Крестовый поход на Восток. «Жертвы» Второй мировой: монография. Москва: Яуза, 2004. 352 с.
241. Население России в XX веке: Исторические очерки: в 3-х т. 1940–1959. Москва, 2001. Т. 2. 416 с.

242. Невежин В. А. Метаморфозы советской пропаганды в 1939–1941 гг. *Вопросы истории*. 1994. № 8. С. 164–170.
243. Невежин В. А. Синдром наступательной войны. Советская пропаганда в преддверии «священных боев», 1939–1941 гг.: монография. Москва: АИРО-XX, 1997. 288 с.
244. Невежин В. А. Проблема репрессий в Красной армии и «второе пришествие» Виктора Суворова. *Отечественная история*. 1999. № 1. С. 184–186.
245. Невежин В. А. СССР во Второй мировой войне: новейшая российская историография проблемы. *Україна – Росія: діалог історіографій*: матер. Міжнар. конф. Київ; Чернігів, 2007. С. 157–170.
246. Некрич А. М. 1941, 22 июня. Москва: Памятники исторической мысли, 1995. 335 с.
247. Немирова Н. В. Историческая память о Великой Отечественной войне: опыт качественного социологического исследования. *Учёные записки ЗабГУ*. 2015. № 4. С. 157–165.
248. Никифоров Ю. А. Великая Отечественная война в зеркале «новой» историографии. *Военная литература*. URL: <http://www.russian-globe.com/N75/Lulechnik.PravdaoZnameniPobedu.htm/> (дата звернення: 10.08.2016).
249. Никифоров Ю. А. Новейшая российская историография о причинах Второй мировой войны и нападении Германии на Советский Союз. URL: http://mggu-sh.ru/sites/default/files/prichiny_vtoroy_mirovoy.pdf (дата звернення: 10.12.2016).
250. Никифоров Ю. А. События Великой Отечественной войны на страницах новейших учебников по истории для средней школы. URL: <https://xreferat.com/35/9069-1-sobytiya-velikoiy-otechestvennoiy-voinyu-na-stranichah-noveiyshih-uchebnikov-po-istorii-dlya-srednei-shkoly.html> (дата звернення: 10.12.2016).

251. Никонова О. Ю. Женщины, война и «фигуры умолчания». *Неприкосновенный запас*. 2005. № 40–41. С. 282–289.
252. Нора П. Историки поняли, что законы очень опасная вещь. *Уроки истории XX век*. URL: <http://urokiistorii.ru/current/view/2010/31/nora-ii> (дата звернення: 12.12.2015).
253. Ожиганова А. А. Освещение Второй мировой и Великой Отечественной войн в современных российских учебниках. *Чем наше слово отзовется*. Москва, 2015. С. 153–158.
254. Орлов А. С. Сталин: в преддверии войны: монография. Москва: Алгоритм, 2003. 416 с.
255. Орлов А. С., Георгиев В. А., Георгиева Н. Г., Сивохина Т. А. История России: учебник. Москва: ТК Велби. 2006. 528 с.
256. Островский В. П., Уткин А. И. История России: XX век: учеб. для 11 кл. Москва: Дрофа, 1995. 512 с.
257. Открытое письмо о необходимости прекратить преследование ученых. URL: <http://war.militera.borda.ru/?1-6-120-00000439-000-0-012568490> 71 (дата звернення: 10.05.2016).
258. Павленко Н. Г. Сталинские концепции военной истории. *История и сталинизм*. Москва: Политиздат, 1991. С. 350–381.
259. Партизанское движение. По опыту Великой Отечественной войны. 1941–1945 гг. : воен.-ист. очерк / Рос. акад. естеств. наук. Отд-ние воен. истории, культуры и права. Жуковский; Москва: Кучково поле, 2001. 461 с.
260. Первышин В. Г. Сталин и Великая Отечественная война: монография. Москва: Спутник, 2004. 424 с.
261. Пережогин В. Г. Солдаты партизанского фронта: монография. Москва: ИРИ РАН, 2001. 284 с.
262. Пережогин В. Г. К. Жуков и партизанское движение. *Отечественная история*. 1995. № 4. С. 27–32.
263. Пережогин В. Г. Из окружения и плена – в партизаны. *Отечественная история*. 2000. № 3. С. 25–33.

264. Пережогин В. Г. Партизаны и население (1941–1945 гг.). *Отечественная история*. 1997. № 6. С. 150–154.
265. Пережогин В. Г. «...фронт партизанской борьбы значительно расширился и перешёл под контроль армии». *Военно-исторический журнал*. 2004. № 1. С. 186–191.
266. Переслегин С. Б. Вторая мировая: война между реальностями: монография. Москва: Яуза, Эскмо, 2006. 544 с.
267. Петрова Н. К. Советские женщины в годы Великой Отечественной войны. *Великая Отечественная – известная и неизвестная: историческая память и современность*: матер. Междунар. науч. конф. (Москва–Коломна, 6–8 мая 2015 г.) Москва: ИРИ РАН, 2015. С. 95–106.
268. Пивовар Е. И. Великая Отечественная война в современном общественно-историческом сознании (историческая память, восприятие, увековечение): матер. Всерос. науч. конф. Москва: Архив РАН, 2016. 215 с.
269. Пиетров-Энкер Б. Германия в июне 1941 г. – жертва советской агрессии? О разногласиях по поводу тезиса о превентивной войне. *Вторая мировая война: Дискуссии. Основные тенденции. Результаты исследований*. Москва: Полигон, 1996. 700 с.
270. Писаренко И. С. Народная борьба против немецко-фашистских оккупантов (Общая характеристика партизанского движения в Калужском крае). *Калужская застава*. Калуга: Изд-во науч. лит. Бочкаревой Н. Ф., 2005. Т. 1. 516 с.
271. Пыхалов И. В. Великая оболганная война. Москва: Яуза, Эскмо, 2005. 480 с.
272. Полканов В. Д. «Ледокол» исследовательской неряшливости и отсебятины. Омск, 1996. 41 с.
273. Полторак Д. И. Стандарты исторического образования России и США: Сопоставительный анализ. *Ответственность историка: преподавание истории в глобализирующемся обществе*: матер. Междунар. конф. Москва, 15–17 сентября 1998 г. Москва: ИВИ РАН, 2000. С. 71–78.

274. Полунина Е. К. Девчонки, подружки, летчицы: монография. Москва: Издат. дом «Вестник воздуш. флота», 2004. 213 с.
275. Полян П. М. Жертвы двух диктатур. Жизнь, труд, унижение и смерть советских военнопленных и оstarбайтеров на чужбине и на родине. Москва: РОССПЭН, 2002. 896 с.
276. Полян П. М. Историомор, или Трепанация памяти. Москва: АСТ, 2016. 640 с.
277. Полянская Я. А. Важность исторической памяти россиян о Великой Отечественной войне. URL: <http://rae.ru/forum2011/14/612> (дата звернення: 12.08.2017).
278. Попов В. П. 1941: тайна поражения. *Новый мир*. 1998. № 8. С. 172–187.
279. Попов А. Ю. Борьба гитлеровцев против советских партизан в годы Великой Отечественной войны. *Военно-исторический архив*. 2002. № 9. С. 125–145.
280. Попов А. Ю. Партизаны и контрразведка в годы Великой Отечественной войны. *Отечественная история*. 2003. № 3. С. 11–18.
281. Попов А. Ю. НКВД и партизанское движение. Москва: ОЛМА-ПРЕСС, 2003. 383 с.
282. Попов А. Ю. Из истории начального этапа партизанского движения. *Отечественная история*. 2005. № 2. С. 71–75.
283. Проект: Федеральный закон «О противодействии реабилитации в новых независимых государствах на территории бывшего Союза ССР нацизма, нацистских преступников и их пособников»: от 20.04.2009. URL: <http://www.regnum.ru/news/1153517.html> (дата звернення: 15.08.2016).
284. Пятницкий В. И. За линией советско-германского фронта. *Новая и новейшая история*. 2005. № 3. С. 16–37.
285. Рылева А. Н., Конрадова Н. В. Герои и жертвы. Мемориалы Великой Отечественной. *Неприкосновенный запас*. 2005. № 2–3. URL: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ko16.html> (дата звернення: 10.12.2016).

286. Романичев Н. И. Власов и другие. *Вторая мировая война: актуальные проблемы*. Москва, 1995. С. 292–312.
287. Романовская Е. В. Морис Хальбвакс: культурные контексты памяти. *Известия Саратовского университета. Сер.: Философия. Психология. Педагогика*. 2010. Т. 10 вып. 3. С. 39–44.
288. Рубцов Ю. В. Фундаментальный труд о Великой Отечественной войне Советского Союза. *Фонд стратегической культуры*. URL: <https://www.fondsk.ru/news/2012/05/07/fundamentalnyj-trud-o-velikoj-otechestvennoj-vojne-sovetskogo-sojuza-14208.html?print> (дата звернения: 10.06.2016).
289. Рунов В. А. Вермахт «непобедимый и легендарный». Военное искусство Рейха: монография. Москва: Яуза-пресс, 2011. 416 с.
290. Рунов В. А. Удар по Украине. Вермахт против Красной Армии: монография. Москва: Вече, 2011. 400с.
291. С заседания редколлегии. *Отечественная история*. 1994. № 4–5. С. 277–283.
292. Савельева И. М., Полетаев А. В. Социальные представления о прошлом: типы и механизмы формирования. *Гуманитарные исследования*. Москва: ГУ ВШЭ, 2004. 56 с.
293. Саралиева З. Х., Балабанов С. С. Отечественная война в памяти трех поколений. *Социс*. 2006. № 11. URL: http://www.isras.ru/files/File/Socis/2005-11/saralyeva_balabanov.pdf (дата звернения: 10.12.2016).
294. Сафразьян А. Идеология и внешняя политика СССР, 1939–1941 гг.: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Москов. педаг. гос. ун-т. Москва, 2008. 235 с.
295. Сахаров В. А. Место и роль пакта Риббентропа – Молотова в процессе возникновения Второй мировой войны: проблемы информационного обеспечения и тактики изложения материала в учебном процессе. *Чем наше слово отзовется*. Москва, 2015. С. 182–186.
296. Сахаров А. Н. Война и советская дипломатия. *Вопросы истории*. 1995. № 7. С. 26–45.

297. Свищев В. Н. Начало Великой Отечественной войны: монография. Москва: SVN, 2003. 456 с.
298. Семиряга М. И. Тайны сталинской дипломатии 1939–1941 гг.: монография. Москва: Высшая шк., 1992. 303 с.
299. Семиряга М. И. Судьбы советских военнопленных. *Вопросы истории*. 1995. № 4. С. 19–33.
300. Семиряга М. И. Коллаборационизм. Природа, типология и проявление в годы Второй мировой войны. Москва: РОССПЭН, 2000. 864 с.
301. Сенявская Е. С. Психология войны в XX в.: исторический опыт России. Москва: РОССПЭН, 1999. 383 с.
302. Сенявская Е. С. Освободительная миссия СССР во Второй мировой войне как объект искажения исторической реальности и исторической памяти. *СССР, его союзники и противники во Второй мировой войне: политический дискурс, историографические дискуссии, проблемы преподавания*: матер. Межвуз. науч.-практ. конф., приуроч. к 65-летию Победы в Великой Отечественной войне, 1941–1945 гг. 2010. С. 40–42.
303. Сенявский А. С., Сенявский Е. С. Вторая мировая война и историческая память: образ прошлого в контексте современной геополитики. *Вестник МГИМО. Специальный выпуск*. 2009. С. 299–310.
304. Сенявский А. С. Интерпретация истории Второй мировой войны как инструмент современной политики. *СССР, его союзники и противники во Второй мировой войне: политический дискурс, историографические дискуссии, проблемы преподавания*: матер. Межвуз. науч.-практ. конф., приуроч. к 65-летию Победы в Великой Отечественной войне, 1941–1945 гг. 2010. С. 43–46.
305. Сидорова Л. А. Современная историография России: тенденции развития. *Русский вопрос*. 2013. № 2. С. 29–36.
306. Сиполс В. Я. Тайны дипломатические. Канун Великой Отечественной 1939–1941: монография. Москва: ТОО «Новина», 1997. 447 с.

307. Согрин В. В. К новому историческому сознанию. *Историки отвечают на вопросы*. Москва: Моск. рабочий, 1990. Вып. 2. С. 6–18.
308. Согрин В. В. Политическая история современной России 1985–1994. От Горбачева до Ельцина. Москва: Норма, 1994. 192 с.
309. Согрин В. В. Политическая история современной России, 1985–2001: от Горбачева до Путина. Москва: ИНФРА-М, Весь Мир, 2001. 260 с.
310. Согрин В. В. Три исторические субкультуры постсоветской России. *Общественные науки и современность*. 2013. № 3. С. 91–105.
311. Согрин В. В. Идеология и историография в России: нерасторжимый брак? *Вопросы философии*. 1996. № 8. С. 13–17.
312. Согрин В. В. 1985–2005: перипетии историографического плюрализма. *Общественные науки и современность*. 2005. № 1. С. 20–34.
313. Соловьёв С. М. Комиссия и история. *Скепсис*. URL: http://scepsis.net/library/id_2476.html (дата звернения: 20.10.2016).
314. Солонин М. С. 22 июня. Роковые решения. URL: <http://1bbc.ru/istorija-voennye/735-22-iyunya-rokovye-resheniya-aleksey-pivovarov-2011.html> (дата звернения: 10.12.2016).
315. Солонин М. 22 июня, или Когда началась Великая Отечественная война? (монография) Москва: Яуза, Эксмо, 2006. 509 с.
316. Соколов Б. В. Цена победы. Великая Отечественная: неизвестное об известном: монография. Москва: Москов. рабочий, 1991. 191 с.
317. Соколов Б. В. Правда о Великой Отечественной войне: сб. ст. Санкт-Петербург: Алетейя, 1998. URL: <http://militera.lib.ru/research/sokolov1/05.html> (дата звернения: 10.12.2016).
318. Соколов Б. В. Как подсчитать потери во Второй мировой войне. *Континент*. 2011. Т. 2, № 148. С. 708–716.
319. Соколов Б. В. Пропаганда как зеркало реальной политики. *Независимое военное обозрение*. 1998. № 5. С. 6–12.
320. Соколов Б. В. Оккупация. Правда и мифы: монография. Москва: АСТ-ПРЕСС КНИГА, 2002. 352 с.

321. Сорокина О. С. Этнические движение в СССР и Вторая мировая война. *История*. 2002. № 6. URL: <http://his.1september.ru/article.php?ID=200200602> (дата звернения: 10.11.2016).
322. Состав рабочей группы по подготовке концепции нового учебно-методического комплекса по отечественной истории. *Российское историческое общество*. 2013. 28 октяб. URL: <http://rushistory.org/wp-content/uploads/2013/11/Рабочая-группа.pdf> (дата звернения: 10.06.2017).
323. Спириденков В. А. Лесные солдаты. Партизанская война на Северо-Западе СССР: 1941–1944: монография. Москва: Центрполиграф, 2009. 335 с.
324. Суворов В. Ледокол: Кто начал Вторую мировую войну? (монография). Москва: АСТ, 1992. 752 с.
325. Суворов В. День «М»: Когда началась Вторая мировая война? (монография). Москва: АСТ, 1994. 105 с.
326. Суворов В. Последняя Республика: Почему Советский Союз проиграл Вторую мировую войну. Москва: АСТ, 1995. 480 с.
327. Суворов В. Очищение: Зачем Сталин обезглавил свою армию? (монография). Москва: АСТ, 1999. 352 с.
328. Степанов М. Основные тенденции развития постсоветской исторической науки (1990-е – начало 2000-х гг.). *Вестник Тамбовского университета. Сер.: Гуманитарные науки*. 2009. № 3. С. 243–249.
329. Стрелова О. Ю. Демилитаризация судьбы. Войны как объект изучения в школьных курсах новейшей истории зарубежных стран. *Методический материал в помощь учителю, переходящему на профильное обучение и ведение элективных курсов, связанных с военной темой новейшей истории зарубежных стран (11 кл.)*. URL: <http://his.1september.ru/2006/14/24.htm> (дата звернения: 15.06.2017).
330. Сучков И. В. Современная историография Великой Отечественной войны. *Вестник Московского городского педагогического университета. Сер.: Исторические науки*. 2013. № 2. С. 54–64.

331. Тавокин Е. П., Табатадзе И. А. К вопросу об исторической памяти о Великой Отечественной войне. *Социс.* 2010. № 5. URL: <http://ecsocman.hse.ru/data/2010/11/21/1214820475/Tavokin.pdf> (дата звернення: 10.02.2016).
332. Тарасов А. Н. Молодежь как объект классового эксперимента. Статья 1. URL: <http://saint-juste.narod.ru/zinovij.htm> (дата звернення: 12.03.2015).
333. Терещенко Ю. Я. История России XX-XXI вв.: учеб. пособие для студ. вуз. Москва: СЛОВО, 2004. 448 с.
334. Тихонов В. В. Советская историческая наука в новейших отечественных исследованиях: новые подходы и перспективы. *Будущее нашего прошлого: матер. Всерос. науч. конф. (Москва, 15–16 июня 2011 г.)*. Москва, 2011. С. 241–248.
335. Топольський Є. Як ми пишемо і розуміємо історію. Таємниці історичної нарації: монографія. Київ: «К.І.С.», 2012. 400 с.
336. Тощенко Ж. Т. Историческое сознание и историческая память. Анализ современного состояния. *Новая и новейшая история.* 2000. № 4. URL: <http://vivovoco.rsl.ru/VV/JOURNAL/NEWHIST/HIMEM.HTM> (дата звернення: 10.02.2015).
337. Трофимов А. В. Историческая память о Великой Отечественной войне: изменчивость мифологии и стереотипы восприятия. *Вклад Урала в разгром фашизма: исторический опыт и современные проблемы национальной безопасности: матер. Междунар. науч. конф., посвящ. 60-летию победы в Великой Отечественной войне.* Екатеринбург, 2005. С. 179–184.
338. Трут В. П. Актуальные проблемы Второй мировой и Великой Отечественной войн в вузовских учебниках истории: состояние и перспективы. *Чем наше слово отзовется.* Москва, 2015. С. 161–164.
339. Турченко Ф. Г. «Общая история»: наука чи політика? URL: http://www.nbuuv.gov.ua/Portal/Soc_Gum/Npifznu/2010_XXVIII/turchenko2.pdf (дата звернення: 17.12.2016).

340. Тягур М. И. Советские военнопленные и Женевская конвенция. *Скепсис*. URL: http://scepsis.net/library/id_3447.html (дата звернення: 19.11.2016).
341. Удод О. Шкільний підручник як історіографічне явище. *Шкільна історія очима істориків-науковців*. URL: <http://osvita.khpg.org/index.php?id=1224510701> (дата звернення: 17.12. 2016).
342. Указ Президента Российской Федерации от 15 мая 2009 г. N 549 «О Комиссии при Президенте Российской Федерации по противодействию попыткам фальсификации истории в ущерб интересам России». URL: <https://rg.ru/2009/05/20/komissia-dok.html> (дата звернення: 10.02.2015).
343. Ферретти М. Непримируемая память: Россия и война. Заметки на полях спора на жгучую тему. *Неприкосновенный запас*. 2005. № 2/3. С. 76–83.
344. Ферретти М. Расстройство памяти: Россия и сталинизм. URL: <http://www.polit.ru/article/2002/11/20/474876/print/> (дата звернення: 09.03.2015).
345. Ферро М. Как рассказывают историю детям в разных странах мира. URL: http://royallib.ru/read/ferro_mark/kak_rasskazivayut_istoriyu_detyam_v_raznih_stranah_mira.html#0 (дата звернення: 10.02.2015).
346. Физелер Б. Женщины на войне: ненаписанная история. *Mascha + Nina + Katjuscha: Frauen in der Roten Armee 1941–1945*. Берлин, 2002. С. 11–12.
347. Филиппов А. В. Новейшая история России, 1945–2006 гг.: кн. для учителя. Москва: Просвещение, 2007. 494 с.
348. Фирсов Ф. И. Архивы Коминтерна и внешняя политика СССР в 1939–1941 гг. *Новая и новейшая история*. 1992. № 6. С. 12–35.
349. Фогу К. Предназначение политики памяти – строительство нации. *Русский журнал*. URL: <http://russ.ru/layout/set/print/Mirovaya-rovostka/Prednaznachenie-politiki-pamyati-stroitel-stvo-nacii> (дата звернення: 10.02.2015).
350. Фролов М. И., Кутузов В. А., Ильин Е. В., Василик В. В. Внимание – фальсификация (искажение истории Великой Отечественной войны в книге

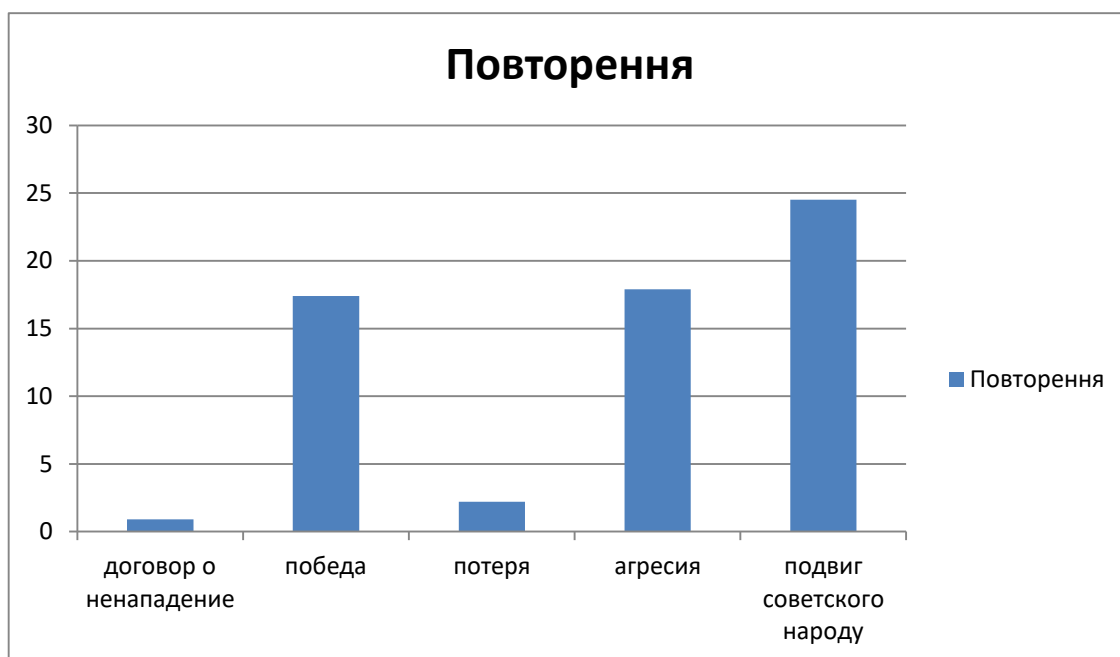
- «История России. XX век: 1939–2007»). *Чем наше слово отзовется*. Москва, 2015. С. 102–105.
351. Фролов М. И. Великая Отечественная война 1941–1945 гг.: историко-сравнительный анализ российской и немецкой литературы: автореф. дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.02 / Северо-Запад. акад. гос. службы. Санкт-Петербург, 1996. 402 с.
352. Фролов М. И. К вопросу об оценке Власова и власовцев. *Русская народная линия*. 2010. URL: http://ruskline.ru/analitika/2010/03/12/k_voprosu_ob_ocenke_vlasove_i_vlasovce_v/ (дата звернения: 10.12.2016).
353. Фураева В. К. Новейшая история (1939–1992 годы): учеб. кн. для 11 кл. Москва: Просвещение, 1993. 288 с.
354. Хавкин Б. Л. Немецкие военнопленные в СССР и советские военнопленные в Германии. Постановка проблемы. Источники и литература. *Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры*. 2006. № 1. URL: <http://www1.ku-eichstaett.de/ZIMOS/forum/inhaltruss5.html> (дата звернения: 10.02.2015).
355. Хазанов А. М. О ком скорбеть и кого забыть? (Ре)конструкция коллективной памяти в современной России. *Историческая экспертиза*. URL: <http://philologist.livejournal.com/8915279.html> (дата звернения: 09.03.2015).
356. Хальбвакс М. Коллективная и историческая пам'ять. *Неприкосновенный запас. Дебаты о политике и культуре*. 2005. № 2–3. С. 12–35.
357. Хёслер И. Что значит «Проработка пришлого»? Об историографии Великой Отечественной войны в СССР и России. *Неприкосновенный запас*. 2005. № 2–3. URL: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/he10.html> (дата звернения: 19.03.2016).
358. Хисамутдинова Р. Р. Проблема коллаборационизма в СССР в годы Великой Отечественной войны в современной российской историографии и

- зарубежной литературе. *Вестник Оренбургского государственного педагогического университета*. 2013. № 3. С. 117–125.
359. Хмылев Л. Н. Проблемы кризиса современной отечественной исторической науки. *Историческая наука на рубеже веков*: матер. Всерос. конф. Томск, 1999. Т. 1. С. 41–48.
360. Хоффман И. Подготовка Советского Союза к наступательной войне. 1941 год. *Отечественная история*. 1993. № 4. С. 19–31.
361. Хусейнович Т. А. Миф о войне и победе в структуре массового сознания россиян. *Теория и практика общественного развития*. 2011. № 1. С. 35–38.
362. Цурганов Ю. С. Идея «Великой Отечественной» как основа советской мифологии наших дней. *Посев*. 2001. № 7. URL: https://www.ereading.club/chapter.php/138304/83/Pravda_Viktora_Suvorova.htm 1 (дата звернения: 19.04.2015).
363. Цурганов Ю. С. Неудавшийся реванш: Белая эмиграция во Второй мировой войне: монография. Москва: Интрада, 2001. 252 с.
364. Цурганов Ю. С. Белоэмигранты и Вторая мировая война. Попытка реванша. 1939–1945: монография. Москва: Центрполиграф. 2010. 287 с.
365. Чеченков К. В. Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны: проблемы организации как фактор боеспособности: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Калуж. гос. ун-т им. К. Э. Циолковского. Калуга, 2012. 230 с.
366. Чубарьян А. О. История XX в.: новые методы исследования. *Вестник Российской академии наук*. 1994. №7. С. 563-587.
367. Чубарьян А. О. Канун трагедии: Сталин и международный кризис: сентябрь 1939 – июнь 1941 г.: монография. Москва: Наука, 2008. 476 с.
368. Чуев С. Г. Проклятые солдаты. Предатели на стороне III рейха: монография. Москва: Эксмо, 2004. 576 с.
369. Чураков Д. О. Великая отечественная война на страницах современных российских учебников истории (на материалах начального периода борьбы с фашистской агрессией). *Наука, образование, культура*. 2015. № 1. С. 34–46.

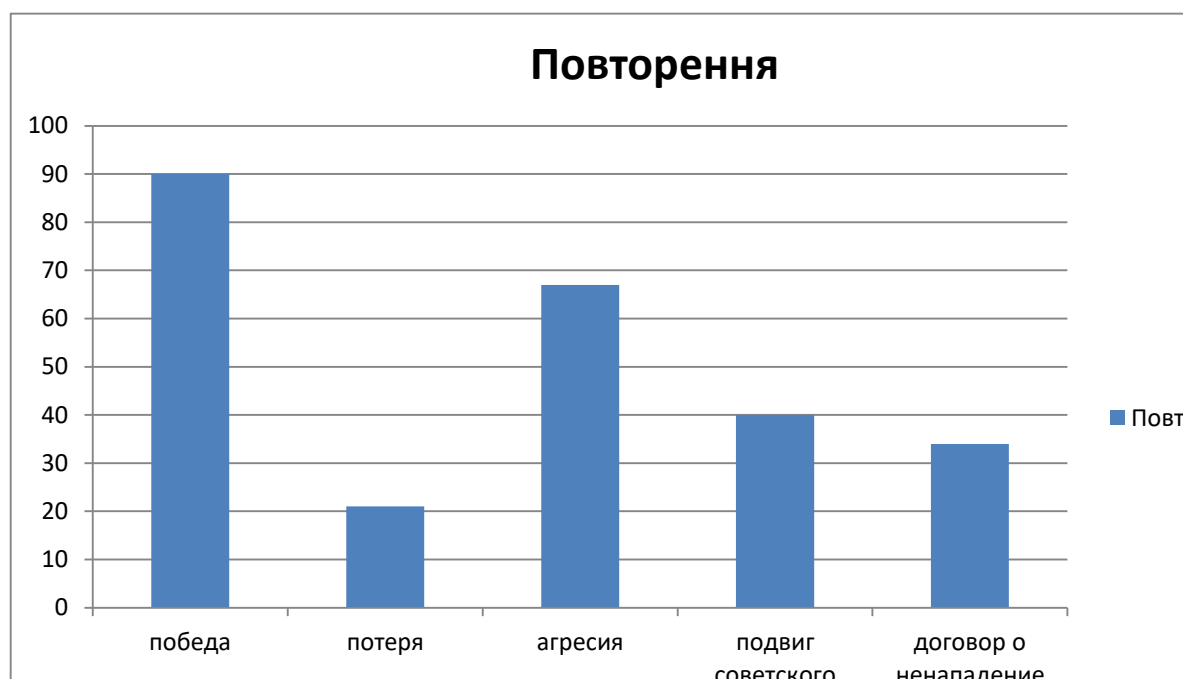
370. Шайде К. Коллективные и индивидуальные модели памяти о «Великой Отечественной войне» (1941–1945 гг.). *AbImperio*. 2004. № 3. С. 1–26.
371. Шанцева Е. Н. Историография проблемы коллаборационизма в СССР в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. *Гуманитарные науки. История и политология*. 2010. № 6. С. 284–288.
372. Шанцева Е. Н. Генезис партизанского движения и коллаборационизма в Великую Отечественную войну (на примере оккупированной территории Брянского региона: август 1941 – сентябрь 1943 гг.): дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Брян. гос. технич. ун-т. Курск, 2011. 290 с.
373. Шишкин И. С. Фальсификация истории Великой Отечественной войны в учебниках и процесс национально-государственного строительства на постсоветском пространстве. *Чем наше слово отзовется*. Москва, 2015. С. 102–105.
374. Штрайт К. Они нам не товарищи. *Военно-исторический журнал*. 1992. № 1. С. 50–58.
375. Шубін О. В. Зміст шкільного курсу новітньої історії в Російській Федерації. *Історія та правознавство*. 2007. № 19–21. С. 29–31.
376. Шульга Т. С. Какая история нужна современной России? Обзор учебников и пособий по новейшей истории России. *Русский вопрос*. 2009. №2. URL: <http://www.russkii.vopros.com/print.php?id=279>(дата звернення: 09.03.2015).
377. Шуранов Н. П. Великая Отечественная война (1941–1945 гг.): краткая история. Кемерово, 1996. 208 с.
378. Щербаков А. Е. Место мифа в политической идеологии. *Полис: Политические исследования*. 2003. № 4. С.175–180.
379. Яковенко Н. М. Нова доба – нові підручники. Про потребу дискусії над підручниками з історії України. URL: <http://www.novadoba.org.ua/data/metod/yakovenko.rtf> (дата звернення: 10.02.2015).
380. Якушевский А. С. Фактор внезапности в нападении Германии на СССР. *Отечественная история*. 1991. № 3. С. 3–16.

ДОДАТКИ

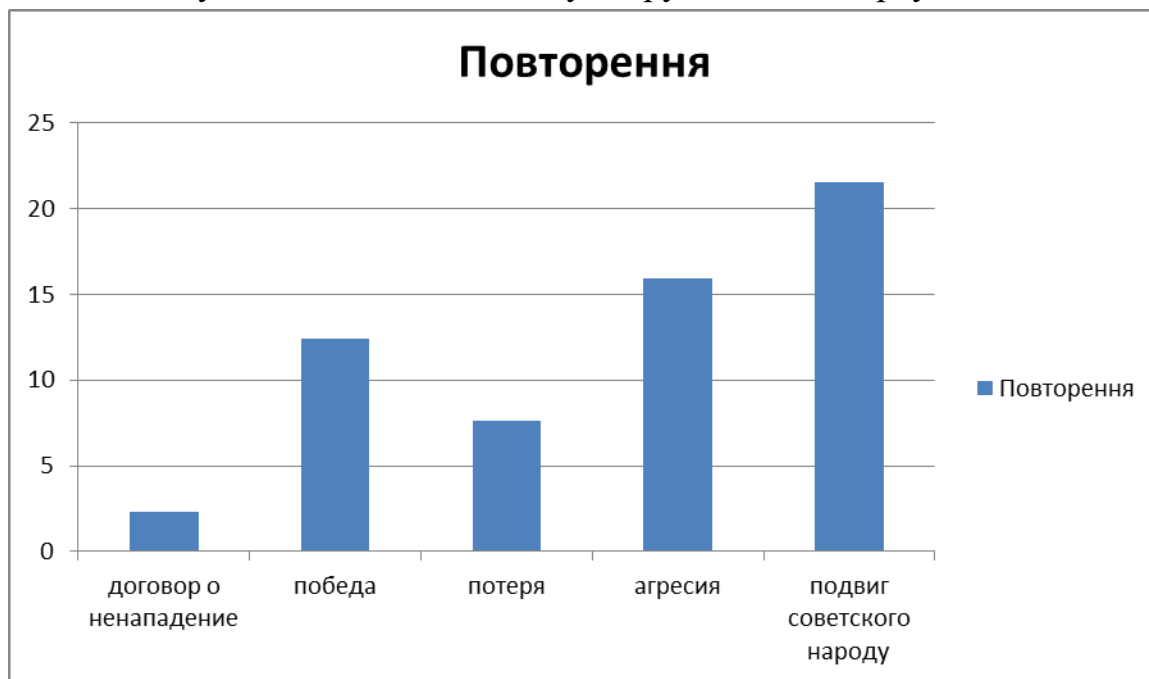
1. Результати контент-аналізу підручника О. Данилова

2. Результати контент-аналізу підручника за редакцією О. Волобуєва

3. Результати контент-аналізу підручника А. Барсукова

4. Результати контент-аналізу підручника за редакцією Ю. Терещенка

